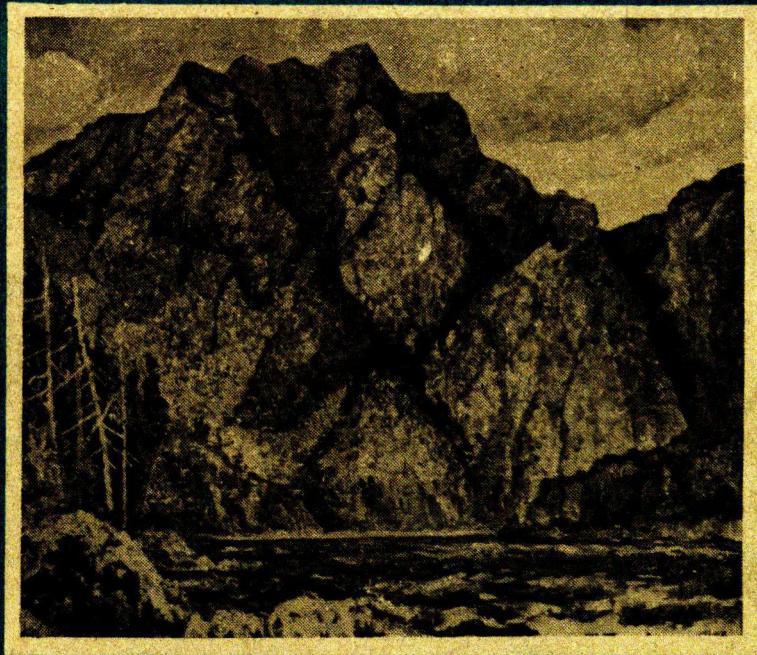

ISSN 0225-0657

УДАЧА ХІДЕМІ

64

Чечен
чугаал
жеткүүлү
0 · 1986

ҮЛҮГ· Хем

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилэли

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

Номерде:

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

К. Кудажы. Чүрек.

Е. Танова. Иениң салым-хуузу.

К. Натпий-оол. Күскү хек-даваннар.

ШУЛУКТЕР

А. Даржай, К. Черлиг-оол, О. Сувак-пип, В. Сагаан-оол, С. Майнак, С. Таспай.

УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ — ЛИТЕРАТУРАНЫҢ НАЙЫРАЛЫ

Бистин аалчыларының — алтай чогаалчылар: А. Адаров, Б. Бедюров, Е. Палкин, С. Суразаков, Б. Укачин, Т. Шинжин, С. Паслай, Ш. Шатинов, К. Козлов, Г. Кондаков.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

К. Черлиг-оол, Л. Чадамба, К. Маспык-оол, Э. Кечил-оол.

АНЫЯК ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ ЗОНА СЕМИНАРЫ

БИСТИН КАЛЕНДАРЫНЫС

ЭРTEM ТАЙЫЛБЫРЫ

М. Маңнай-оол

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

Редакция коллегиязы:

*А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. ҚЮНЗЕГЕШ
(харыысалгалаыг редактор), О. Ө. СУВАКПИТ, С. С. СҮРҮН-ООЛ,
М. А. ХАДАХАНЭ, А. А. ДАРЖАЙ (редактор).*

0—7—3—3
0—7—4—3

121—170+03+М133

© Тываның ном үндүрөр чери, 1986.

Тоожу, чечен чугаалар

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ЧҮРЕК

Тоожулал¹

Чааскаан аъш-чем кылып алгаш, Чүрек-Қадай ынаада азып каан ээренин утпас, чажыны чажар. Ийи аякты баштай доллур куткаш, ыялап-ла салғылап каар — бирээзи Чинчивааны, ёскази — Токпар-оолдуу.

Чөнүй бергени ол бе, ынаар чугааланыр.

— Чемнениили, уругларым.

Харыы-даа дыңналбас. Оода чадаарда Чүрекпен безин думчун борбаннатпас. Долгандыр караңгы, чевегде дег ыржым.

Ынаар бир-ле амитан чугааланган ышкаш: «Ада-чурттуң дайынын канчаар, Айт чылдың чудун канчаар...»

5

Ынаар бир-ле амитан чугааланган ышкаш: «Ада-чурттуң дайынын канчаар, Айт чылдың чудун канчаар...»

Берге ўе черле берге. Ол чылдарда ырак-узак черлерде аалдарга элдеп-эзин чугаалар-ла чоруп турган. Ам бодап көөрге, кижи албас, ыт чивес «диидир-диидирлер»-дир ийин.

Та чүү кижиниң тоолу чүве ийик, бир-ле катап аалдарга мындыг чуга-домак тыптып келген турган. Чамдык улус Хемчикке дижир, чамдык улус Эрзин-Теске, Тоожу-Тере-Хөлгө-даа дижир, бир аалга тудуу төл төрүттүнгеш ынча диген дишкен. Чая-дайын-бile капсырлашкан, оран-делегейниң төнчүзү кел-

Уланчызы. Эгези № 63 «Улуг-Хемде».

ген деп, улус коргуп-даа чугаалажып турган. Ындында-ла бүдүүлүк, үжүк-бижик билбес, кадыы база багай Чүрек-Кадайга ындыг чугаа коргунчуг болbastың аргазы чок.

Чүрек-Кадай бодун алаактырып, үргүлчү-ле идик даарап турган. Кара чажындан кылып өсken, билир-даа ажылы ол. Ол талазы-бile мактанаып-даа болур кижи. Чеже кижи айбызы кылбады дээр, чеже идик дааравады дээр! Чүрек-Кадайның холун дамчып эрткен идиктер чеже кижинин буттарын каттырпаан дээр, чеже дагны үнмээн, чеже ховуну кешпээн, чеже хемни сүспээн дээр!

Ам Чүрек-Кадайның улус айбызы кылыр шаа чок апарган. Карааның шозу баксыраан, чүстери куяңнаан. Ине сыптай албас, сиир кадып шыдавас, шивегей тудуп албас апарган. Ынчалза-даа идик дааравышаан. Ооң ажылын ам кандыг дээр боор, ыт думчуу-бile үүже хөмгениндөн дора. Бүдүн айда муңганып келгеш, чангыс идик дүптээри безин чегей. Чүрек-Кадай чугле дайын чоруткан оглун бодаарынга өй. Оон будула чылыг чорза, не кижиге оон өске чүү-даа херек чок. Чүрек-Кадайны-бile алырга, кижинин ийи буду чылыг чоруур ужурлуг. Холдары ажырбас, бажы доңмас, хөрээ-даа,ооргазы-даа арамныг. Кижинин буттары-ла чылыг чоруур болза, өске үпчү-боду соокка алдырбас.

Шаанды, Чүрек-Кадайның бичиизинде, мындыг таварылга болган. Қыштың соогунда хой кадарып чорааш, хар көшке-зинге таварышкаш, чалымдан ажа берген. Хүн база орайтаан, дилээн улус ону тыппаан. Ынчан ооң ады чүге Чүрек-Кадай боор ийик, от-көс дег, Селикпаа деп кыс кадыр туруг кырынга ызыртына бергеш, тос-тостун дошкун соогунда дагга хонган. Эртенинде улус ону тыпкаш, аргамчы улап тургаш, энгиме кырындан арай боорда дүжүрүп алган. Уругнуң чаактары үжүп, боостаазы дээгэе берген боордан, ажырбаан. Улуг улус тургаш, оон идиктери чылыг болган, ынчангаш тынныг үнген дишкен. Селикпаа боду база ынчаар бодаан. Чүге дээргэе оон чымчак идиктери кылын хыглыг, буттарынга хураган дүгү кидистен даараан уктарлыг болган. Ол өөредиг Чүрек-Кадайның бүгү назынында артып калган. Ынчангаш ол ашаанга-даа, оолдарынга-даа кезээде чагып чораан: «Буттарыңар чылыглациар».

Чүрек-Кадай эртем-билиглиг улуска четпес боордан, бичидаа бол, бодунга бербес угаанныг кадай: оон кызып-кылайып даарап орар идиктерин белек комизинин даргалары кажандаа албас дээрзин билир. Ындыг андарык хаайлыг, ыт думчуктуг, балык баштыг идиктерни кандыг-даа кызыл-шериг кижи

кетпес. Олар чүгле ооң оглунга, Токпар-оолга, херек. Фронтуга чаалажып турда база эвес, а чүгле Тывага, төрээн аалынга, ёскен өөнгө, өөренген ажылын кылып турда.

Бүгү-ле байдал, ажыл-херек көзүлдүр-ле шыпкарлып бар чыткан. Бо бүгү чүгле фронтудан хамааржып турган — ында байдал экижээн тудум, тылда байдал орталанып орган. Ынчалза-даа база холду суларадып болбас, «дайзын каржы, кээр-гел билбес» деп, шүлүкчүлөр катап-катап бижип турганиар.

Ол чазын Чүрек-Булак сумузунуң херээжениер дассының идепкейи-бile «Чүрек-Булак» МЧАЭ он га чер хуваап каан. Сумунуң херээжениери боттары ооң ыяш-дажын, хараганын аштааш, суггаргаш, тарып илиртээш, күзүп дүжудүн ажаагаш, Кызыл Шеригниң фондузунга дужаар деп хүлээлгэ алганнаар. Ол черин араттар «херээжениер шөлү» деп адай бергениер.

Херээжениер шөлүнгө ажыл-иш, билдингир-ле, суггарылгадан эгелээн. Херек болза мурнунда черле көстүп көрбээн чаачүүл болган. Ооң үлөгери-бile ёске сумуларга база «херээжениер шөлдери» тылтып эгелээн.

Чогуур ажылдар хувааттынган. Альт-шары, андазын-илиир белен. Ажылдың чугулазын, херээжен чоннуң бот-идепкейин барымдаалааш, буга даргалары сугну бир дугаарында ол шөлтөг бээр деп шинтилрээнинер.

Чер аштаары, андазын тудары, илиир сөөртүрү-даа барыктыг ажыл-дыр, бүгүдеге билдингир. Ол шагда черни чүгле эр улус суггарып турган. Барып-барып эртэ чазын, хар сарыг-сүүн кым сүзерил деп айтырыг турун келген. Бир дугаарында Чүрек-Кадай туруп келген. Хар-назыны дөгүй бергей, кадын база кошкак кижи-дир дээш, ону хоруурга-даа алдырбас болган. Күжүрнүң кымны-даа кынчыктырбас чылдагааннары база бар. Бир эвес Чүрек-Кадай чер суггарбас болза, кым суггарыл? Маадырлыг Кызыл Шеригде чаалажып турар оглу бар-дыр. Иениң чүрээн кым хоруп диттирил? Даргалар безин шаанга киир маргышкаш, Чүрек-Кадайга удур сөс эдип шыдаавааннаар.

Частың кара дондаа улуг дыка эртпейн турда-ла, Чүрек-Булактың араттары буга унун аштап, арыктарны тыртып каапкан. Далашпас арга чок, хар суун ажыглаар. Сүггат эгелээн соонда, ол дүнен-даа, хүндүс-даа соксавас. Сүгну халас аксып болбас. Хар эрээн соонда, суг тыртыла бээр. Мурнаанның мөрүзү, соңнааның шорузу. Шаг төөгүден дүрүмчээн хойилуындыг турган.

Беш-алды аныяк кыстар эдерткен Чүрек-Кадай херээжен-нер шөлүнчө бир дугаарында үнүпкен. Хараган сөгер кижилер,

андазыннар болгаш илиирлер, андарган черге димзенген тааннар сөөлүнде көстүп келгеннер.

Сүггариқчы херээжениндер дүн-хүн чок ажылдап турғаннар. Часкы хүн черни ам-даа эки чылдып күш четпээн. Дүнелерде хөөлбектер өремелендир дошталып чыткылаан. Чүрек-Кадай кызыл-даван кылаштап, демир-хүүректи малгашче киир баскаш, кулак салып чоруп турган. Эң ылангыя эгезинде бергө турган, буттун чилии ажый бээр. Оон кызыл-даван буттар өөрөнчкитеп каар, сактырга, илиг-илиг кылдыр дирчие берген соонда, донмас-даа, ааршынмас-даа.

Баштай соок суг баскаш, ылангыя кызыжактар сыйтыгайнчып, хөглүү кончуг алгыржып тургулаан:

— Ичигей, ичигей!

— Акым бааш, соогун, соогун!

— Шо-шо!

Чүрек-Кадайның ылчыңнаар назыны эрткен, херекке-даа албас:

— Силерниң буттарыңар чылдып бээр ақыларыңар мында чок. Дөгерези фронтуда.

— А сумуда оолдар?

Кыстарны хөгледир, оларны хей-аът киирер дээш, Чүрек-Кадай баштактаныр күшту база тып ал турган:

— Олар дээрge эрлер эвес-тир.

— А кымнарыл ынчаш, кадам?

— Эремик кижилер-дир ийин, кыстар. Эр-даа эвес, кыс-даа эвес. Силерге ажыы чок.— Оон кезек бодангаш, немеп каар.— Ёзулуг эрлер фронтуда... Чаалажып тураг... Дайзыннары соп турар...

Кыстар, аныяк херээжениндер доңар эъдин уттупкаш, соок сугну сүзүп кирилтерлер. Ажыл хып-ла тураг.

Дүн дүжүп келгэнде, Чүрек-Кадай калбак даш кырынга таакпылап, кыстарны шын сеткили-бile сургаан олурар:

— Дүне суг чүгүрүк болур чүве, кыстар. Черге синничел. Чедингир. Чемгир.

Каш хонганда часкы хүннүн дээрбек караа хүлүмзүрүп келген. Чүрек-Кадай баштаан кыстарның сүггарган черлеринге сарыг чечектер баштары уштунгулап келгилээн. Оларга улай хек-даваннаар чайганып олургуглаан. Ам шык өйүн эрттирип болбас. Андазыннаар, илиирлер сөөрткүллээн ыңгыржактыг шарылар, хомуттарлыг аъттар шуужуп келгилээн. База-ла херээжен үннер дыңналган.

Шак ынчан Чүрек-Кадай чыдыпкан.

Хөрэжженнер шөлүнгө Чүрек-Кадай оон ыңай ажылдаваан. Буттары хаваңнааш туруп берген. Ыстаар, шылаар. Чамдыкта мырыңай бастынмастай бээр. Оон кедерезе, дүнелерде саргыр, чүрекке безин халдаар. Чугаа чок-ла часкы соок сүгнүү чедирген халавы болгай aan. Қырып деп чүвениң кыпсынчыны, чөнүп деп чүвениң чөгөнчиин ол ылап-ла көрген.

Аалдар чайлаглап уне берген. Ол чылын уруг-дарыгның хөглүү-даа сүргей, хектер-куштарның үнүнүн эткиди-даа кончуг ышкаш болчук. Чүрек-Кадайга ындыг эвес болган. Оон унү ам-даа үнмээн. Җаңғыс өг чурттавышаан. Токпар-оол-даа, Чинчиваа-даа сураг барылаан. Чүрекпенниң аксы-мурну агаргаш, чүгле хөлөгөгө удуп-ла чыдар апарган. Санзарлыг, чаш төгүлгөн карактарын дүй шуглаан ымыраа-сээкти-даа хоюспас, ааржы-даа кадарбас. ҇аагай-ла чүве, Чүрек-Кадайнын ийн буду чадыгып келген. Шору-шору, инек саап кылаштап турар, аана-кайын, идиктер даарап олургулаар. Чаяан бооп, каданнавас чүве болза.

Бичии када-ла аалдар тайбынчырай берген. Биеэги ышкаш, дүвүрээзин чок. Белек комизиниң даргалары сураг барганаар. Ада-чурттуң дайынының, Альт чылының чудунуң дугайында элдеп-эзин чугаа-соот чиде берген.

Чай кидин түлүк, хектер үнү кулак уюқ, оът-сүген хөлбенчиндиң турар үеде база бир медээ өглерге ужуп келген: «Тыва-дан чаалажып чоруткан эки турачылар чанып ораг». Аалдар база дүвүреп-ле үнген. Қымның ха-дуңмазының ынаар чоруткан-чорутпааны хамаан чокка чон Қызыл хоорайже сөктүүл эгелээн. Кижи болганы торгу тонун кеткен, доруг аъдын мунган турган. Чүрек-Кадай база хөлзей берген. Ам-на Токпар-оол чанып кээр ужурулуг. Чайлаш чок! Дайын-чаа адакталып, дооступ бар чыдар болганда, ооң ызырныр чылдагааны чок. Күш төлү-даа төрээн уязынга ынак, эки-багайы кымга хамаан.

Чүрек-Кадай даарап алган бар-чок идиктерин дөгерезин шоодайга сүккаш, чоннуң чоон оруунче кылаштап үнүүкен. Ол хүннөрдө машиналыг-даа, альттыг-даа кижилер Қызыл хоорай кайы сен дээш шуужуп турган. Анаа-ла, хөй-бile кады хөөрөп чоруп турар-даа кижилер бар. Араатан дайынны боо-монгубиile адып, қызыл холу-бile боой тудуп өлүрүп чораан кижилерни көөргө безин солун ыйнаан. Ол кончуг фашистер деп ийи буттүг араатаннаар кижилерге чеже-чеже ажыг-шүжүг, өлүм-чидим чедирбедилер дээр. Сактырга-ла, ол кончуг Гитлер

дээр магачыны шаараш демир иштинге дүй кинчилээш, Кызыл хоорайга сөөртүп эккелгеш, бүгү чонга, амырга-моос дег, көргүзөр ышкаш билдиний турган.

Кызыл баар бел-орукка Чүрек-Кадай үр турбаан. Кырында, шагаан-тeve дег, хамык ара-албаты үнмерлеп алган чадагай машина халып келгеш, ооң чанынга тура дүшкен.

Чүрек-Кадай чүнү-даа арттырбайн чугаалап турган:

— Мени ап көрүнөр, оолдарым. Фронтудан оглум чанып орар. Қанчап чораан амьтандырсан ирги? Буттары-ла донуп чораан боор. Ага турган идиктерни ап алдым. Буду бичии чүвем болбазыкпе, чууртууш дег. Улуг сапыктар буттарын өйүп каапкан боор.— Улуг шоодайын кадай көргүскен.— Аштап, суксап чораан ирги бе, бурган-чүдээни чок чүвем болбас ийикле. Багай иезин хилинчектээний чоор, иштии хоюндан эвес, иштиндэн төрүп каан соонда, кижиниң төлүнүң узун-кысказы хамаан эвес. Хөй аньш-чем база кылып ап четтикпедим. Дүктүг халта тараа, сыгыртаада ажываан өрөмө...

— Көктүг чайын ынча хөй идикти чоор сен, кадам — деп, чолаачы эр каттырып турган.

Кызыл хоорай бо удаада эки турачылар чоруп турганындан хөлзээзиннig болган. Найысылалда бүгү Тывадан чон чылган. Кудумчуларда кижи бажы кизирт, айт бажы оргу, тоол шагда-биле дөмей. Чүрек-Кадай шоодай долу идиин чүктеп алган, дувүрээн чоруп турган. Сактырга, чаңгыс Токпар-оол чедип кээрге, бүгү хоорай, бүгү Тыва дола бээр ышкаш болган.

Дүш соонда хамык албаты чон хоорайны куду бадыпкан. Кижи бүрүзүнүң аксы-ла бо: «Паром аксы, паром аксы...» Эки турачыларның машиналары орта келир. Шериг кижилер дээргэ, хоор сарыг. Чер болганда хөгжүм-музыка. Кижи болганы далажып чоруп турган. Та кайнаар дывыржып турар чон?

Хүн каан. Изии хөлчок. Чер болганда хөлзээзин. Оода чадаарда чаңгыс аяк шай аартаптар хорам бажың болза дээргэлэ чөттирбес. Шынында Чүрек-Кадайның ону-даа бодаар чайы чок болган.

Паром аксынга хайым чон аразынче шымны бергеш, Чүрек-Кадай эхтинде шоодайын-даа салбайн чоруп турган. Улуг-Хемни көжир көөргэ, чүйк сөөртүр машиналар тырлып келген, ынаар чыскаалыпкан турган. Кижилер база шаарацайчып турган. Тиилелгелиг чанып келген эки турачылар ол. Оларның аразында Токпар-оол чугаа чок ында.

Бүрээ-бүшкүүр чүктээн, шериг хөхтерлиг оолдар келгеш, эрикте сай кырынга туруп алган. Фашистерни тиилээш келген

экер-эрес оолдарны ыр-шоор-бile уткуп албайн канчаар. Чүгэ
Үр манадыр чоор?

Ол аразында хайым чон аразындан таныры үн дынналган:

— Қадам, кадам! — Оон мырыңай чүрекке чоок үн кынгырт
кылынган.— Авай, авай! Сен база мында сен бе? Сени чедип
кээр деп билдим-даа! Ургулчү сени дилеп турдум.

Топтап көөрге, Чүрек-Кадайның мурнуунда Чинчиваа бо
хүлүмзүүрүп турган.

Чүрек-Кадай кезек када ээдерей хона берген:

— Чинчи! Сен сен бе, уруум? Кыссының дам барган-дыр.

Чинчиваа шагда-ла кыс болгай, Токпар-оолду фронтуже
үдел турда-ла. Үрде көрүшпээн болгаш, чугаалаар сөс тып-
лайн, кырган кижинин дөмөй эдери ол ыйнаан.

— Мен-дир мен, авай. Ана шору ышкаждыл сен, арын-шы-
райың-даа ажырбаан-дыр. Кадының эки ышкаш-тыр.

— Кырган терээн чөнүп калган, уруум — деп, Чүрек-Кадай
шоодайын черге дүжүргеш, дерин шыва тонунуң чөңи-бile чот-
кан.— Чүгэ сураг бардың? Оода ийи-чанғыс көстүп каап тур-
зунза? Чүрекпен база чөнээн, уруум. Мени-даа эдерер харыы
чок болду. Өг хөлөгезинде удуп-ла чыдар апарган. Оода бо
бурган-чүдээни чок чүвөвис Токпар-оол ам чедип келир барас-
кан ирги бе? Сен база ону уткуп тур сен бе?

Чинчиваа тырлы берген ышкаш болган.

— Келзэ-даа мени... — деп чоруй, Чинчиваа чугаазын өскер-
ти берген.— Бисти кайын тоорул. Чер-чуртуун уттуп алды ый-
наан ол. Чагаа бижиир безин чайы чок апарган кижи ышка-
жыл.

— Ону чоор сен — деп, Чүрек-Кадай чугааланган.— Ол ки-
жи болганды, бистер кымнар бис? База кижилер бис. Ат-сып-
тыг, аал-оранныг.— Оон Үлүг-Хем көжир көргүллээн.— Азы
келбеди ыйнаан. Ам мырыңай фронтучу кижи мен дээш улам
ырап чоруп берди эвес ыйнаан.

Ол аразында эрик кырында ара-албаты чон хөлбеш дээн.
Үннер үнгүллээн:

— Кежиптилер! Кежиптилер!

Бүгү чон эрик кырынче сырлы берген. Ол чарыктан баш-
тайгы паром кежипкен. Кырында — шериглер. Хөгжүм чирт-ле
дээн. Алгы-кышкы, ыр-шоор, хөгжүм-музыка холужуп-ла тур-
ган.

Хайым чон эрик кырында хөме келген. Чүрек-Кадай биле
Чинчивааны улус сугга тырып алган. Кандыг-чүү-даа бол, кыр-
ган кояк эктиндэ шоодайын черле салбаан.

Паром уурук-сууруктап эки турачыларны кежирип эгелээн.

Ие кижиниң чүрээ ындыг, Чүрек-Қадайны-бile алырга, Токпар-оол ыяап-ла дүжер ужурлуг. Эки турачылар сайже дүже халчып-ла турган, оглу чок болган.

Ынча хөй шериглерниң аразындан Чүрек-Қадай чанғыс чуртуун танып каан. Дораан-на ооң қырында барган:

— Мәэн оглумнұ көрдүң бе, оглум? Токпар-оолду аан. Сәэн эжин үйик чоп, чолдак боордан.

— Бир катап Токпар-оол-бile хайгыылга чораан бис. Балыглаткан кижи. Санбатче чорудупкан. Ооң соонда ужурашпаан бис, кадам.

«Санбат» деп сөстү дыңнааш, Чинчиваа өскәэр көрнү берген. Ындыг сөстүң ужурун билир эвес, Чүрек-Қадай херекке албаан.

— Мында келбеди бе? — деп, Чүрек-Қадай база катап ыла-вылаан.

Чанғыс чер чурттүг оол көзүлдүр-ле будалдырган:

— Эки турачылар хей-дүр, кадам. Эки көрүңер. Канчап билир...

— Уё, будум — дәэш, Чүрек-Қадай сайга хенертең олурупкан.

Ынчан медәэ дыңналган соонда, эки турачылар чыскаалыпкан. Оларның мурнунда мөңгүн хынныг ышкаш, кылаң селе-мелиг, ак шырайлыг, чолдаксымаар сынныг командир турган.

Команда дыңналган. Чүү деп сөстер дыңналып турганын Чүрек-Қадай орта-ла ожааваан. Чер-дәэр чиндиңейніп турган ышкаш болган. Улуг-Хемнин суу ынаар кылаңнаан.

Хөгжүм ырлай берген. Чыскаалган шериг хоорай кайы сен дәэш сайны казырадыр, чиртиледир базып чорупкан. Хамык чон ооң соонче дүрт кылынган.

Улуг-Хемнин эриинде сай қырынга чүгле ийи кижи артып калган — Чүрек-Қадай биле Чинчиваа. Оларның чанында дол-дур идиктер суп каан дартагар шоодай чыткан.

6

Улуг-Хемнин эриинде сай қырынга чүгле ийи кижи артып калган — Чүрек-Қадай биле Чинчиваа. Оларның чанында дол-дур идиктер суп каан дартагар шоодай чыткан.

Үр-даа болбаанда, тарылга адакталып келген. Аалдар Чүрек-Булак бажында чайлагларже үнер деп барган.

Ынчан хеп-хенертең каан дәэрден чанык ышкаш, аалдар сыңмас кыйы бир-ле хүн тараң үнген:

- Дайын төнген!
- Дайзын бастырган!
- Тиилелге бистии!

Тарылга шөлдеринде кижилер хову сыңасының күлдүр кускун-нап, аътка шапқылажып-ла турган.

- Хамык улус, суму төвүнче!
- Улуг хурал болур!
- Тиилелгениң байырлалы!

Чүрек-Кадай буттарының ыстаарын безин уттуukan, кайынын келген күжүл ол — тұра халып келген. Улуг Тиилелгениң чогум канчаар байырлаарын ол орта угааваан. Бир көөрге, Чүрек-Кадай холдарында суг сүзер идиктер тудуп алған турган. Ону боду даараан, улуска айтыртып алгаш, ийи хендирлеп турғаш. Сактырга-ла, Токпар-оол өдеп кәэр, аалга ажыл чок орап эвес, чер сугараар, тараа тарыыр. Оон буду соок сүгга өчбінен берип болур, чылыг, суг өтпес идик херек.

Орукта аъттыг, чадаг, тергелиг кижилер эңме-тикчок. Довурак-доозун, алғы-кышкы, чугаа-соот, каткы-итки. Чүрек-Булак унан қажан-даа ынчаар дүвүреп чытпаан. Чүрек-Кадай сактырга, черде-даа, дәэрде-даа мұң-мұң улулар үн алчып, кудуруктарын қызандырып чайжып, кыйтыржып турған ыш-каш. Өндө әэрени база.

Чүрек-Булактың ҹанғыс бичиң улаан-булуңнуг, чавыт әмнелгелиг, бир коржаалыг сууру дүвүреп-ле турған. Чыылғанар дәэрбектей тургулап алғылаан. Қызыл пәстер-бile дүвүдалаш шимеп каан индиң кырында суму даргалары әэлчежип кийгы салғылаан турғаннар:

- Улуг Сталинге алдар!
- Маадырлыг Қызыл Шериг делгерезин!

Чүрек-Кадайның чүрээ орта эвес шапқыланып, караа анаа эвес шокаранайнып турған. Ол кижи бүрүзүн ылавылап көрүп әртип турған. Токпар-оолга дөмей кижи черле тывылбаан. Үңчалза-даа ол хүн Чүрек-Булактың кижи бүрүзү бот-боттарынга әлдептиг дөмей болған — шуптузу өөрәэн, шуптузу хөгләэн, шуптузу хұлұмзүрәэн, шуптузу каттырган...

Кежәэликтей дүүрәэн чон тарап әгеләэн. Бутка сукпаан идиктер эгин ажыр октап алған Чүрек-Кадай Чүрек-Булакты өрү калғып чоктаң орган. Үйдү читкен. Ол бажын көдүрбәэн. Та чүнү бодап чорду ыйнаан? Әлдеп чүве, дайзын чылча шаптырган деп медә дынап каарга, ол хүн Чүрек-Кадайның буттарының хаваны синип, ыстаары чиде берген. Аъттыг кижилер соондан шапқылажып келгеш, ушкарлып аар дәэрге-даа,

Чүрек-Кадай ынаваан. Ынчаар, чааскаан кылаштаарга, анаа тааржыр болган.

Имир каксы кара чааскаан ээн орукка калгып ора, эктинде ийи идиинчे көргеш, шынап-ла чүрээмде хейлиг амытан боор мен бе деп, Чүрек-Кадай мунчулуп боданган. Оон ёске кым ынчаар тояп чоруур? Чок, ол анаа, кан-кадык. А бо, Токпар-оол деп бурган-чүдээни чок шулбустун чүге чиде бергени ол?

Чайын Чинчиваа чедип келген. Чүрек-Кадай сегивээн болган. Орун бажында үзүкте он ажыг эш идиктерни чыскаай тургузуп каан — дөгерези-ле Токпар-оолдуу: хащ, хап, чымчак, думчуктуг, балык баштыг, суг сүзер, өгдешкилиг, боошкуннуг, бутка сугар, өлге кедер, хыглыг, кадыг, эзенги тевер...

— Сени ап алыр дээш келдим, авай — деп, Чинчиваа чымчак чугаалаан.

Чүрек-Кадайның хаайы ажыш дээш, үнүн арай боорда тыртыш алган:

— Бодуц адсан-иен?

— Олар ажырбас. Ажы-төлдүг, аал-оранныг. Сен чааскаандыр сен.

— Кайнаар аппаар сен ынчаш?

— Сургуулум доозуп алдым. Өске черге барып ажылдаар мени.

— Мени чоор сен, уруум. Өскен-даа черим бо, өлүр-даа черим бо.

Оон ыңай чугаа болбаан.

Чүрек-Кадай орнуудан турбаан. Кежээ дүжүп орган. Чинчиваа торгу ышкаш чымчак, хилиң кара бажын кырган кадайның хоюнга салып алгаш, чааскаан кежээ дургу чугааланган.

— Мен өөренип келген чылдарымда бодап чораан сеткилимни, бүдүү химиренип чораан ырларымны сенээ чугаалап бээйн, авай.

Чүрек-Кадай сөс этпээн, дыңнап-ла чыткан.

Чинчиваа аяар ырлаан:

ССР кирген келбес эвес,
Шериг барган келбес эвес.
ТАР чоктаан келбес эвес,
Дайын чораан келбес эвес.

— Үндиг ырны ырлааш чоор сен, уруум. Сургуулга чүнү шээжилеп алдың, ону бадырып көрем — деп, Чүрек-Кадай бу далдырган.

Чинчиваа кезек бодангаш ырлаан:

Чойган ышкаш, хөнү синниг,
Чодураа дег, кара карактыг,
Чалыы қыстар ышак эжин
Чалданыш чок үдел турган.
Эжин-өөрүн, адаң-иен
Эрге-шөлээ хосталы дээш,
Тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!

Чүрек-Қадайның карааың изиг чажы бүлдеш кылынган.
Карангылап келгени чаяан болган, ону Чинчиваа көрбээн.

Чинчиваа уламчылаан:

Чылан ышкаш, хоран дылдыг
Чылбыганды — Гитлерни
Чаның ышкаш, Қызыл Шериг
Чажырт қылдыр чаза шавар!

— Ол дайзын ам чок-тур, өзү үстүп калган — деп, Чүрек-Қадай уругну чазамыктаарын оралдашкан.— Бичииндө, хой кадарып чоруур шаанды, ырларың қандыг ийик. Мен уттуп алган-дыр мен. «Аалдар кезип чораан сен дээш, авам-ачам аттына бээр...» Ооң соонда, Чинчи?

Чинчиваа ону херекке албаан:

Даарта чаа келас деп, ырлажын турлуус,
Дайын дээрге бөгүн эгелээн-дир.
Дээрge, чергэ, далаиларга бистиц
Тергиин күштүг дошики ырывыйс!
Хамык чон шуптуцар,
Хайныцар, туруцар,
Калчаараан дайзыны согуцар!

Кыстың үнү улам шыңгырай берген, эриин килем ажып чыткан:

Чаагай болгаш өжээн кылых
Чаниң дег хайни.
Улустун ыдык чаазы —
Улуг дайын үндү.

Чинчивааның карак чажы-бile холуй ырлап органын Чүрек-Қадай энdevээн. «Ат болган төл-ле-дир — деп, ол иштинде боданган.— Токпар-оолду сагынмышаан. Мөөн мөозүн канчап-чооп уткарлып алыр чоор. Ийлээр деп барган күжүр-дүр...»

Чүрек-Қадай бар шаа-бile чазамыктаан:

— Шала уян ырлардан, қызым. Сагыжыңга чиник-даа болгай.

Чинчиваа доктааваан-даа:

Ырак чөржे поход кылып,
Үнүп чоруп кагдым.
Бынак сарым аржылып чайып,
Үдел туруп калды.

Чүрек-Кадай аныяк кыстың бууккан сагыш-сеткилиниң өскээр углаарын оралдашылаан чыткан:

— Оон соонда чүү дээр ийик, уруум? Мен чүнү билир ийик мен. «Чортул ажар Шоол-Бажын шоочалап кагган эвес...»

Чинчиваа улай аткан автомат-ла:

Дайындыва чалып уруг
Дайынчыны үдээн.
Чадазының баскыныжынга
Чарлып тура душкан.
Туман ёттур барааны
Оолга көстүп чорда,
Душтуу кыстың көзенээнде
Отчугаш хып турган.

Кезек олургаш, кадазын чылышыр шуглап кааш, Чинчиваа отту барып чүшкүре берген.

— Бичии чылышыр ижегелеп каайн — дээш, уруг кыскашты хаккылатылааш, база-ла химириенип ырлаан:

Кызаа суугулуг чер бажында
Кылкан ыяштар чугу дамдылаан.
Каттырациаан караац, чаңызы
Гармонь-бile ырлап олур мен.
Москва чоогунун ак харында
Борбак хаактар сени мактап тур.
Бырым-шоорум сени сактырым,
Ылан дыңказын деп күзедим.
Аравысты ак хар дуглаан,
Аргыжары арай-ла ырак.
Тураг дээргэ, туруп чордунмас,
Турган черден өлүм дөрт базым.
Ажыг соокта сеткилим ёөртүп,
Аксым кежиин ырлап бер, гармонь.
Сээн изиг ынакшылындан
Чер бажында безин чылых-дыр.

Чинчиваа Чүрек-Кадайны удуй берген деп бодаан, ол одуг чыткан болган. Ол ынаар чугааланы берген:

— Кандыг кончуг уян ыр боор, уруум. Чүрээмгэ тоннуп-тур.

Чинчиваа кезек када ыттавайн барган. Оон чугаалаан:

— Токпар-оол ышкаш... Тулчуушкуннаар аразында кыска дышта солдаттар ырлажып чораан...

Чүрек-Кадайның үнү чиде берген. Кадазының чанынга Чинчиваа кәэп чыдып алган. Үр болбаанда чадагай от имистелип бар-ла чыткан. Чинчиваа карактарын имирертип алгаш, кызып чыткан көсче черле чивеш дивээн. Өг ишти дүмбей каранғы апарган. Аныяк кыс иштинде дуюкаа ырлап-ла чыткан:

Караңгы дүн. Ховуларда октар сыйырган.
Хаттар улуп, чагылар дагжап, сыйдыс дээрде чивеңнээн.
Караңгы дүн уруг ааткан кавай чанында
Карактарың чажын дуюкаа чодуп қаал олур боор сен.

Эрге чассыг карааңче хандыр көрүп алгаш,
Эриниче ам улай-улай ошкап-ла орзумза.
Дүне када чарап арыңың менээ көзүлбес,
Дүүрөнчиг караңгы хову аравыс дүй чыдыпкан.

Чаңгыс сарым, сенээ шын бүзүрелим мени
Чакпылык октан караңгы дүн дег ынаныштыг камгалаан.
Чүү-даа болза, мени дөмөй уткуп алыр сен,
Чүрээм ынчаш тулчуушкуннарга кезээде сирлеш дивес.

Өлүмден мен кортлас мен, хөй удаа душкан мен,
Өзүмнү ам база катап сүйбап эртип тур.
Ынак сарым, ылап мени манаң чоруур сен,
Ынчангаштың айылдыг халап менээ чер таварышпас.

Бо ырны, Чинчиваа Қызылга өөренип тургаш, «Ийи даянчы» деп кинодан дыңнаан. Ырның адын «Караңгы дүн» дээр. Аңаа та кандыг кончуг таарышканы ол ыйнаан, шуут-ла шээжилеттинип калган. Ону ол үргүлчү ырлап чораан, хостуг үезинде-даа, өөрээнде-даа, ылангыя мунгараанда катап-катап химиренир. Сөзү орус дылда болбайн aan, хире шаа-бile тывалап очулдуруп алган. Ону кымга-даа чугаалаваан. Чүгле боду ырлап чоруур.

Чүрек-Кадай ам-даа удугаан болган.

— Кандыг ындыг уяранчыг ыр тып алганың ол, уруум?— деп, кадай катап чугааланган.— Мен кончуг кырган-терек ыглап чыттым. Сыртым өде берди. Азы чөнүй бергеним ол бе? Ам ону ырлавас, қызым. Хей черге сырныналырга, сенээ, аныяк кижиге багай, уруум.

— Хей черге эвес, авай — деп, Чинчиваа харылаан.— Сырныналып база эвес. Маадырлыг фронтучу даянчының ырыдлыр.— Оон кезек болгаш, немээн.— Токпар-оол база ону ырлап чораан боор.

Оон соонда ыытташпайн барганин. Карапыда кымның та чүнүң дугайын бодап чытты ыйнаан?

Карапы дүн. Ай будүүлей берген турган. Өрөгезин тыртпаан дүндүк ёттур сыйдыстар чивеңнешкен. Чүрекпен қырып

калган, эзэ-херек чок черге хөк-даа дивес. Үрда ышкаш, октар-даа сыгырбац, чагылар бажында шэйүп каан сывырган-демирлер-даа ырлашпас. Кара ховуда дүвүрээзин чок. Дайын эрте берген. Үнчалза-даа бүгү чүве ам-даа тайбынчырааан. Карангы дүн.

Элээн болганды Чинчиваа айтырган:

— Кедергей улуг күштүг, айылдыг частыр бөмбүк дугайын дыннаан сен бе, авай?

Чүрек-Кадай кезек айын тылпайн чыткан. Дайын үезинде кандыг чугаалар дынаваан дээр, кайзын ончалаа.

— Улус ынаар чугаалажып-ла турган сураглыг болду. Кулаам база кадыг, угааным база баксыраан. Бичии-даа чүвени уттуу алыр апарган чөнүүк ышкаждыл мен.

Чинчиваа харлыктыр улуг тынган:

— Ам дайын чепсээ хэмчээл чок улгаткан чүве-дир, авай.

Чүрек-Кадай кайгаан:

— Дайын деп халаптыг чүве мырынай чаа доозулган диши-тилер. Ам боо-чепсектин хөрээ чүү чүве ирги, уруум? Ам дайын-чаа үнер чүве болза, кижи амытанның когу үстүп калбас чүве бе?

— Американипар атомнуг дээр частыр бөмбүк чогаадып алган улус-тур — деп, Чинчиваа тайылбырлаан.— Ийи бөмбүктү Японияның ийи хоорайның кырынче оектаан. Мун-мун кем чок кижи кырлып калган-дыр. Хөрээжэн чон, ушпа кырганнаар, өл-чаш ажы-төлдер. Оон туржук курт-кымысскаяк безин артпаан.

— Үнчалца деп дыннаан мен харын, уруум. Катап база-ла өлүм-чидим, ат болган чүве аа?

— Чоокта чаа дайын үезинде бистиң эвилелчивис турган Англия деп курунеден Черчилль дээр улуг хардаачы кижи биске, Совет Эвилелингэ кыжанып, атомнуг бомбазы-бile холун караинадып турган-дыр. Ам база делегейниң уш дугаар дайыннын кыпсырынче семеп турагулус-тур.

Чүрек-Кадайның уйгузу чаштай берген:

— Ана хай-халап чүве-дир аа, уруум? Ам дайын-байлаа өөскуп үнер болза, чоннуң мал-маганындан чүү артар боор? Бистиң улус, Кызыл Шериг, Сталин башкы база кайын-на дыннаачаңнаап олураг деп але?

— Сталин башкы дораан хары берген, авай. Үндиг частыр бөмбүк биске база турагул. Ол хардаачының чулчуруу дээргэ, салдынчак кижилер үргүдер дээн хоозун тоол-дур. Бистер кортук ховаганиар эвес бис деп, Сталин башкы чугаалаандыр.

Чүрек-Қадайның хынын уламчылаан:

— Ол-ла болгай, кызым. Мындыг улуг дайынга тиилеп үнген улус ам кайын серт дээр бис.— Оон ыыт чок чыдып-чыдып чугаалаан.— Бо кончуг бурган-чүдээн... Бо Токпар-оол деп киживис чүге чиде бергени ол, уруум? Хамык эш-өөрү чангылал келген.

Чинчиваа чүнү-даа ыыттаваан. Ол чигзинмээн-даа, ооң бодалы чаңгыс — Токпар-оол ыяап-ла чедип кээр.

Ол дүне Чүрек-Қадай биле Чинчиваа карак шиммээннер. Чоокта ужурашпааннары ол бе азы сагыш-сеткилиниң ынчаар чыглы бергени ол бе, чугаалажып-ла чытканнар.

Чайгы даң мырынай адип орган. Дүндүк көстүп келген.

— Токпар-оолга идиктер даарап кагдым — деп, Чүрек-Қадай чугааланып чыткан.— Шаам-на ол-дур ийин. Сенээ база тааржыр, уруум. Сен база кедер сен. Бир кара былгаар идиктиң улдуңун олуртуп четтикпейн тур мен. Буттарым ыстаарыла чиде берзе, ында чүү боор.— Оон кезек боданган.— Найыралдыг чурттаар херек, уруум. Чону — чоорган, хөйү — хөйлен. Кижинин эн байы — ажы-төлү. Эргем болган черге уруг-дарынын кончуп болбас. Бичии кижилер-дир, угаан кирбээн. Кижи база аныяк-чалыы чораан болгай. Соон истээр, мурнуу хынаар. Қыстыг кижи кыя сөглээр, оолдуг кижи оя сөглээр. Көрбээн чувем чок, көдүрбээн хөнээм чок кадаң-дыр мен, уруум.

— Сени каап черле шыдавас мен, авай — деп, Чинчиваа чугаалаан.— Моон чоруур бис. Мен өске черге ажылдаар болган кижи-дир мен. Буттарың сандан үнген, кылаштай албас болган кижи-дир сен. Сенээ кым дузалаарыл? Оода Токпар-оол турган болза...

Үндиг домакты Чүрек-Қадай дыңцаар хөннү черле чок.

— Ажырбас-тыр ийин, уруум. Бурган-чүдээн чогу хамаан эвес, Токпар-оол чедип-ле келзе...

Чинчиваа амыраш кылынган. Ол тура халаан. Өг ишти мырыңай чырып келген. Дөрде антараларның угулзалары көстүп турган. Орун бажында үзүктө он ажыг идикти чыскаап каан турган. Чаңгыс-ла идик чедир улдуртуунмаан.

Дөргө Чинчиваа туруп алган:

— Сенээ мен шүлүк чугаалап берейн аа, авай?

Чүрек-Қадай кайгай берген. Шүлүк деп чүвени чыылган чон ортузунга хол-бууду-билие айтып тура чугаалаар чүве болчук чоп, ам кээп, орнуудан турбаан, чылыг чоорган иштинде кадайга оюн көргүсken херээ чул?

Чинчиваа сирлеш дивээн. Дөрде ширтек кырынга согунналдыр туруп алган. Чүс-чүс кижи ~~түштүрүлүп~~ түштүрүлүп, иткут үн-билие чугаалаан:

— «Мени мана». Дайынга киржип чораан Константин Симонов деп шүлүкчүнүң бижээн чогаалы-дыр, авай. Бодум тыва дылче борастап алган мен. Шүлүк боду кайгамчык. Очулгамна аргажок. Дыл чок амытан-дыр мен, авай. Оон орнууга ончээрби инекти-даа эстиктирибейн саап каар мен, кодан хойнуудаа хора чок ёстуруп каар мен. Гм, чаа ындыг-дыр. Константин Симонов. «Мени мана».

Ээп кээр мен, мени мана,
Эчизинге чедир мана.
Сагыш-сеткил кударал кээр,
Частьгда-даа мени мана.

Харлыг хатта мени мана,
Каанды-даа мени мана.
Өске улус уттулса-даа,
Өжегерээн мени мана.

Херии черден бижээн чагаам
Келбезе-даа, мени мана.
Хамык өөрүм чөгөл төткеш,
Каапса-даа, мени мана.

Ээп кээр мен, мени мана
Элек, далаш бодал кылба.
Чеже манаар, соксаар дижир,
Сеткилдерни чуура шаап каг.

Айдың черде мени чок деп,
Авам, оглум бүзүреп боор.
Өөрүм безин таакпылажып,
Өөмгө чыглып чедил келир.

Шак ол өйде адым адап,
Сактышкының доюн кылза,
Арага-даа амзавайн,
Амылыг деп мени мана.

Эрлик оран ежү кылдыр,
Ээп кээр мен, мени мана.
Өлгөн кылдыр санаан улус:
«Өлчейлини!» деп магадаай аан.

Канчап дириг артканымны
Хары улус кайын билир.
Саргыландыр манап чорааш,
Сарының мени камгалаан сен.

Өске кижи бажында чок,
Өскерилбейн манап арткан,
Бодап четпес шыдамыны
Боттарывыс билгей бис аан.

7.

Канчал дириг артканымны
Хары улус кайын билир.
Саргыландыр манап чорааш,
Сарың менى камгалаан сен.

Өске кижи бажында чок,
Өскерилбейн манап арткан,
Бодап четпес шыдамыңны
Боттарывыс билгей бис ган.

Ол эртен Чүрек-Қадайның сагыш-сеткили чаагай болган, ынчалза-даа орнуундан турбаан. Чүнү-даа чугаалаваан. Карактары онгайылап киргилей берген, ыыт чок чыдып-ла чыткан. Чинчиваа көөрге, ооң кырган, оду өже берген карактары чежени-даа төөгүп болур хире. Башкы сургуулунга ол өөренип тургаш, психологияны, физиологияны-даа өөренген, оон туржук логиканы-даа, педагогиканы-даа чapsарлап шаг болган. Бо удаада Чинчиваа Чүрек-Қадай күжүрнүң карактарын номчуп чадап каан. Олар хәй чувениң дугайын чугаалап чытканнар. Чогум та чүнүң дугайын? Оон карактары кандыг-бир идегелдидаа, өөрушкүнү-даа, төөгүнү-даа оштап чыткан. Хәй кезии-ле муңгаралды, чугаа чок муңгаралды.

Изиг шай хайындырып, аъш-чем кылып алгаш, Чинчиваа арай боорда үнүн сы кыскан:

— Туруп көр, авай. Аарып тур сен бе?

Чүрек-Қадай ынаар хыйланган:

— Бо кончуг сыныктарны. Агаар чүдерээр дээн чоор бе? Чүрээм шалкыланыр, черле ындазында чиктиим кончуг-дур, уруум.

Дүүн келиримде, мырыңай анаа турган кырган болгай, хейле элдеп-эзин ыр-шоор чугаалай берген-дир мен деп, Чинчиваа иштинде кончуттунган. Кырган кижиге ыр-шулуктуң херээ чүү турган боор. Иштимде-ле ынаар сырныналып чорбаан хугбай боор мен.

Қадайның бажының чанынга Чинчиваа аъш-чем салып берген. Чүрек-Қадай дегбээн, көөр безин хөннү чок болган.

Кезек чыткаш:

— Былгаар идиинцерни доозуп каар дээн болгай мен, ол-ла ат болду, уруум — дээн.

Херектиң байдалы черле каралыг боорга, Чинчиваа ырак эввесте суму өглеринче чорупкан.

— Саргы эмчини чалап эккэйн — деп, ол чугаалаан.— Үр болбас мен. Чүрээн шимирезе, ол чанында соок шайдан пактап чыдар сен, авай.

Чинчиваа дораан чоруй барган. Чүрек-Кадай шуглак иштinden үнмейн боданып-ла чыткан: «Авай, авай. Мени артында авай деп алган. Аал-чуртун шуут уттуukan, Чинчиваа тоол болган уруг бо. Ындыг-мындыг чугаа-соотка кирзе канчаар, осда бо бурган-чүдээни чок чүве Токпар-оол чанып кээр кулу-гур болза...»

Дайын дээрge дайын-на болгай, хөй кижи оон келбээн. Дулгуяк-даа арткан херээженнэр көвей, өскүс-чаңгыс-даа арткан ажы-төл бар. Дириг чижээ бо ышкаждыл, тыва эки турачылар. Дөгере чанып келбэдилер. Оон кадындан Токпар-оол ээп келбес деп бодалды Чүрек-Кадай коданынга безин чагдат-пас турган.

Чеже чыдар боор, Чүрек-Кадай бөөлдээс шондурлап үнүп кээргэ, Чүрекпени дүүнгү-ле хараган чанында чыткан. Ыт дес-пизинде салып берген чеминге бичии-даа аас дегбээн. Идиште суу изиг хүн караанга соглу бергени ол бе, азы суксаанындан чылдырадыпканы ол бе, оозу мүн-не чок болган. Чүрек-Кадай калгып чорааш, соок суг кудуп эккеп берген. Чүрекпен ынаар көрбээн-даа. «Ат болган амьтан-дыр сен аа, Чүрек — дээш, ыдын кадай хараган хөлөгезинде дөжек кырынче арай боорда сөөртүп каан. Боду база ындыг шаг чок хиреде, ыдынын чингин Чүрек-Кадай кайгаан, дүктүг хап-ла.— Ат болган Чүрек-тер-дир бис аа?— деп, кадай баштактансырын-даа оралдаш-кан.— Оода серийн черге чыт. Оон Чинчиваа келгеш, иштиң чылдыып каар ыйнаан. Ыт тарийги сен хамаан чок, кижи тарийги бодум ат болур деп тур мен».

Чүрекпениң көөргө, кээргендийн аажок болган. Карактары соглу берген, ийи быкты ооргазында дээй берген. Кудуруунун таагызы дүшпээн, кышкы негэйлиг чүве дег. Биеэги кылагар дугу чок. Кулактары халбыйгылап калган. Чинчиваа Чүрек-Кадайны бертен көөргө, база ындыг болган, Чүрекпениң соол-бургай карактарын мунгарал долган. Кижи ышкаш дыл-домактыг турган болза, та чүнү чугаалап бээр ыйнаан!

Дүүш четпээнде Чинчиваа Саргы эмчини эккелген. Ол биеэги чаны-бile эки-мендизин утту алган ырактан-на чугааланып чорун орган:

— Ындыг-ла болгай сен, угбам. Камнанырын билбес. Карактарың имирертип алгаш, идик даарал-ла, буттарың кырынга сарыг хүннү бадырып олуруп турдуң ыйнаан. Ол-дур ам, буттарың ыжыы чүрээнде халдап тураг. Ынча хөй идикти чоор сен. Токпар-оол чүс буттуг эвес — дээш, Чинчивааже бүдүү көргүлээн.— Оглун чанып келзе, идик кай баар. Чүрек-Булак-

та чок дээн шевер кыстан кудалап бээр бис. Ам сен сокса, дыштан, угбам. Қадайы даарап бээр ыйнаан.

Саргы эмчи чугааланып-чугааланып, саазында эмнөр бергеш, орнуудан турба деп чагып каан. Удаваанда Чүрек-Қадайнын байдалы экижий берген.

Шала кежээликтей Чинчивааның арны кыза берген, дүвүрээни сүргэй маншап келген.

— Авай! — деп, ол кончуг чугула чугаалаан. — Суму өглөрүндө көжер кино келген-дир. Дайын дугайында диштилер. Карагылай бергендे көргүзөр чуве-дир. Ийи адагаш кадаш, улуг ак пос херип турлар.

Чүрек-Қадай баштай херекке албаан:

— Аныяктар көөр ыйнаан, уруум — дээн. — Ол дириг-чурук деп чүвэцерийн көөрүүмгэ, чүрээмгэ дээр кижи чораан мен.

Чинчиваа алдыртыр дээр ужур-даа чок:

— Дайын дугайында, авай. Чамдык кижилер чоок улузун — ашактарын, оолдарын-даа көрүп каап болур дижир чорду.

«Оолдарын...» Чүрек-Қадай боданы берген. Қанчап билир.

— Имиртицней бээргэ, менээ кээп чугаалаар сен, уруум — дээн. — Чүрээм чүгээртэп тур.

Чинчиваа аажок амыраан. Хүннүн батпазы аажок, шөйүлгеш туруп берген. Тараа-даа соолдуруп каарга сураг, ол дүнэ удуваан болгаш, кум кыннып алырга-даа элек. Кааң дээрде низиг хүн, баглап каан тавак дег, агаарда астынып алган туруп берген. Оон инектерин суг унундан сүрүп эккелгеш, эртежик-ле саггаш, сүдүн хайындырып алган. Чинчиваа чоруурунга белен.

Чүрек-Қадай чыдып берген. Чүрээ шапкыланыр, буттары ыстаар. Суму өглери чедер хире эвес. Ынчалза-даа Чинчиваа дескештилер арга чок болган. Қадазынга бир саазын эм ижиртий алгаш, хүн чаа-ла чүгүүрүнгэ кирип чорда, Чинчиваа суму өглөринче чорупкан. Чүрек-Қадайны далащтырбаан. Бир өггэ шайлгадып-даа алган.

Дириг-чурук Чүрек-Қадайга чаа хуулгаазын эвес. Ол үжен чылдарда-ла ындыг болбаазын чурукту көрүп чораан. Ам «дириг-чурук» деп сөс безин чиде берген. Анаа-ла кино дээр.

Чаяан болуц, аяс кежээ болган. Дээрде ай база чок. Улус чөрге-ле олургулап алган. Чинчиваа черле ындыг, кыс кижи хирезинде, хөй улус чыылган чөрге безин кояланмас. Кедер дээр болза, кандыг-даа ёзуургак кызыжактарны ажытар хеви бар-дыр ийин. Чүрек-Булакта чок дээн балдыр-шинээлиг улустуц уруу-ла болгай. Бир эвес сөөлгү чылдарда ада-иези-бile бактажып алганын санавас чүве болза.

Имиртиц дүжери-бile кино үнүп эгелээн. Баштай тыва

төлээлерниң фронтуга белек чедирип чораанының дугайында журнал болган. Оны Чүрек-Қадай мурнунда база көрген. Бінчалза-даа солун болган. Оон соонда Қызыл Шеригниң немец-фашистіг әжелекчилерни Совет чурттан үндүр ойладып тұрағының дугайын көргүзүп әгеләэннер. Ужар-хемелер сыйгайнып, бомбалар частып, үгер-боолар динмирип турган. Пулеметтар тарбыдаарга, Токпар-оолдун өөренип алған мен дәэн боозу ол-дур деп бодаарга, Чүрек-Қадайның чүрәә арай дургедеп орган. Оон соонда чадағ-шериглер шавар халдаашкынче кирип әгеләэннер. Улуг ак пөстү долдур шериглерниң арны-даа көстүгуләэр. Бир аныяқ оолду көөрге, оглунга дөмейи хөлчок болған, чолдак сынныг, бичии арынныг, алтай азы қыргыс кижи бе, Чүрек-Қадайның чүрәә шимирт дәэн. Азы Токпар-оол бе? Бінчалза-даа черле ол эвес. Оон башка ында улус-даа, чанында Чинчиваа-даа алғыра бергей.

Бінчап чоруй ак көжеге бир имиреніән соонда немецтер көстүп келген. Бажыннарны өртедип, ушпа қырган кижилерни, чаш уругларны қыргый боолап турғаннар.

— Кончуг араатаннарны! — деп, бир-ле үн дыңналған.

— Чанаалы — деп, Чүрек-Қадай чанында Чинчиваага дуюкаа чугаалаан.

— Бичии олураал — деп, Чинчиваа сымыранган.— Киноышкажды, авай...

Оон соонда хавактарында фашист демдектерлиг, демир берттерлиг, аар сапыктарлыг, билектерин сывырғылап алған немец солдаттар туттурған қызыл-шериглер сүруп алған чорааны көстүп келген. Бистиң шериглеривис балыг-бышкын, аштаан-түррән, илбер-самдар. Немецтер сүүр кулактыг, азы-дижи шаараарған ыттарлыг. Бир туттурған совет шериг кижи тендирип чоруй барып ушкан. Немец бир-ле сөс алғырган. Ыды ынаар шурай берген. Оон фашист солдаттың холунда боозу садыраан соонда, Токпар-оол дег, аныяқ қызыл шериг шөйлү берген. Чүрек-Қадай қышкырыпкан...

Кино көрген улуска шаптық каткан дәеш Чүрек-Қадайны кым-даа қыжыктанмаан. Ол дәрге кым-даа эвес, Чүрек-Қадай күжүр ышкажды, оғлу дайындан ам-даа келбәэн. Чүрек-булакчылардан кымда-даа чигзиниг чок — Токпар-оол өлүрткен, ол дугайын авазынга кым-даа аас ашпаан, ам канчаар, өлүг кижини диргизип алыр эвес, үүлени чүгле иези әдиләэр ыйнаан. Ол карғыштыг дайын деп айылдан чәэрби сая кижи чанып келбәэн. Чүгле ындыг халаң каталтавазын.

Чүрек-Қадай уш караңғының ортузунда маннап чанып-ла орган. Бир базарга, онгараш-даа дәэр, бир базарга, қырлаш-

даа дээр. Бирде өзү усту бер чазып, бирде ооргазы сына бер чазып чораан. Чүрек-Кадай шаанга киир ишкирнип-ишкирнип ыглап чораан. Сактырга-ла, соондан улаштыр адар чолдак бооларлыг, ызырар ыттар чедип алган немец солдаттар кудуруун ызыртыр сүрүп орган ышкаш. Кажан-на боолар тарбыдай бээр ирги? Чүрек-Кадай каяа барып ужар ирги? Чүрек-Кадай чүнү-даа көрбейн чораан. Бо назыда ол чеже катап болап чораан кижи? Хүндүс, дүне, өл-чаяста. Карактары чүнү-даа көрбээн, орукту буттары билип чораан.

Чүрек-Кадай өөнүү чанынга өө тындыр мацнап келгеш, ооң ындыг ээн турганын бир-ле дугаар эскерген. Чүрекпени үш дүн ортузунда-ла огланып халып кээр ыт болгай, бо удаада хөкдээ даа дивээн. Баглаажы ынаар караган, Чүрек-Доруг шагда-ла фронт чораан. Ол ам кайын ээп кээр. Токпар-оолдун дугайын бодаан-даа херек чок. Чүрек-Булактын суу ынаар шылыраан.

Чүрек-Кадай шуглаанче кире-ле халаан. От-даа кывыспаан, алтара кырынга туар бурганын-даа бодаваан, ынаада азып каан, ышка саргарып калган ээренин-даа сагынмаан.

Чүрек-Кадай ыглап-ла чыткан. Аңаа кым-даа келбээн, ону кым-даа аргалаваан. Бүдүн өртемчейде ол дег чангыс кижи чок болган. Ол мунгаравайн кым мунгаараыл, ол ыглавайн кым ыглаарыл? Оон үпчү мага-боду, борбак коргулчун дег, аартап калган. Чазын сарыг-сүгга хавацнаан буттары чилингте киир ыстап, чүрээ, чарыштырган альттарны дег дургедеп, хөрээ, кырган диистии дег, хиригейнип чыткан. Ам ону кандыг-даа күш көдүрүп шыдавас ышкаш болган. Ынчап кээрге, өлүрү ол ышкаждыл. Чурталгадан чоруур үе чедип келирге, кижини оон кым-даа чайлладып албас-тыр деп чүвени Чүрек-Кадай ылап билип чыткан.

Ынчан эжик кыжырт дээн. Кым боор ийик, Чинчиваа ышкаждыл. Хары кижиниц төлүн аа? Девин мунчулгаш, Чүрек-Кадай оон дугайын тек утгупкан болган.

— Чүгэ чоруй бардын, авай? — деп, Чинчиваа уян болгаш кээргээн үн-бile чугаалаан.— Анаа кино ышкаждыл?

Чүрек-Кадай чүнү-даа ыттаваан. Чинчиваа чыышкындан тоннар алгаш, кадазын чылыдыр шуглап каан.

— Бooостаам кургап чыдыр — деп, кадай чугаалаан.

Чинчиваа караңгыда аяк сунган:

— Саргы эмчиниц эми-дир, авай.

Ону ижипкеш, Чүрек-Кадай сеткили ханып чугаалаан:

— Ам-на амырап удуур боор мен, уруум.— Оон немеп каан.— Ол кино деп чүвенни хей кере бердим. Бакка дэвидим. Мөон соңгаар ынаар ис баспас мен.

— Ис баспаска кайын боор, авай — деп, Чинчиваа ону аргалаан.— Бо кино ындыг болду, өскелери анаа-дыр ийин. Мени ырлап орган деп бодаар сен бе, авай — дээш, хандыр улугтынган.

Өг ишти ыржым барган. Орай үнген ай чырыныга ынаада азып каан ээрэн дүрзүзү көстүп келген, аксын ажып алган шортан-даа ышкаш. Аза-буктан бөдөй өгнүң ээлерин ол кам-галаар ужурлуг. Тоң дора дээргэ, Чүрек-Кадайың, бүдүүлүк кижиинич, сүзүү ындыг.

Чинчиваа дүжүнде та чуну көрүп чытты ыйнаан, Чүрек-Кадайың чорбаан чери чок. Дораан-на девин ара каапкан кинозун уламчылаан эгелээн. Азыг-диштерин ырзайтылаан алган ыттар. Олар туткуланып, ушта чүткүп, ырланып турганнаар. Чүрек-Кадай немец-фашист солдаттардан ырап бар-ла чыткан. Өштүг чүве дег, маннаттынмас, куяңыг буттары аарыыр, дөңгеликтерге, терезиннерге илдиккеш турар болган. Ол аразында кызыл-харатаннаар иштинде, мүн-не ажыт черде, Токпар-оол бо чыткан. Өлүрткен кижилер долгандыр кизирт, ижиннери шөртейгилей бергилээн. Изии аажок. Оглуунүң аксы эвирерти кургай берген болган. Ооң бажында ырак эввесте, суглуг боор он, борбуяк чыткан. Токпар-оол холун сунгаш, ацаа чедип чадап, када берген эриннери чылгап-ла шаг болган. «Канчап бардың, оглум? — деп, Чүрек-Кадай чугаалаарга, ооң унү бодунга дыңналбаан.— Мен ышкакыл мен, багай аваң. Ында-мында мен деп, оода чагаадан чүгө биживес кижи сен?» Токпар-оол эрнин чылгаан: «Мындыг балыг-бышкын кижи канчап чагаа бижиир мен. Холум көдүрттүнмес-тир, авай — дээш, орбак хөйленинг чечин көргүсken.— Кончуун мооң, балыг көрбээн. Мындыг боор чүве-дир. Ээн черде үш хонук чыдып тур мен. Өөрүмдәа чок, оода чадаарда немецтер-даа келзе канчап баар чүвел? Чок болза, боолап каайлар, бир шуут ыйнаан. Азы ыя ол сугну ап берзэ, кагып өлдүм». Чүрек-Кадай борбуякче холун сунарга четпес болган, кылаштаар дээргэ, буттары бастынмас. «Дайынчаа деп чүве мындыг айыылдыг боор-дур, авай — дээш, Токпар-оол шимченирин оралдашкан, ынчалза-даа дурт-сыны көжүй берген болган.— Чарыннарым аразын көрем, кижиирин. Дырбалтар ыяш болза». Чүрек-Кадай ынаар ээгипкеш алгырыпкан: «Күжүр оглум, ат болган-дыр сен, көк-даш быжындызы болза, сыртык иштинде боошкунда бар чүве ийин». «Канчап барган-дыр?» деп оглу айтырган. Дорт чугаалаарындан авазы дидинмээн, ойбак балыг бар-дыр деп чугаалаан. Шынында Чүрек-Кадай Токпар-оолдуң ооргазын көргеш чаджына берген, улуг ок бузундузу боор, бир-ле чүве чара шаапкан

болган. Оон хөй хан төгүлгеш, кыдыглары карашкылай бер-гилээн. Ак курт дээрge имилеве, изиг-чарда ийи-үш хондур чы-дарга ынчанмайн канчаар. Балыгныц аксы дазыл тавак орну хире. Өшкү куртуп чораанын Чүрек-Кадай көрген-не болгай. Курттар семис-семис, тарымал тоорук үрезини дег, чурумнуу кончуг кылдыр сырлып алган болган. Чүрек-Кадай арга ча-даарда ээлгеш, черден чарты ап алгаш, бир куртка дээрge, ёскелери дөгөрөзи, шуптузун дырбапкан дег, иштинче чырылыш дээн. Оон хары угда үндүр-киир имицейнип, хамык курт аайын тывынмайн чытканнар. Чүрек-Кадайныц ишти чинрей берген. «Мынчап чыдарга, ат болгай сен, өлгей сен, оглум. Сени алгаш чорууйн» дёп иези чугаалаан. «Мени сээц алыр эргөц чок»— деп, оглу удурланган.— Мен шериг кижи-дир мен. Дайынчы даалгам күүседип чыдыр мен. Мени чүгле шериг эмчилер алыр ужурулуг». Ие кижиге төлү кончуг, Чүрек-Кадай оглунче дап берген: «Дайын төнгөн дишти. Ам шериг кижи, хамааты кижи деп ылгап турган херек чүл? Чоруулу. Чинчиваа сени манап, саргыыр четти. Ада-иези-бile кыржып алган, мээн-бile кады чурттап тураг уруг-дур. Өске ашак херек чок, чүгле сеңэ баар мен дээр». «Мындыг бертик-межел кижи-дир мен»— деп, оглу чугаалаан. «Өл тыны-ла бар болза, менээ сенден өске кым-лаа херек чок дээр уруг-дур». Ол аразында ыттар ээргизи улам чоокшулат келген. «Мени аглап турарлары ол-дур, кончуг фа-шистерниц» дээш, Токпар-оол шимченгеш, чанында ланчыыга чедип чадап каан. «Дурген дезип чоруулу — деп, Чүрек-Кадай далаштырган.— Дайын төнгөн-дир. Сени Саргы эмчи дораан экиртип каар. Ол ана эде сүйбаптар, илби-шидилиг угбац боор. Оон кедерезе, Чинчивааны чангыс көрүптеринге-ле, салгац салыптар». Токпар-оол шимченип чадап каан, боозунга холу четнейн чыткан. Чүрек-Кадай база ынаар дап бергеш, каш-даа катап чедип чадап каан. «Сен менээ хорадава, авай — деп, Токпар-оол карааныц чажы төктүп чугаалаан.— Ада-чурт айылда турган-дыр. Мен хамааты хүлээлгем күүседип турдум. Бурганыны октаваан мен, авай. Аалывыс чанында куйда суп каан мен. Чана бергеш, ап бээр мен. Ону чалап алзыңца, ам сени кым-даа кончувас». Чүрек-Кадайныц карааныц чажы база төктүп келген: «Сени тиилелгелиг чанып келзин дээш, бодум хуумда дыка-ла кыстым, оглум. Бурганны чоор ийик мен, бур-ганывыс ам Ленин башкы ышкаждыл. Тывавыс ам Советтиг апарган. Чүрек-Доругну фронтуга берипкен мен, оглум. Чүрек-пен кыраан. Өм самдаарып калган. Буттарым ыстаар, чүрээм шапкыланыр апарды. Чинчиваа-бile өгленип алзыңца, сээц ажы-төлүң көрзүмзе, менээ оон өске эм-домнуң херээ чок-тур ийин, оглум».

Чаяан бооп, немецтерниң шимәэни ырап бар чыткан. Оларның боолары хем кежир дааштаан, ыттары ыракта ээрген. Ол чүү деп хуулгаазыныл, хенертең кыш апарған. Токпар-оолдун ооргазы бүдүн чыткан, демги имилеве ак курттар ам чок. Харын ам Чүрек-Кадай дыңиаан-на болгай, тыва эки турачылар Украинаның Ровно хоорай кавызынга кыжын чаалажып турған. Чүрек-Кадай көөрге, чер болганда өл-шык, хар болган. Токпар-оол база-ла идик-хеви өде берген, харлыг малгашта чыткан. «Оода туруп көрден, оглум — деп, кадай чугаалаан.— Буттарың канчап барды?» «Хайгылга чорааш донуруп алдым, авай» деп, оглу харылаан. «Чаш уруглар дег, кончуун моон — деп, Чүрек-Кадай хыйланган.— Шериг кижи ышкожыл сен? Бир-ле чоруп турунда, октапкан идиим алдың бе, оглум?» «Алган мен — деп, Токпар-оол харылаан.— Орус эжимге белекке берипкен мен». «Ол база эки-дир — деп, авазы чугаалаан.— Кижи эш-өөрлүг чоруур чоор. А буттарың чуге донуруп алганың ол? Чүү-даа канчаар, бут кончуг деп ангалыг чагывадым бе? Моон сегий-ле берзинде ажырбас, оглум. Сенээ хей идик база даарал каан мен. Мээн, кырган-теректин, кончуумни көрбес сен бе. Чаш уруглар дег, доштуг сүттөн донуруп алган. Сенден, дайынга киришкен кижиден, дора, кылаштап чадап чоруурум бо-дур».

Ынчан немецтер база катап чоокшулат келген. Ыттары туда чип-ле чоруп орган.

«Дүрген тур!»— деп, Чүрек-Кадай алгырган. «Мээн буттарым хоржок-тур, сен маңиавыт, авай» деп, Токпар-оол далаштырган. «Сен канчаар сен, оглум?» «Мен оларга диригге дүжүп бербес мен — дээш, шинелинин хойнундан шейбек демир сыйтыг, шил дег чuve көргүскен.— Граната деп частыр-бөмбүктүр. Оглуң хилис өлбес-тир ийин, авай. Өртээм улуг деп бил. Оларны-даа, бодумну-даа хары угда чазылдырар мен. Сен чорувут. Менээ чугле Чинчиваа кээргенчиг-дир. Ам канчаар, салымывыс ындыг болган-дыр, мени маңавазын, өске кижиғе барып алзын. Ооң ажы-төлүн азыражып чоруур сен, авай...»

Чүрек-Кадай маннаар дээш чадап каан, буттары харлыг малгашка бастынмас болган. «Қады өлүүл, оглум!— деп, Чүрек-Кадай алгырган.— Мен хамаан ийик мен бе, чурттай алган кижи, кырган-терек. Чинчиваа ат болду!»

Немецтер автоматтарын белен қылдыр туткулат алган бола келгеннер. Ыттары ушта чүткүп чорааниар.

«Токпар-оол, оглум, бөмбүүң чазылдыр!— деп, Чүрек-Кадай алгырган.— Бөмбүүң чазылдыр! Чинчиваа, Чинчи! Сен ынча дыка мунгарава, кызым, өске ашакка барып ал! Ажы-төлүк черле кончувайн чор, чассыг уруглар угаанныг болур чоор!..»

«Токпар-оол, оглум, бөмбүүң чазылдыр! — деп, Чүрек-Кадай алгырган.— Бөмбүүң чазылдыр! Чинчиваа, Чинчи! Сен ынча дыка мунгарава, кызыым, өске ашакка барып ал! Ажы-төлүң черле кончувойн чор, чассыг уруглар угаанынг болур чоор!..»

Чинчиваа Чүрек-Кадайны оттур соккан турган:

— Канчап бардың, авай? Токпар-оолду чүге ададың? Менээ үүнү чугааладың?

Чүрек-Кадай шуглаандан ковайып келгеш, сербээдэй берген орган:

— Чүү дидим, уруум? Ажы-төлүң кончувойн чор дидим бе? Шын сеткилим чугааладым, уруум.

Чинчиваа хенертен мынча дээн:

— Мен Ровно чорууйн.

Чүрек-Кадайның кулаа дашкаар айлы берген ышкаш болган:

— Чүү дидир сен, Чинчи? Ам база чугаалам.

Чинчиваа серте чок катаптаан:

— Ровно чоруур апардым.

Чүрек-Кадай аайын тыппаан, сербээдэй берген:

— Мен ам чаа база оон келдим ышкаш болдум чол? Токпар-оолду-даа көрбедим ышкаш.

— Қөрген сен, ол сээн дүжүн-дүр.

— Канчап билдиң, Чинчи?

— Чугааланып чыттың.

— Сен чүге ынаар чоруур апардың? Бир кижи ынча диди бе, уруум? — деп, Чүрек-Кадай ылавылап айтырган.

Чинчиваа база шиитпирлиг тайылбыраан:

— Менээ кым-даа сүме катпады, авай.— Оон карааның чажын чода берген.— Мээн бодап чоруур чүвемни кым-даа билбес. Сен-даа ожаавас сен, авай. Дыка-ла хейнү бодап чор мен, авай. Ынчангаш сени, дириг ада-илем бар-даа болза, авай деп өөренип калган мен. Сагыжым саймаарааш, сургуулумну арай боорда доозуп алдым.— Чинчиваа ишикнип шаг болган.— Дүүн кино үнүп турда, сен маңнат үне бердиң, авай. Сээн соондан ыңай боор дээримгэ, бир-ле чурук мени соксадылты. Чамдыкта чаалажып чораан кижилер ол черлеринге база чурттай берген болгулаар чүве-дир.

— Бот-борзун улус ыйнаан — деп, Чүрек-Кадай чугааны арай будулдурган.

— Токпар-оол база бот болгай — деп, Чинчиваа чиге сөглээн.

— Аа хувура, ооң ынчаар харын кайдал?

— Ылап кижиден база дыниан мен, авай — деп, Чинчиваа чугааны ханылаткан.— Бир эки турачы кижи дайын соонда Украинаада чыдып калган-дыр.

— Бир-бир... Кижи ат-шолалыг болгай, уруум?

Чинчиваа куду көрүп алгаш орган:

— Токпар-оол эвес-ле ыйнаан... Үйнчалза-даа канчал билир...

— Чугаа чок өгленип-баштанып алган кижи болгай зан.

Чинчиваа харлыга берген:

— Токпар-оолдун... Ооң өглүг-баштыы менээ хамаан чок. Черле барып көөр ужурлуг мен.

— Алган кадайлыг, ажы-төлдүг апарга болза канчаар сен?— деп, Чүрек-Қадай шын сеткили-бile айтырган.

— Ол херээжен кижиден, Токпар-оолдун кадайындан дилээр мен, авай. Токпар-оол угаан чок кижиини кадай кылбас — дээши, Чинчиваа база-ла ыглап олуруп берген.— Токпар-оол мээн ынак кижим-дир, эжим деп, ол херээжен кижииге эп-чөп биле чугаалаар мен. Херек болза, мөгеер мен, тойлээр мен, чаныр мен. Ажырбас дээр болза, ажы-төлүн ап алыр мен. Он шаа-даа болза ажырбас, дөгерезин бодумнуц уругларым кылдыр өстүрүп алыр мен. Өске кадай аи турган дээш Токпар-оолду черле аттынмас мен. Ооң кадайы күзээр болза, Тываже база эккээр мен. Турагаза борта-даа чурттаай. Мында кымдаа буруу чок. Дайынныц хайы-дыр. Бүгү бурууну дайын үндүр бижип каантар.

— Угааныг-ла чугааладын, уруум. Ол оранга канчал чедер сен?

— Бо бүгүнү чүгле бо дүне бодаан албаан мен, авай. Хөйт кижилдерден айтырган мен. Дириг болза, Токпар-оолдун бодун тывар мен, өлүг болза, Токпар-оолдун хөөрүн тывар мен. Мен ышкаш, дулгүяктар мун-мун, сая-сая болгай, авай.

Чинчиваа дулгүяк эвес-ле болгай, кымга-даа, Токпар-солгадаа ашакка барып чорбаан. «Дулгүяк» деп сөстен Чүрек-Қайдайныц ындында-ла багай чүрээ кырлаш дээн.

— Бодуц бил, уруум. Чорувут — деп, кадай чугаалаан.— Үйнда кижи далдараар чүү боор. Совет чурт ам шупту бистии апарган болгай.

Чинчиваа мырынай ызырынмаан. Ол-ла хүн бурт дээн. Оозун бодаарга, Чинчиваа шагда-ла орукка белеткенип алган турганы илден.

Оруктуң узун, кысказы-даа дөмей: шүүттүг, чарыгдалдыг, даржылгалыг. Чинчиваа баштыг кижи, үенин хирези-бile эр-

тем-билиглиг, сөс-домактыг. Ол чарап-даа, өде-чара чаныг-даа кыс. Кыс болбайн канчаар, ашакка барып чораан эвес. Ажыы-бile чугаалаарга, Чинчивааның ажык кара карактары, чинге болгаш ээлдек мага-бодун, анаа-ла хөлүнде ойтур октап алган чоруур бажының аар кара дүктөрөн, кадык кара шырайын көрүп каан эр чүрек аңаа дузалаксавас аргазы чок апаар. Шынында ол, сыйбың эвес кыс, ышталза-даа ол бодуунүн үчезин ылап билир кижи. Хөрөнгө апарғанда, ол аар деңизин ажыг-лап шыдаар-даа.

Чинчиваа Қызылда шериг комиссариадынга келирге, улгады берген назылыг, алдын диштерлиг полковник тыва дарганың чолдак кудуруу черге дегбейн маңнап турган. Чинчиваа дөзөр эвес, Токпар-оолду ашаам деп арын-нүүр чок мегелээн-даа. Ол шагда черле ындыг турган: кижилерниң документ-бижинин онза-ла көрбес, дайын чаа доозулган болгаш, бот-боттарын чидиришкен кижилерниң тылчып алтырынчे кичээнгей улуг, демги чугаалаанывыс, Чинчивааның элдептиг кижизиг шынары база бар.

Алдын диштерлиг дарга ол-бо кижилерин кыйгыргылааш, Чинчиваага акша-даа үндүрүп берген, орунка чоруур бижик-даа кылдырып берген. Анаа хамаатылар ышкаш, ээлчеге туруп, улус-бile иткileжип чорбас сен деп чагып каанинар. Тыва эки турачының кадайы чүгле шериг комиссариаттарын дамчып чоруур ужурулуг.

Шынап-ла ындыг болган. Чинчиваа Абаканга ызырынмаан, Москвага саадаваан. Шериг кижилер уткуп алгаш, шериг кижилер демир-орукка улаштыр олуртуп турган. Ровнога чедир үр болбаан, хондур-хүнзедир чораан. Харын Сибирь ышкаш делгем чер чок болган.

Ровнога демир-орук доктаары билек хүлүмзүрээн шырайлыг, хөрээнде хөй орденнерлиг, бажының дүгү шала калчана-йып бар чыдар анык шериг эр уткуп алган. Чинчивааның эн-не баштай эскергени: Украина аңаа ёске чер кылдыр көзүлбээн, Ровно эргиде-ле билир хоорайы ышкаш сагындырган, а ону уткуп алганы Токпар-оолдун үе-чөргөзи хире эрни бир-ле черге көргөн ышкаш болган. Ол кайгамчык чазык-чаагай, кат-кы успес кижи болган.

Украинаны Чинчиваа өөредилгө номундан-на билир, ол школага тургаш-ла, «Украинни, белорусту уургайдан уштуп алды» деп ырлап чорду. Ол чүл дээргэ, 1939 чылда Қызыл Шеригниң Барыны Украинаны, Барыны Белоруссияны хостап алган походунүн дугайын чугаалап турган. Дайын үезинде Тываның арат чону Украинаның немец-фашистиг эжелекчилер-

ден хосталған районнарының чурттакчыларынга мұң-мұң чалыы инектерни дузалаан, оларны Чинчиваа кожуун төвүнче, Қызылчө бөзин сүрүп тургулаан. Адак соонда Ровно дугайын ол дықа хөйнү номчаан. Тыва эки турачылар аңаа чаалажып турғаннар. Совет чогаалчы Михаил Вершининин очерктерин «Шын» солундан номчуп шаг болған. Совет Эвилелиниң Маадыры, Ровно девискәэринге тускай даалгалыг партизан отрядын командылап турған Медведевтиң «Ровно чанында» деп номун чеже катап номчуваан дәэр. Совет Эвилелиниң Маадыры Николай Кузнецовтуң дугайында тоолчурғу домактарны Чинчиваа шээжи-бile билир. Тыва эки турачыларның эрткен оруктары шупту ооң угаанында.

Чинчивааны уткуп алған кижи ооң холун дайынчы эжинин дег, эр кижинин дег, мурнуңда-ла таныры өңнүү дег, дыңзыг туткаш, харын-даа каттырып-каттырып мынча дәэн:

— Экий! — деп артында-ла тывалаан.— Мәэн адымны Кузнецов дәэр.

Чинчивааның арны изиш дәэн:

— Чинчиваа. Анаа-ла Чинчиваа дәэр.

«Алдарлыг разведчик Николай Кузнецов канчап бо болду? — деп, уруг иштінде чигзингеи.— Ол өлүртүп каан болгай».

Чинчиваага ол кижи боду-ла дузалажып келген:

— Мен өске Кузнецов-тур мен. Николай Иванович эвес. Иван Тимофеевич. База разведчик чораан кижи мен. Тыва эки турачылар-бile кады чаалажып чордум. Саян сынының эзирлери.— Кезек кожа кылаштап чорааш дөстүнмәэн.— Тывага чораан мен. Дайын үезинде. Кончуг соокта. Ынчан бежен градус турған. Қызыл хоорай ак шан.

Чинчивааның бажынга бир-ле бодал ам чык дәэн: дайын үезинде школага кәэп чораан командир ол ышкаждыл? Ооң адымылап-ла Кузнецов дәэн ышкаш.

— Силерни мен көрген мен, Иван Тимофеевич — деп, Чинчиваа пөрүү шагда-ла чаштай берген чугаалаан.— Бистиң школавыска чыккылама соокта кылан савыяя сапыктарлыг, қызыл тейлиг кубанка бөрттүг, Чапаевтии ышкаш, кара тоннуг келдіңдер.

Оон эгеләэш, Иван Тимофеевич Кузнецов чугаазын тө каапла эгеләэн: «Силерниң Тывага Ада-чурттуң дайынның кончуг берге үезинде чоннун маадыры маршал Буденның даалгазы-бile чораан мен. Ынчан тыва эки турачыларны фронту же организастап чорудар дугайында онза даалгалыг чораан мен. Җүгле ол эвес. Тываның чамдық кожууннарынга барып, немец-фашистерниң кем-херектеринин, маадырлыг Қызыл Шеригнин

дайынчы чоруктарының дугайын силерниң араттарынарга чу-гаалап берип турдум. Кызылга, Каа-Хемге, Улуг-Хемге, Чөөн-Хемчикке чоргуладым. Бир аныяк кыстың меңээ берген белээ чүрээмни фашист октан камгалап каан».

Шуптузуу солун-дур, ынчалза-даа Чинчивааның көрүксээн чангыс чүүлүү бо: Ровно чанында чурттай берген тыва кижи. Ону Токпар-оол эвес деп, Чинчиваа ылап билип турган, ынчалза-даа черле Токпар-оол! Чидиг чидирген кижи чүс каралыг.

А Кузнецов дээрge Чинчивааны машинага олуртуп алгаш, хоорайны узун дургаар, доора дургаар кезээш чоруп берген: бо дээрge демир-орук станциязы-дыр, тыва эки турачылар эн баштай бээр шаап халдап кирип келген, бо чигир заводу-дур, ону база силерниң эзирлер хостаан. Украинан улустуң магачыны Эрих Кохтуң албан хаап турган бажыны бо. Фашистиң чанындан сургуулдадып каан ыттар, боолуг таннылы ыравас турган. Бир катап разведчиктер Валентина Довгер биле Николай Кузнеццов бадыланчыр улус бис деп чылдагаан-бile аргалап кире бергеш, фашист өлүүрүкчүнү боолап каар дээш, Кузнеццов чай албаан, бичии-ле хол шимчедиргэ, ыттар дапыгайнып, шимчээр арга бербес болган. Николай Кузнеццовтуң немец генералды көк хүндүс боолап каан чери бо. Николай Кузнеццовтуң немецтерниң караанга көзүлдүр фашист генерал Фогельди маңаа оорлап аппарган...»

Чинчиваа дөгерезин дыңнаан. Ам-даа шериг хевин ужулбаан, орден-медальдары хөрек сыйнмас совет офицер кулаанга чедир хүлүмзүрепкен, украинан кижи көрбээн элдептиг кызыл өннүг, аяк хээлиг торгу тоннуг, ногаан дордум-бile чинге белин куржай баглап алган, бажының терең кара дүктөрөн аткаар октапкан аныяк кыс эдертиг алган чораанын көргеш, эрткен-дүшкөн чон кайгап турган.

Ровноңуң чону тываларны эки билир. Ынчалза-даа дайын чаа доозулган болгаш, амдызында олар-бile хандыр төрелдөжир, аразында удур-дедир харылзажыр чайы чок болган. Бүгү күштү немец-фашистерге үргедеттирген ажыл-агыйны, кода-хоорайларны катап тургузарынчे октап турган. Бүгү Украинаны дайын хөме тавараан, барык-ла кижи бүрүзү дайзын-бile сокчуп келген. Тиилелгеден ангыда өлүм-чидим база бар. Харын-даа хөй.

Чинчиваа совет улустуң ажыг-шүжүүн билир. Ол Иван Кузнеццовтуу черле үзе кирбээн, далаштырбаан. Келген хөрөнгөн ээлчээн маадырлыы-бile манап келген. Ногаа бүрүзү чогуур үезинде быжар деп, орус улустуң чугаазын тыва уруг билир.

Суг курту дег, разведчик Сурмичи, Деражно, Погорельцы суурлар дээш, Дубноже Чинчивааны эдертил алгаш хапкан. Иква хемнин бедик эрииниң кырынга-даа үнгеннер. Разведчик Салчак Тоютчуктун борта маадырлыбы-бile өлгенин украин кадай чугаалап берген деп, Кузнецов тайылбырлаан. Шыны херек, разведчикиң чамдык чугааларын Чинчиваа уттуп алган. Оон угаанынга чүгле, чаңгыс-ла Токпар-оол чораан.

— Токпар-оолду эгезинде билир мен — деп, Иван Тимофеевич шынызытырган.— Баштай тыва аттарга база будалып шаг болган мен. Эгезинде ындыг чүве бе, бир дугаарында тыва эки турачылар бот-боттарынга аажок дөмей турган. Дөгерези чолдаксымаар дурт-сынныг, тырың-тырың мага-боттарлыг. Сөөлүнде ылгаар апарган мен. Бистер ышкаш, бот-боттарынга дөмейлешпес эрлер болган.

Деражно суурга машинадан дүжери билек хөгжүм чирт-ле дээн. Кайгай-даа берген, харай-даа берген. Аалының коданындан безин үнүп чорбаан бөдүүн уругга эпчок-даа болган. Суурнуң чурттакчылары дораан дириг чечектер сунуп келгеннер. Кылашташкан ояар ырак эввесте акы-думча хөөрүнчө углапканнар. Хөгжүм этпишаан, калгыс-ла органиар.

Шак ыичан Чинчивааның бажынга мун-муң бодалдар сый-марлажып, иткileжип, үңмерлежип эгелээннер. Чинчиваа чайлаш чок чаңгыс бодалга келген: Токпар-оолдуң хөөрү мында. «Токпар-оолду Кузнецов ыяап-ла билир — деп, Чинчиваа ылап угаап базып орган.— Хамык херектиң шынын сөглээр дээш, ындыг дидим разведчик безин диттип шыдаваан. Бир эвес Кузнецовтуң орнунга Чинчиваа турган болза, ол база чугаа чокла ынчаар турган ийик. Дуржуулгалыг офицер тыва кыс уругнуң сеткили дээш, ону будалдырып, хөй чугаа кылыш, тыва эки турачыларының чаалажып чораан черлерин көргүзүп, сөөлгү шийтпирлиг үгеге чедир оон угаан-сагыжын белеткеп келген. Ам ак-көк арыг дээрден чанык чыжырт дээр — тыва эки турачы Токпар-оол мында хөөржүттүнген!..»

Акы-думча хөөрнүүң кырында чечектер тарааш, долгандыр кажаалап каан болган. Бөдүүн тураскаал. Совет Төрээн чурттуң хамаарышпас чоруу болгаш хосталгазы дээш тулчуушкун-нарга маадырлыбы-бile өлгени дайынчыларының аттарын чыскаай бижип каан.

Чыылган чон чечектерни салган. Чинчиваа черже ээлгеш, буттарын эскербээн. Кижиниң ийи буду кончуг деп, Токпар-оол иезиниң чугаазы ылап-ла шын болган. Чинчиваа тендиңейнип, тураскаалда бижип каан үжүктер, хойган хойлар дег, тоо быдарадыр маннажып турган. Оон чаңгыс-ла доктаадып алган

чүвези бо: ында хөөржүттүнген кижилерниң аттарының арасында Токпар-оолдуу чок.

Ол хүн Чинчиваага уйгу-дүш дег эрте берген. Даартазында дөскел чок Кузнецов Чинчивааны база-ла машинага олурткаш хапкан. Ам Деражно районунда чурттап туар тыва эки турачы кижиге баарлары ол.

Ынчан Чинчивааның угааны кирип келген. Украинаның дээри Тыванындан көк, чери кыдыг-кызыгаар чок делгем болган. Хой харалкы дег, бичии-даа дөң көзүлбээн. Чер-чери-бile тараа тарып каан. Хадыларлыг кезек-кезек алаактар бар. Украина чон төрээн черин кайгамчык-ла хумагалап, камнап билир-дир деп, Чинчиваа иштинде магадап чораан. Тывада болза ховуну хову хевээр, алаакты алаак хевээр кургадыр октапкан чыдар болгай. Азырадып чоруур иези — төрээн черин ынчаар камнаар херек. Ужур таварышса, ол дээш амы-тынындаа бээр, экер эрлерниң берип-даа турганнары ол-дур.

— Колхоз ам удавас — деп, Иван Тимофеевич сагындырган.— Тыва эки турачы сугга чеде бээр бис.

Дүүнгү эки турачылар хөөрүнүң соонда Чинчиваа онгарлып келген ышкаш болчук, ам ооң чиктии база кончуг апарган. Дайын деп халап сая-сая кижилерни холуп-бүлүп, андарып-дүндерип каапкан, амыдыралга чүү-даа туруп болур. Бир эвес ол тыва кижи Токпар-оол болза канчаарыл? Чугалаарга ындыг белен херек-тир. Шынында, Токпар-оол биле Чинчиваа туюлдум эргим ынакшылын кажан-даа көрбээннер. Кыс кижиниң, Чинчивааның, хууда сеткили-дир. А Токпар-оол та чүү деп бодап чоруур? Ол база мойнунда борбак баштыг, бодун боду билир кижи ышкаждыл. Украина уруг Токпар-оол-бile ажытөлдүг апарган болза, оларнын чаптанчыг чассыгбайларын канчап чарып алышыл? Доо кайда-чүде Чүрек-Булакка бодаарга, ындыг амыр турган, а херек кырында дириг кижилерге чоокшуулап кээргэ, белен эвес болган. Чеже-даа ынакшаан болза, ел-чаш ажы-төлдүң карааның чажын төгер кижи Чинчиваа эвес.

— Моон ээп чоруул, Иван Тимофеевич — деп, Чинчиваа хенертен чугаалаан.

Кузнецов кайгай хона берген:

— Чүгэ, Чинчи?

— Шыдавас-тыр мен. Шыдавас...

Херектиң ужурун хоочун разведчик энdevээн:

— Ол черле Токпар-оол эвес. Оон чүгле Токпар-оолдуң изиниң ора-сомазын үндүруп алтар идегел-бile бар чыдарывыс бо. Менээ бүзүреп көр, Чинчи. Мен дээрge, мактамас мен,

хоочун разведчик-тир мен, мындыг таварылгаларда та чеже-чеже шоодай дус чидим ыйнаан.

Каш хонукта каракка чанчыгып калган ак-көк бажындарлыг украин суур. Ындыг суурларны Чинчиваа Гогольдүң чо-гаалдарындан-на билир. Ында халайып бады келген эрин салдарлыг, тодуг-догаа мага-боттарлыг, таалың дег хөлбекер чүвүрлерлиг эрлер кылаштажып чоруур ужурлуг. Тыва кижи болза оларның чангыс чүвүрүндөн-не ийи-даа шыва тонну даарап ап болур, харын курга база артып каар.

Чангыс каът ак бажың чанынга машина тура дүшкен. Чаш анайлар дег, ийи бичии уруг маңнажып келген. Ийистер ышкаш, чугаа чок-ла хайнактар. Баштай буу-хаа көөргө, Токпар-оолга дөмейи аажок ышкаш болган. Шак ынчан Чинчивааның чүрээ шимирт дээн. Оон ыыт чок олура дүшкеш, ийи чаш уругнун баштарын сүйбал шаг болган. Чүгэ-ле ийик, Улуг-Хемниң балары-даа, Саянның чингизи-даа чытталыр болган. Чинчиваа харлыгып калган.

Ынчан чаяан бооп, украиннер дег, халагар эрин салдыг. улуг-чаагай эр кижи базып келген. Оон Кузнецов-бile шагдан тура таныжы илден. Чүгле Тарас Бульбаны дег, хөлбекер чүвүрү чок.

— Здоровеньки булы — деп, ол кижи аажок сула, харындаа украиннээринге чоргаарал мендилээн.

Чинчиваа ол акыйның чугаазында черле украин эвес аянны эскерип каан.

Ийи эр куспактажыпкан.

Иван Тимофеевич чаш уруглар-бile орган Чинчивааже айыткаш:

— Сенээ белек эккелдим, Дондар — дээн.

— Чүү белек?

— Мен билир эвес мен, чугаалажып көрүнцер. Чинчиваа деп уруг-дур. Оон ыңайгызын боттарынар билинцер.

Бажынның ээзи элдепсине берген:

— Па, тыва кижи сен бе, дунмам? Мени Дондар дээр. Мен аал-чуртумну уттум. Чаалажып чораан хевээр чанмадым. Адамием чок кижи мен. Кады төрээн чувелерим база. Салымымдыр ийин.

Ол үеде бажындан хол-бile угулзалаап даараан ак хөйлөнчиг, аныяк херээжен кижи маннап келгеш, Кузнецовка чугаалаан:

— Будь ласка, Иван Тимофеевич. Прошу в хату.

Дондар кадайынче айыткан:

— Хамык херектиң буруузу бо ышкаждыл — Оксана. Ийиң күс база көстүп келген, артында хары угда. Ийистер.

Оксана алчыларны дораан чалай берген:

— Дороги друзі! В хату!

Ында чуртташ турар чаңгыс тыва кижи Токпар-оол эвес боорга, Чинчиваа шынап-ла өөрээн. Токпар-оол черле дириг! Бир-ле черде!

Тывалар элдеп таваар улус-ла болгай — алчылар келгенде, таакпы солчур, амыр-мендизин, мал-маганын айтыржыр, шай хайындырар, хой дөгерер, анаа черге өчүк салбас. Украинан улус амыр болган — Оксананың хол-бууду каш карбаңнаан соонда, аъш-чем стол кырында турган.

Амдызызында Токпар-оол дугайында чугаа болбаан. Эки турачылар дугайында база узун сөстүг дашкалар көдүртүнмээн. Үе ындыг турган. Дайын чаа төнген. Маадырлыг чорук дээргэ ынчан анаа-ла болушкун, ында онза чuve чок турган.

Чинчиваа сургуул-суюлдуг уруг, Украина же хол-даяң чоруп орбаан. Ол хостуг чугаалаан:

— Дъякую, дороги друзья! Выльем за дэ, щоб наша доля нас не цуралась.

Чинчивааның чандыр-соора украинан сөстери стол артында кижилерни хөлзедипкен. Оон туржук ооң-бile каш хонук чоруп келген Кузнецов безин чүрээн тудуп орган.

— Шынап-ла, сен дег. эрес, омак, хөглүг тыва кыстар бистин төрээн Украина высты хостажыл турду.

Чинчиваа база катап туруп келгеш:

— Силерниң төрээн хоорайыңарны Ровно дээр. Бисте, тываларда, «ровно» деп сөс база кончуг чедингир чугаада кирип турар. Бистин ынак ырывыйс бар —«Дээн-дээн» азы «ровно-ровно» деп сөстен укталган.

Оон номчаан:

Можно долго, долго,
ехать степью ровной.
Хорошо, что гладко,
хорошо, что ровно.

На дорогу дружбы
мы глядим любовно —
Хорошо, что здесь я,
хорошо, что в Ровно.

Улус чир-шоң кылышынган.

— Мүн-дүр! — деп, Дондар алгырган.

— Дээн-дээн! Ровно-ровно! — деп, Оксана катаптаан.

— Браво, браво! — деп, Кузнецов адыш часкаан.

Чүге-ле ийик, Чинчивааның кара карактарынга изиг чаш мөндүңейнип келген:

— До вобачия, друз! Четтирдим. Ам-даа кээл турар мен. Ийиспейлерицер чараш-тыр.

Оксана Чинчивааны ошкапкаш, ыглапкан:

— Дъякую. Четтирдим. Пажаю мисного здоровья. Кадык болунцар.

Кижилер ыйтташпайн барганныар. Чинчиваа шын сеткилинден чугаалаан:

— Всіх Вас ласково просимо в мою рідну Туву!

9.

Кижилер ыйтташпайн барганныар. Чинчиваа шын сеткилинден чугаалаан:

— Всіх Вас ласково просимо в мою рідну Туву!

Украинадан Чинчиваа чүрээнде аар чүктүг үнүүкен. Хадунма эки турачыларның хөөрлери ында чыткан. Баштарын кара аржыылдар-бile шуглап алган украин кадайлар сыртанывазы, сураан дыңнааны азы дыңнавааны Тывадан келгеш, Украина дээш хомду болган қаңгай сыннарын талыгыр оранда салган экер-эрэс оолдарның чевеглериниң кырында ыглажып органныар. Дайынның хайы ындыг, сая-сая кижилерниң хөөрлери тоо быдараан, Европаның хары черинде безин чыткылаар, муң-муң кижилерниң чевеглери билдинмес, оларнын кырынга көску маанай кылым чай чок болган, түмен-түмен кижилер ис чок читкен. Оларның аразында тыва кадайның оглу, тыва кыстың ынакшылы Токпар-оол база бар.

Чинчиваа орукка үр болбаан. Чартык ай хире-ле болган. Ол аалдар күзегже көжүп турар мурнуу чарында чанып келген. Чүрек-Кадай Чинчивааны онза манаваан. Оон чүрээ арай хейлиг-даа болза, угааны чарт. Чинчивааның Токпар-оолду тыппазын кадай чүрээнден энdevээн. Ынчалза-даа аныяк кыстың ынаар чоруурун аажок күзээн. Чөгелин төдүп алзын деп бодаан. Чүгэ дээргэ аныяк кижи көзүлдүр-ле хилинчектени берген. Чинчивааның шырайында кызыл дамырлары чидип, долу чаактары соолбууарып, бажының аар кара дүгү шывыйып, хүн келген тудум-на саргарып орган.

Чүрек-Кадай барык-ла чайладыр чыдып келген. Буттары чамдыкта көжүп каар. Оон чангыс көрнүр чүвези Чинчиваа турган.

— Сени алгаш чоруур мен — деп, Чинчиваа үргүлчү чугаалап келген.— Сен чогунда ажылдай албас мен. Мен чогумда

сени кым карактаарыл? Ам барып-барып кыштың соогунда.— Оон мырынай аайынга кирип-даа турган.— Ээрениң ап алыр сен. Бажынга азып алыр мен.

— Башкы кижи бурган-чүдээнден ырак чоруур — дээш, Чүрек-Кадай чагдатпас турган.— Арткан-калган каш борбак малымны, кара өөмнү канчалтар мен, төлүм? Мен кайын ажырар мен, уруум. Кыжын буттарым хаваңы сене бээр, ыставас апаар. От-көзүмгэ ажырбас мен. Сен харып ажылдаар черинче чору. Башкылар чедишилес чүве дээни кай. Сургуул доосту бээргэ, чайын борта дыштанып алыр сен.

Чинчивааның ада-нези анаа таалап орган деп бодаар сиплер бе? Сүрдүрүп-даа турганин, сүрүп-даа турганин. Оон кедерезе, ол-бо бак сөглеп-даа шаг болганин. Чинчиваа дүжүнгэ-даа какпаан: улуг кижи-дир мен, ак оруум бодум оруктаар мен — чаңгыс сөзүм ол.

Чүрек-Булак бажының агаар-байдузу күс чоокшулат орда, кайгамчык-ла — ойт-сиген сөөктөлип, кат-чимис быжып, суу каарып кээр, аржаан, эм, айдыс. Оон өскээр чүү деп чугаалаар боор.

Бир-ле эртен Чүрек-Кадай элдеп сергек туруп келген. Буттары-даа ыставаан, чүрээ-даа бырлаваан. Чинчиваа ажылдаар черинче чоруур хуусаазы чедип кээргэ, суму аалдынче альтулаг дугайы чугаалажып чоруй барган. Эртенги көк дээр дээргэ чуп каан шил-ле.

Чүрек-Кадайнин адак-бышкана, он беш харлыг кыстарны дег, чиик-сергек болган. Аыш-чем кылбайи чыда-ла, чайладыр күш чедип чадап кааны, былгаар идниин улдуунда арткан черни улдуруп каапкан. Оглунга даарап каан сөөлгү идии ол. Оон ынай шыдавас мен деп, Чүрек-Кадай билген. Олары беzin Токпар-оолга каш чылда чедер. Чинчиваа безин кедип болур. Бо шагының ажы-төлүп кым билир, башкы-бушку кижи мен дээш, коржаадан майктааш садып кедип алган чоруур.

Чүрек-Кадай каш чыл улай даарап келген идиктерин бирле дугаар четчелеп, чарыштырып ойнаар дээн кажыктар дег, база катап чыскаай тургускан. Он беш эш идик болган. База катап ончалаан, кандыг идик чок дээр: хап, бышкак, чымчак, кадыг, молдурук, чолдак, хыглыг, балык баштыг, думчуктуг, чаргаш, өлге кедер... Дөгерезин Токпар-оолдуң будунга өйлөп даараан.

Ол хун Чүрек-Кадайнин биеэ силигленир чаңы кире берген. Аяк-шынаан кылайтыр чуггаш, өөнүң иштин кылайтыр эткеш, ширтектерин кактап алган. Ол аныяндан элдептиг арыг кижи. Торгу тонун кеткеш, угулзалыг кара саар кадыг идиктерин

база кедип алган. Ам-даа ак дүк чок бажының өрүп каан чоон кара чаштары хүнгэ кылайгылаан.

Чүрек-Кадай өг ажылынга алааккаш ыдын уттулкан болган. Чылышкан мүн артын кудуп алгаш угек чанынга чедип кээрге, Чүрекпени шагда-ла өлүп калган, карактары соолбуу-арып киргилей берген, аксындан изиг-чарда ымыраа-сээк имицейндир үнүп-кирип тургулаан. Чүрек-Кадай кезек када, хап каан өрген дег, аазады берген турган. Бөгүн бүгү чүве чаагай болган ийик — буттары база бастына берген, чүрээ база орталанып келген — ол чүү деп халап боор. Ыдын ол-бо суйбап көөргө, тынныг хире хевир черле чок болган — буттары шагда-ла көжүп калган. Оозун бодаарга, дүнеле өлүп калган боор.

Чүрек-Кадай кезек боданып-боданып, кым-бile сүмележир-боор, хана бажынга азып каан турган эдир чаа хойлап алгаш, ыдын камны кончуг сөөртүп алгаш кылаштап чорукан. Орукка каш-даа катап дыштанган. Чамдыкта чүрээ база шапкыланып, кырган буттары ыстап, бастынмай-даа баргылаар. Чүрек-Кадай ынаар онза кичээнгей салбаан, ыдын сөөртүп алгаш, өөнүң дужунда чоога көжир дөңче калгып бар-ла чыткан.

Чүрекпен чөнүк ыт, шаанга киир чурттап алган. Хомудал чок. Эът-боду шүүрелип, чиигеп калган. Кырган кижиге, Чүрек-Кадайга-ла, ындыг, аар ышкаш сагындырган.

Чүрек-Кадай Чүрекпенин какпак хая баарынга кылыш көк кырынга аажок эптиг кылдыр салгаш, тонунуң хойнундан чаг уштуп эккелген. Ыдының көжүй берген аксын бар шаа-бile ажыда тырткаш, ынаар долдуур чаг суп каан.

Ол аразында Чүрек-Кадай чугааланып-ла орган:

— Сен харын аас-көжиктиг күжүр-дүр сен, Чүрекпен. Чүрек-Доруг дайын чорааш, ам-даа сураг. Ол кайын ээп келирил? Токпар-оол база чаалажып чоруткаш келбээн. Мени соңнап өлген болзуңза, сени кым ажаар турган боор? — Хойнунда арткан чаан ыдынын аксынче дыгып-ла орган. — Ам кара чааскаан артып кагдым, Чүрек. Мээн база хүнүм келди, хүүрээм даяндым. Мени кым хөөржүдер боор. Сен шынап аас-көжиктиг эрликт-тир сен...

Чүрек-Кадай оон ыңай шыдажып чадап каан. Карааның изиг чажы бүлденеңийн келген. Экизи көрген, ону кым-даа көрбээн.

Бөзүр даштарны алгаш, Чүрек-Кадай ыдының кырынга салып-ла орган. Чүрекпен дириг ышкаш, аарый бээр ышкаш, аартадыр базынтар ышкаш, камнап салып турган.

Ынчан Чүрек-Кадай үнүн черле үспээн:

— Аас-кежиин ол-дур, ыдым. Мени кым чевегте салып каарыл? Кара чааскаан артып кагдым... Чинчиваа башкылап чоруй баар...

Элээн болганда Чүрек-Кадай бичнилеп тургаш, Чүрекпенниң кудуруу безин көзүлбес кылдыр хорумнац алган. Оон какпак хая баарында калбак даш кырынга сандайландыр олуруп алган. Чүрекпен ыт эвес, кижи ышкаш сагындырган — чаңгыс өғиү оорлардан-даа камгалан чораан, чаңгыс айты бөрүлерден-даа камгалан чораан, чаңгыс книжиге чалгааравас эш-даа болуп чораан. Кинди ышкаш, чугаа билир ыт. Ынчалмынчал дээрge дөгерезин кылбын турар, инектерии-даа сүрүп кээр, бызааларны-даа дозун кээр, каш өшкүнүү мырынай иде-гелдиг кадарчызы. Кырый бергеш, өг чанынга ааржы кадарар апарган, саасканиар черле чагдатпас. Ам ол-дур, хүнү кээргэ... Кым-даа ындыг ыйнаан... Кургаг будук сынганыидан безиндора...

Чүрек-Кадай олуруп-олуруп, боданып-боданып, карааның чажын чени-бile чоткаш, турар дээш дап берген. Буттарын изиг илиир-бile хаарыпкан ышкаш, чым-сырт дээн соонда, чүрээнчэ өрүмнеп чоктай берген. Чүрек-Кадай чоорту олуруп бады барган. Кымны кый дээр боор, олуруп-ла турган. Шимчээр дээш корткан, ам бир хөделир болза, чаңынк дег, чула шаалтар ышкаш. Ол оон ынай шимчей албас, ыдының чанынга бургалинай бээри чайллаш чок.

Чүрек-Кадай база катап олуруп берген. Буттары билинмес, чүгээр-даа ышкаш. База катап боданып-ла орган: бичий-бачын судур номчуур ашаа күжүр, үш оглу — Байындызы, Хуураа, Кечили (ол адын хеймер оглу аревэгэ кирер дээш, оон ынай фашистерге суртенчиг болзун дээш Токпар-оол деп атка солуп алган), Байындының бичинизинде-ле бүрлүп калганы, Хууракты «коондур» дээш тудуп аппарганы, Токпар-оолдун фронтуже чоруй барганы, Чинчивааның көстүп келгени, Чүрек-Доругну фронтуга берипкени, ам кээп Чүрекпеннин чаңгыс дүне өлүп калганы... Бир сактырга, дыка-ла үр үе эрткен болган, бир сактырга, бүгү чуве чаңгыс хүн караш дээн ышкаш.

Чеке олурап боор, Чүрек-Кадай туарын шенеп көрген. Аас-кежик, буттары хөндүрлүп келген, чүрээ ааска келбээн. Үе эрттирил болбас, ону ажыглап алгаш, Чүрек-Кадай өөнчэ калгыпкан. Ийлерге холу-бile даянып-даа чораан. Каш-даа катап олуруп дыштанган. Буттары-даа, чүрээ-даа черле ажырбаан. Дайын чылдарында дыңнат чанчыгып калганын езугаар алырга, дужүп бербээннер.

Чүрек-Кадай өөнгө мүн-не дөңгүп чедип келген. Адагаш бажында сааскан безин чок, бок төгер черде бора-хирилээлэр даа мыжырашпаан, оозун бодаарга, аптара-хааржак, барбасава адаанда күскелер безин дезип чоруй барған ышкаш. Ымыраа-сээк-даа ушпаан.

Ожук чанынга кончуг аяар олуруп алгаш, Чүрек-Кадай от сала берген. Бодундан-даа айтырбаан, шай хайындырары ол. Чогум херектиң ужурун боду безин билбээн. Бүгү назыда чаңчыгып калган холдары боттары-ла шимчеп чоруп турганнаар: қыскашты тудуп аар, хуунда сугну кудуп аар, туткуушту чыдар черинге салып каар, чуундуну төптер, ускуушту сегирип алыр, бижекти шалып алыр...

Чүнүң-даа мурнунда Чүрек-Кадай дыргак кырынга туарар сарыг шай хайындырып алгаш, оон ожукка кезек тургускаш, үстүндө өремезин союп каапкан. Час домбуларны өл хүл-бile күзүңгү дег кылдыр кылайтыр аштап алган. Арнын кажан көрүнчүкке көргенин Чүрек-Кадай уттуупкан, ам домбуга көрнүрге, чаактары шелейгилей берген болган. Өскерилигени аажок, Токпар-оол келзе, таныvas чыгыы деп билген.

Чаа шайын домбуларга куткаш, Чүрек-Кадай эйт дүлөр паш салыпкан. Чинчиваа башкылаар дээн черинче чоруур апардым дээрге, дүүн кадай шилеге бoggan. Оолдарының ала сыптыг бижээн аптара дувунден албан-бile тыпкаш, оон-бile кезип тургаш, паш долдур эйт улдурупкан. Мүнгө тараа чүвүдүпкеш, Чүрек-Булактың чок дээн амданныг, соктап каан маңгырзаазын каапкан. Өг иштин чаагай чыт дола берген.

Болчаг-бile дөмөй болган. Эзенгилер каккылашкан соонда, баглаашка Чинчиваа чортуп келген.

— Дораан чоруур бис, авай — деп, Чинчиваа алвааткан чок барган.— Улустан ийи альт ачылап алдым. Бел орук баар бис. Олурап машина тылты бээр. Өөңү суур аңмаарынга суп каар бис.

— Черле далажып болбас, уруум — дээш, Чүрек-Кадай аьш-чемин сала берген.— Чорбас эвес чоруур мен, чоруур шаанды чоруур мен, барбас эвес баар мен, баар шаанды баар мен. Мен хөөкүйнүң ону бодап алыр бажым кайда боор ийик. Оолдарым адазының ынак домаа ышкажды.

— Ынча аьш-чемни чуге делгеп алганың ол, авай?— деп, Чинчиваа элдепснинген.

Чок-ла чөм чок: боова-боорзак, чигир-чимис, ааржыбыштак, чөкпек-чөөгей, далган-тараа, ужа-төш.

— Херек, херек, уруум — деп, Чүрек-Кадай чугааланган.— Херек апарганда, чүү-даа херек. Хелеске кудуруу безин.

Чүрек-Кадай ээренин аштап, бедидир аскаш, алтара кырында чула база кыпсып алган. Аъш-чемни ширээ долдур дөлгөпкен.

— Буттарың анаа-дыр бе, авай? — деп, Чинчиваа дузалаш-пышаан айтырган.

Кадай тургаш:

— Бутту чоор сен — дээн. — Херээ-даа чок апарган сыйнктар боор ийин он, уруум.

Чүрек-Кадай эн баштай Токпар-оолга база чөм салып каан.

— Эн сөөлгү катап болгай аан — деп, ол чиктийн кончуг чугаалаан.

Оон соонда чөмнүүц дээжилерин Чинчивааның баарынга салган.

— Бодун, бодун — деп, Чинчиваа дувүрээн.

— Чөмнен, чөмнен, уруум — дээш, Чүрек-Кадай боду үлэгер көргүзүп эгелей берген.

Оон Чүрек-Кадайның арын-ширайы кадый берген дег болган соонда, тыныжын быжыглап, сөстерин допчуулап чугаалап эгелээн:

— Сээн ам кыс шааң эртер деп баады, уруум. Мени дээш чөже сагыжың саргыдып чоруур сен, соксал ал, уруум. Менде чүү боор, чырык хүнүм даг бажында олуурпкан кырган-теректир мен. Менден ам чөл кудурук-даа, чес мыйыс-даа үнмес. Сен чонунга бараан бол, кызым. — Ынча дээш кырганың үнү сирлеш дээн, ону чажырага-даа, Чинчиваа эскерил каан. — Токпар-оолду моон сонгаар манава, уруум. — Бүлдэйип келген карааның чажын кадай чода туткан. — Ол ам дөмөй-ле келбес. Чанып келги дег хамык өөрү четкилеп келди. Оон хөлү эртти. Токпар-оолду манаан хөрээн чок. Чоок эштеринден ылап дыннадым — ол шагда-ла кызыл-дустаан оол-дур. Өлгөн-бile кады өлүр эвses, барган-бile кады баар эвses. Аныяк-чалыы кижи-дир сен, уруум, чуртталгаң ам-даа мурнуңда. Хөрээжен кылдыр бурганга чаяаттыгай амьтаниар-дыр бис, хүү-салымывыс ындыг. Үлүүң келген, кызым. Оон чайлаан хөрээжен чок, ойттан чайлаан мал чок. Үүлөн уламчыла, уруум. Шорузу ыйнаан, бурган-чүдээни чок кулугур дээш, Токпар-оол дээш хилинчектенин чорааш чоор сен. Чалыы назының хей-ле эртил каар, уруум...

Чинчиваа шыдажып-ла орган, ийи чулчургайы соп-ла орган. Хенертен кангыр-конгур дээн соонда, оон холунда аяк-шынаа ширээ кырынга буступ кээп дүшкүлээн. Чинчиваа ыглапкан. Оон арны-бажы дыңзыгып, ханы куттуулуп, боостаазы дуй туттуун келген.

— Хоржок, авай — деп, Чинчиваа химиренген.— Токпар-оол дириг, дириг!

— Бынча дивес, кызым — деп, Чүрек-Қадай аяар чугаалааш, Токпар-оолга салып каан айш-чемин ай каапкан.

Чинчиваа туттунар арга чок кышкырган:

— Токпар-оол өлбээн! Токпар-оол дириг!

Ол аразында, чырык өртемчей кырынга хуулгаазын база турар чүве бооп-тур, даشتын аалдарның ажы-төлүнүң алгы-кышкызы үнген: «Токпар-оол! Токпар-оол! Чедил келди! Чедил келди!»

Чүрек-Қадай чүнүң-даа ужурун билбээн, үне халаан. Буттарының ыстаарын-даа, чүрээнин шапкыланырын-даа уттуул алган. Ооң соондан Чинчиваа шимеш дээн. Чүрек-Қадайнин-даа, Чинчиваанын-даа карактары бирде караңгылап, бирде чырып турган. Олар шак ынчан бүгү чырык өртемчейни уттуулканнаар.

Өг чанында тергелиг айт турган. Ооң чанында эгиннеринде погоннарлыг, куу шинельдиг, хаваанды кып-кызыл беш-адырлыг бөрттүг, чолдаксымаар дурт-сынныг кижи турган. Токпар-оол болбайн канчаар! Бурган-чүдээни чок, фашистер халдаан ужун Баян-Сагаан бажынга сасканы хуюктапкан аревэчи Токпар-оол ол ышкакыл?

Чүрек-Қадай оглунче маннаап бар-ла чыткан. Ол алгырар безин чай албаан. Чинчиваа база бижниргээр деп кенен аажының бар-чогун база уттуулкан, Токпар-оолдуң иезинин соондан ыдып бар-ла чыткан.

— Токпар-оол! Оглум! — деп, Чүрек-Булак сыймас кылдыр алгырыпкаш, Чүрек-Қадай оглунун мойнундан куслактаныпкан.— Багай төлүмнү, бурган-чүдээни чок чүвемни — деп, оглунун арган ак чаактарын суйбап чугааланып-ла турган.— Чүгэ читтин, шулбус? Кырган иезин ынчаар хилинчектээр боор бе? Ол кончуг фашис-дайзыннары канчаар соп турдун? Билemoот дээр боонку кайды кааптын?

Токпар-оол, элдеп чүве, турган черинден шимчевээн, а瓦зының өрүп алган бажын суйбап-ла турган:

— Торгу тон кедип алган, аяннын моон. Чүгэ каастанып алдын, авай? Мени бөгүн чедип кээр деп билдиц бе?

— Кырган-теректиң билир чүвэзи кайды боор ийик? Чүгэ читтин, оглум? Эш-өөрүн шагда-ла аал-чуртуунда болгай.

— Бо кымыл, авай? — деп, Токпар-оол хенертен айтырган. Көөрге, идер-чалыы, эът-ханы шокар платьезин долдур теп алган чалыы кыс турган.

Чүрек-Қадай карааның изиг чажын төп-ле турган:

— Кончуун мооц, кижи безин танывас апарган. Чинчиваа ышкакжыл? Сен дайын чоруп турунда, ырбыска чүве ийик чоп? Сени база дайынче үдеп чорду? Чүге чагаа биживедин, шулбус, Чинчиваа сени манап, кара хинчээн көрдү. Ам чүге куу курусук дег турарын ол?

Токпар-оол черле элдеп чораан кижи, ам харын үнү ынаар дынналган:

— Күжүр кырган авамны, сени хилинчектеп шаг болдум бе? Өскээр канчаар-даа аргам чок болду, авай. Мен эр кижи хамаан чок, кыс уруглар безин Ада-чуртувус — ССРЭ-ни камгалап чорду, авай.— Чинчиваага сөглээр чүве тыплаан. Шынында дайын мурнуунда Чүрек-Булакка Токпар-оол хей ынчаар шеригзиг, хос шинель иштинге дырбацайнып чораан, херек кырында кыстарга чызаалаар байтыгай, оларга чоокшулаарындан безин ыядыр чораан чөгенчиг кижи-ле болгай. Совет шеригниц дайынчызы деп атты оскунары анаа кончуг берге болган, оон туржук ол немец-фашист дайзыннарны чылча шапкаш, чанып келген — Тиилекчи. Оон аңгыда кидин-не быжып келген эр чүрээ база бар. Токпар-оол езуулуг диттии чугаалаан.— Чинчи, кыс болган-дыр сен але. Ам канчаар бис?

Токпар-оолдуң тергеден дүжүп келгеш, чүге кадап каан адагаш дег шимчевейн турганын баштай нези-даа, Чинчиваадаа эскербээн болганинар. Чүрек-Кадай бир көөрге, Токпар-оолдуң ийи колдуунун адааңда улчуга берген доора ыяштар көзүлген.

— Холунда чүү боор, оглум?— деп, Чүрек-Кадай дөстүнмейи айтырган.

— Балыглаткан кижи-дир мен ийин, госпитальга чыттым — деп, оглу харыылаан.— Үндиа чүү боор. Анаа, анаа. Колдуктааштарым-дыр ийин.

Эът-ханы шүглүп калган холдары-бile Чүрек-Кадай Токпар-оолдуң ийи колдуктаажын куду сүйбап бар-ла чыткан. Оон Чүрек-Кадай оқ кадалдыр курлу берген — оглу ийи бала дег ыяштар кырында турган.

— Ол чүлеринил, оглум?— деп, кадайның үнү сиринейшип айтырган.

— Буттарым-дыр, авай. Дайын деп халап ындыг болур чүве ышкакжыл.

Чүрек-Кадай черге олурупкаш, оглуунун буттарын куспактаан:

— Сеңээ энмежок идик даарал каан мен, оглум.

Токпар-оол шимчеш-даа дивейн турган:

— Оларның ам менээ херээ чок, авай. Чүс-даа идик болз...

Чүрек-Қадай оглунуң ыяш буттарын сүйбап чоктап ора, чоортұ олуруп бады барған:

— Дайын деп халаптың кончуун, оглум...

Чүрек-Қадай харық чоқ әргилдир көргеш, Токпар-оол биле Чинчивааны долгандыр хөй уруглар турғанын эскерген. Құжұр кырган оон ыңай көдүрлүп чадап каан. Чеже боор, Чүрек-Булак чұрттуғ, Чүрекпен деп ыттығ, Чүрек-Доруг деп аyttығ чораан Чүрек-Қадайнын чүрәә шыдашаан...

Чинчиваа бұдүү ишкірнип, Токпар-оолдуң әргилеп чарлығылай берген ыяш буттарын күспактап алғаш, шаанга киир ошқап-чыттаң-ла орган...

1986

Екатерина ТАНОВА

ИЕНИҢ САЛЫМ-ХУУЗУ

(Документалдыг тоожудан үзүндүлер)

КАНДЫГ ИЕ ТӨРЭЭН ТӨЛҮЛ?

Бурунгу гректер «Чеди хуулгаазын» дәэр онза кайгамчык чарап чүвелер бар деп санап чорааннар. Оларның санынга әрте бурунгу шагда туттунган кайгамчык тудугларны хамаарыштырып турғаннар. Ол дәэрге — египет фараоннарның гробницалары — пирамидалар, бурунгу Вавилонга Семирамида кадынның агаарда астына берген турар сесерлии, Фарос ортулукта Александрия чырыткызы. Родос ортулукта гректерниң хүн бурганы, Гелиозтүң медәзжок улуг статуязы — шынап-ла архитектура уран чүүлүнүң кайгамчык чарап тураскаалдары. Оларны бурган-даа чаяваан, бойдус-даа хайырлаваан. Кижилерниң холдары ону кылган. Индий шүлүкчүлерниң «Даштан кылган шүлүглел» деп адап турары «Тадж-Махал» мавзолейин чәэрби мүң кижи он чеди чыл дурғузунда дүн-хүн чокка ажылдан турғаш тудуп каан. Ону база-ла делегейниң чеди хуулгаазыннарының бирээзи деп санап турар.

Делегейниң кайы-даа чұртунда, кандыг-даа чонунда кижилерниң сагыш-сеткилин хаара тудуптар кайгамчык, сеткил байының дәэжизи болур чүүлдер-ле хөй. Оларның саны чедиден оранчок хөй-даа болза, бурунгу чаңчыл езугаар чедилерниң

бирээзи кылдыр чон санаар апарган. Ону көрүп, магадап ханмаан улус: «Кончуг-даа хуулгаазын шевер кижилер чоргулаар чүве-дир ам. Чүү-ле кижи мону холу-бile кылып турган ирги?» деп айтыргылаар. А ол айтырыгга кым харыы берип шыдаар боор. Оларны кылган кижилерниң ат-сывы билдинмес, төөгүнүн доозуну оларны ханы қаъттарының адаанды шыгжап алганна болгай.

Бистинц делгейивис бөгүн уран чүүлдүн, литератураның, музыканың кайгамчык чогаалдары-бile бай. Рафаэль болгаш Тициан, Репин болгаш Васнецов, Пушкин болгаш Толстой, Бетховен болгаш Чайковский, Шаляпин болгаш Уланова оларның аттары бүгү делегейге билдингир. Оларның кайгамчык таланттызы-бile танышкаш, сеткил-сагыжын байыдып, уран таалалды ап четтирипкен кижилер база-ла кайгап магадаанын илередир сөс тышпайн: «Кандыг кончуг таланттылыг кижил, кан-дыг-ла ие төрээн төлү ирги?» дей кааптары ховар эвес.

Ийе, ат-сывы билдинмес-даа, алдар-сурас алгып, бүгүдеге билдингир-даа апарган кижилер шупту-ла аваларының төрээн төлдери болбайн аан. Кайгамчык таланттының эге үндезинин олар авазының аазын дамыштыр алган дээр болза, частырыг болур деп бе? Угаан-сарыылдыг кижи бүрүзү амыдыралында бүгү-ле чырык чувени иезинин ады-бile холбац турарыдаа таварылга бе? Төлү кижиге иезинден эргим, чоок кижи бар бе?

— Ава! Ол барда чырык чер кырынга амыдырал үзүлбес. Ава кижиге бойдустун даандырган албан хүлээлгези улуг — амыдыралды уламчылаар, ажы-төлдү төлептиг кылдыр азырап ёстүрер. Улуг-ла даалга!

Таланттылыг бичии чурукчу Надя Рушеваның чуруктарының делгелгези чүгле бистин чурттуң хоорайларынга эвес, делегейниң элээн хәй чурттарының — Американың, Японияның, Индияның, Италияның, Францияның, Моолдуң хоорайларынга болгулаан. Бичии чурукчунун дугайын Польшаның, ГДР-нин, Данияның, Финляндияның, Кубаның парлалгалары бижигилээн. Сураглыг совет чурукчулар, чогаалчылар, уран чүүлдүн ажылдакчылары Надя Рушеваның ажылдарынга боттарының бедик үнелелин берген:

«Надя Рушеваның Л. Толстойнуң чогаалдарынга чураан чуруктары ховар болгаш онза болуушкун деп бодаар мен...»

А. Кокорин, ССРЭ-ниң уран чурулга Академиязының корреспондент-кежигүпү, РСФСР-ниң улустуң чурукчузу.

«Надя Рушеваның кайгамчык талантызы чүгле уруглар чо-
гаадылгазында эвес, бистиң бүгү күльтуралыста ховар болуши-
кун-дур...»

О. Верейский, ССРЭ-ниң уран чурулга Академиязынын
корреспондент-көжигүнү, РСФСР-ниң улустук чурукчузу.

«16 харлыг бичии уруг аңғы-аңғы үелерде чурттан чораан
улустук аажы-чаңын, характерин канчап ындыг кончуг тода
билир турган чоор? Ол дээргэе кажан-даа харызызы тывылбас
тывызык-тыр». Д. Лихачев, академик.

«Пушкин биле Надя Рушева — үнелүг шуткунал-дыр. Ону
шынап-ла көрүңдер...»

Макс Дашиа, чогаалчы.

«Хайыра чок каржы өлүм чаа-ла частып орган чечек ышикаш
талантини — Москваның гениалдыг школачызын амыбыралдан
чарып кагды. Ийе, ам гениалдыг деп үнелелди аңаа бээринден
корткан херээ чок...»

В. Ватагин, ССРЭ-ниң уран чурулга Академиязынын
чингине көжигүнү.

«Бо уруг шынап-ла гениалдыг дээрзи ооң баштайгы чурук-
тарындан-на көстү бээр. Ооң карандажы чазыг чок, сеткили
бай, көрүжү мерген...»

И. Андронников, чогаалчы.

Б. Полевой биле Л. Кассиль бичии чурукчунун талантызын
эн баштай ажыткаш, йөрээп кааннар. Чырыш кылдыр чайнай
каацкаш, кижилерниң сеткил-сагыжынга балалбас чараш чырык
исти арттырып каан талантылыг уруг дугайында эвээш эвес
шүлүктөр, чечен чугаалар болгаш тоожулар бижиттингилээн.

Чурулга талазы-бile чүнү-даа билбес, тек, азы дөгейзимээр
кижиге талантылыг уругнун шын тырткан дүрзүлеринден дириг
овур-хевирни көөрү берге-ле ыйнаан. А уран чүүлдү сеткин
билир кижилерге ол илбилиг шыйыглар шынап-ла кайгамчык
дириг, тускай үннүг болгаш аялгалыг. Ол уруг чырык чөр
кирнга он чеди-ле чыл чурттааш, он мун ажыг чуруктарны арт-
тырып каан. Ооң чуруктарының делгелгезин көрген улустун
кайгап, магадаанын илереткен одуругларында: «Кандыг-ла ие-
төрээн ирги?» дээн сөөстер эвээш эвес. Надяның арттырып каас

чуруктары — чоннуң хайыралыг өнчүзү ам-даа хөй чылдарда кижилир сепкилинге таалалды болгаш чарашкылды шаннаар. «Қандыг ие төрээн төлүл?» деп айтырылар ам-даа хөйү-бile катаптаттынар. А соң авазы кымыл?

ҚАВКАЗ БУЛЬВАРЫ, 9

Кавказ бульвары. Москвандың өске-даа чаагайжыды туттунган ногаан кудумчуларында ышкаш, бедик-бедик липалар хаажылаан кудумчунуң ол-бо талазында чаңгыс аай туттунган беш-беш кәйт бажыннар ногаан сессерликте дүлнү берген тургулаар. Ындазында ол кварталда ыржымы-ла коңчуг. Чурттакчыларының қылажы безин, хоорай төвүнүң шиммәен-дааштыг кудумчуларында ышкаш маннажып чорбас, оожум, шөләэн ышкаш сагындырар. Кудумчу шиммәени барык-ла дынналбас. Чүгле эртен, кежээ бичин уругларның ыыт-шиммәени, оларны каректаары-бile кады үнүп келген қырган-аваларның ол бичин амытаннарны топтуг болуруиче кыйғырган үннери дыңналгылаар. Уруглар-ла уруглар. Оларның чамдыктары өзүп-доругуп келгеш, төрүттүнген бажыннардындан, күшкүш оглу уязындан ужуп үнгени ышкаш, өскээр көжүп, өгленип чоргулай баарга, оларның орнун дараазында салгал улаштыр ээлептер. Чоокта ча-ла боттарының уругларын азырап, өстүрүп турган иелер ам уругларының уругларын ажаажып, каректажыр қырган-авалар апарылаан. Амыдырал ынчалдыр ээлчекип, солчуп-ла турар.

Кежээликтей липалар хөлөгезинде сандайларны чаңчыкканы езуугаар қырган-авайлар база-ла ээлепкен. Ааткышта чайгантан, ол-бо ыяштар аразында маннашылаан уругларын каректавышаан, кадайлар оожум чугаалажып орган. Олар бажыннарның бүгү-ле хоочун чурттакчылары ышкаш, кайында кымнан чурттап туарың, оларның уруглары чежел, чүнү ажылдап туарларыл, база ында кижи бүрүзүнүң аажычаны кандыгыл дээрзин дооза-ла бирден бирээ чок билирлер.

— Көрем, Татьяна Федоровна, Наташаның балконунда аныяк уруглар көстүгүлей каап туар, аалчылар келген ирги бе? — деп, узун сандайда олурган кадайларның бирээзи холунда аргып олурган чүвезин уламчылавышаан, айтырган.

— Хүндүс ынаар аныяк оолдар, кыстар хөй-ле аппаратура дажыглап турбадыва. Сонуургааш, чүнү канчап туарын айтырарымга, олар кино тырттырар улус бис дижир чорду. Кино улузу боор ийин оң — деп, адаккы кайтта чурттап туар Тা-

тьяна Федоровна кадай тайылбырлааш, уламчылаан.— Наташага бир-даа хүн аалчы келбейн баар эвес. Чааскаан арткандаа болза, чалгаараар чай чок кижи боор. Харын-даа канчап четтигип турар кижи ыйнаан, күжүр. Бодунун қылып турар ажылы база бар, ооң кадында оон-моон улус черле үзүлбес.

— Харын аан, бистиц бо бажынызыска кымнарны келбес дээр сен. Чурукчулар, чогаалчылар, журналистер, студентилер, школачылар дээш. Сураглыг бажында чурттап турар улус-турбис ийин, Таня.

— Шынап-ла, бо бажың чанынга келген кижи саазында азы блокнотта бижип алган адресин топтап көргеш: «Кавказ бульварының 9 дугаар бажыны бо бе?» деп айтырар болза-ла, ол Наташага келген деп дораан билип каар мен. Бир катап Наталья чуртунче чоруй барганды, база улустар чедип келген. Шупту-ла кара-кара аныят оолдар болгаш уруглар холдарында бөлүүк чечектер туткулап алгылаан. Чугаалажы бээримге, Ортаа Азиядан келген уруглар — Надяның артекчи эштери болган. Эжиниң хөөрүнгө барып, ацаа чечек салып каар бодаан улустур ийин. Ырак черден келген улусту канчаар боор, эдертип алгаш адашкыларның хөөрүнгө чедирген-не болгай мен — деп, Наталья Дойдаловнаның кожаларының бирээзи өрү беш дугаар кайтта балконче көрбүшаан чугаалаан.

А Наталья Дойдаловнаның ол хүнгү аалчылары — кинематография институтунун студентилери — режиссер Роза Урынбасарова, кинооператор Сергей Ландо болгаш ёске-даа студентилер болган. Олар боттарының диплом ажылы қылдыр сураглыг совет балерина Майя Плисецкая дугайында документалдыг киноочуруук тырттырып турганнар. Балет шимчээшкиннеринин дугайын чугаалап ора, алдарлыг балерина бичин чурукчу Надя Рушеваның дугайын сактып келген. «Бичин Надяның чуруп кааны балериналарының шимчээшкини шуут-ла дириг. Балеттиң музыказы безин кулакка дыңналып келир. Танцының катааттаттынмас нарын пластиказын саазынга чурууру дуржулгалиг улуг чурукчуларга безин амыр эвес. Ол бичин кижи кайгамчык талантлыг дээрзи оон-на көстү бээр. Ону ам-даа кайгап ханмас мен ийин» — деп, Майя Плисецкая бүгү-ле сет-килинден магадап чугаалаан.

— Надя Рушеваның ол чуруктарын бо кинога база тырттырып алза. Ам ооң чуруктарының делгелгези кайда чоруп тур ирги? — деп, Роза айтырган.

— Ам ооң делгелгези Владивосток хоорайды дээр чорду — деп, студентилерниң бирээзи харылаан.

— Владивосток ырак-тыр. Бистер ынаар кайын чедип шы-

даар ийик бис аан — деп, Сергей Ландо үнүнде хомуудаан байдал илден чугаалаан.

— Владивосток барып тургаш канчаар бис. Надяның авазынга чеде бээрge, ол-ла-дыр. Оон авазы Наташа угбай чурттап олуурар бажынын езулуг-ла Надяның музей-бажыны кылдыр дерип алган. Ында Надяның шупту-ла чураан чуруктары дооза бар-ла болгай — деп, Надяның артекчи эжи Олег Сафаралиев тайылбырлаан.

Шынап-ла, Надяның музей-бажыны албан шугуму-бile дүрүм езугаар тургустунмаан-даа болза, оон авазы чурттап орар бажынын уруунун езулуг-ла музейи кылдыр дерип алган. Ийи ёрээл бажыңын хана бүрүзүндө Надяның болгаш оон адазының чураан чуруктарын, оон ада-иези, эш-өөрү-бile кады тырттырган фоточуруктарын хоолааш аскылап каан. ѡрээл ортузунда улуг стол кырында Надя дугайында улустун әңгы-әңгы чылдарда бижигилээн сактышкыннарын, демдеглелдерин чып бижээн дептерлер, Надяның чураан чуруктарын чыгган альбомнаар, шкафтарда оон эдилеп чораан эт-севи, номчуп чораан номнары, эш-өөрүнүн чагаалары. Азыгда шевергин стол кырында Надяның сөөлгү чурук чуруп турган альбому, оон чанында чурук чурууунга белеткеп каан карандаштар, фломастерлер болгаш бийирлер чыткылаар. Сактырга ол бүгүнүн ээзи бичии када дашкаар үнүп селгүүстей берген, азы эштениде барган, ам дораан чедии келир ышкаш, чурукчуунүн хөрекследери ээзин манап чытканзыг.

Улустун дилээ-бile уруунун дугайында сактышкыннаар кылыш, оон канчаар өзүп, доругуп, кижи бооп хевирлеттинип келгенин сактып чугаалаары баштайгы үеде авазынга аар-ла турган. Экиртнимес балыг сагыш-сеткилди катап-катап анда-ра-дундере чинчерлей бээрge, бергези кайы хире дээрзи эгиттимес чидириглиг кижиге билдингир. Ынчалза-даа Надя дээргэ ам чүгле оон уруу эвес, оон уран талантзы бүгү чоннуу болуп, чонга бараан болуп турар болгандა, ол чоннуң уруу. Оон хенертен саарылдыр куттула берген талантзы кижилерниң сагыш-сеткилин цэлээштэлдир байыдып, чарапчылды угаап, медереп билиринге кижилерни кыйгырып турар дээрзин ие кижи биле берген. Уруунун арттырып каан чуруктарын камныг ажаап, камгалап, оон талантзы кижи сеткилини дээди хайыразы дээрзин чоргаарал-бile миннип, оларны сонуургаан кижилерге күзелдii-бile тайылбырлап, чугаалап бээри — неин албан-хүлээлгези апарган.

Студентилер ажылын орай дооскан.

— Наталья Дойдаловна, немелде айтырыглар тыптып келзе, силерге база катап чедил кәэп болур бис ыйнаан? — деп, режиссер Роза байырлажып тура айтырган.

— Ынчанмайн канчаар. Ам таныжып алганывыста ана-даа кәэп туруңар, өөрүүр мен, уруглар — деп, Наталья Дойдаловна жарылаан.

Орай дүне удуп чыдып алган болгаш удуур үези эрте бергенинден Наталья Дойдаловна удууп чадап каан. Удуур эм ижерге-даа ол дузалаваан. Студентилер ооң чонаада-ла шөлләэн эвес чоруур сагыш-сеткилиң улам дүймединен. Олар, ам-даа бичини улус, сонуургаачалы-ла кончуг, өске улустун оваарбайн эрте берген чүвезин безин эндевес, шаңга киир сонуургап, айтырып шаг болғаннар. Ол уруглар-били эрттиргени каш-ла шак дургузунда Наталья Дойдаловна бүгү чурттап эрткен үезин катап чурттап эрткен ышкаш сагындырган. Шагда эрткен-барган чүвелер ам хенертен келген сактыышкыннардан көнгүс-ле чоокта чаа болған ышкаш каракка көстүгүлөп келир.

Кижиниң салым-хуузу кандыг-даа болгулаар. Аас-кеҗиктүг чылдар билдиртпейн, чүгүрүктүң маңы-били шаап эрте берген ышкаш. А ажыг-шүжүгүң аар-берге шактары чоржаң айтка шошкүтканындан-даа озал, төһмес-батпас сагындырар.

Назы дөгүп, алдан хар чоокшулай берген кижилир эрткен оруун назынынын бөгүнгү бединиден бо-ла харай бәэр. Кижиниң чурттап эрткен чылдарының чамдызы дүдүскек-били көжегеленген ыракта чурумал дег арай бүлүртүң көзүлгүләэр. А чамдыктары фотографтың чурук чуур деспизинде эзилдиригже киир каапкан чурук саазыныда дүрзүнүң чоорту тодарал кел чыдары дег, тода көстүп келир.

Даштын оожум даамай чаап эгеләэн чаашкының даажы ажык көзенектен дең-дески дыңналып, салғын липаларның сырый будуктарының бүрүлериnde орааштына бергеш, адырлып чадап турганзыг, кезек-кезек салдырткайнып каап турган. Наталья Дойдаловнаның сагышынга талығырда ак-көк даглар ындында Биче Баян-Колдун Үш Қәжәэ деп черге турган қырган-авазының өө кирип келген. Чайык-чаас чаярга, ойбак дээвиирден баткан дамды дөрдө кожа-кожа чыткылаан уругларны эчигейлөп, олар уйгузундан орта одунмайн-даа дамды дүшпес черлерже өскээр союп, шыжыгайнып-ла турарлар. А бичин Ажыкмаага эчигей эвес. Ол қырган-авазының чылыг хойнунда, угбаларының шыжылашканың дыңнааш, бүдүү каттырып чыдар. Өгде уругларның эң бичизи, ооң кадында бо-ла аарый бәэр сыйланчак боорга, қырган-авазы азаа чүве-даа дээртпес, бодуандан-даа ыратпас, аажок чассыдар,

кээргээр турган. Оон төрээн авазы чаш турда-ла, чок апарган. Ону кырган-авазы доруктурup өстүрген. Бичи кижиге кырган-авазындан артык кижи чок ышкаш сагындырар, кырган-авазынга хөлчөк ынак турган.

Наталья Дойдаловнага оон чашкы чылдары чаагай сеткилдиг, чымчак, чылыг холдуг кырган-авазының овур-хевирин дамчыштыр бүлүртүн өстүгүлөп каап турган.

Биче Баян-Колдуң чайлалгарынга аалдар бот-боттарындан ырак эвес, колдуунда кожа-кожа хонгуулал алыр. Ол өглерниң аразында кырган-авазының бора-бүдүн өө. Орта бичи Ажык-мааның кады ойнаар эштери бо-ла чыглып келир. Бир-ле хүн оон эштери аажок-ла өөрүшкү-манийлыг салчып келген.

— Ажык, бис бо күзүн школага өөрснир болдувус. Дөө өгде өөренир уруглар дацзылап турар дарга келди. Бис бүрүткедип алдывыс. Сен канчаар сен?

Ажыкмаа аайын тыппайн кырган-авазынче көрген.

— Мен школа баар мен бе, кырган-авай? — деп, ол айтырган. Кырган-авазы уруун топтап көргеш, оон сырбыл чашчыгаштарын суйбааш, чугаалаан:

— Сен ам-даа чаш-тыр сен ийин, уруум. Мындыг бичи ырбысын кижи түрэй бээр сен. Дөө талыгыр Даспы-Аксынче сени чорудупкаш, кижи сагыжы кайын анаа олурап. Бичи өзе берзинзэ, өөренири кай баарыл.

Шынап-ла, ол талыгырда Даспы-Аксынче кырган-авазын каалкаш, канчап чоруур боор. Ол кырган-авазы-бile чөвшээрешкен. Оон соонда, ийи чыл эрткенде, ол шору өзе бергеш, школага кирген. А кырган-авазы уруунуң өөренир турар школазының чоогунчэ көже берген. «Күжүр-ле чаагай сеткилдиг кырган-авамны. Ол чаш кижиин өстүрүп-доруктурар дээш чеже уйгу чок дүннери эрттирген ирги?» — деп, Наталья Дойдаловна бодап чыткан. «Уругларының уруглары дег эргим чарашибүве чок» — деп, кырган-авазының чугаазын ол сактын келген. Бир эвес мээн Надям турган болза, ол ам өглүг-баштыг, уругдарыглыг турар ийик. Мен база-ла уруумнун уругларын чаптап, чассыдып олурап аас-кеҗиктиг кырган-ава апарган турбас ийик мен бе» — деп, уругларының уругларын ойнаткан кырган-авалар көргеш, бо-ла боданы бээр.

Наталья Дойдаловнанын уйгузу шуут-ла дэзэ берген чүве дег, келбээн. Чеже ол-бо андарлып чыдар боор, турул келгеш сайгылгаанын кысыпкан. Студентилерниң ажып, көрүп, катан-катап тырттырып ап турган альбомнары стол кырында хөвээр чыткылаан. Оларның эн кырында Надяның бичизинден туралчурал келгени балериналар чуруу чыткан. Алдарлыг балери-

наның сонуургап, улуг үнелелди берген чуруктары бо. Наталья Дойдаловна чурук чураан саазыны аяар камны кончуг алгаш, үр-ле топтап көрүп олурган. Шынап-ла Майя Плисецкая-ның чугаалааны ышкаш, чуруктуң шыйыглары дирлип, музыказы безин дынналып келген ышкаш болган. Ол өг-бүлеге болган бир-ле уттундурбас хүннү сактып келген.

Наталья Дойдаловна ынчан кухняга чем кылып турган. Ажылдан чаа-ла чедип келген ашаа ону кый дей берген:

— Наташ, бээр дүрген келем!

Чүнү канчап турары ол моон деп бодааш, ашааны чанынга чеде берген. Ол уруунун чурук чуруур альбомун тудуп алган, бир-ле чувени кайгаан турган. Альбомнуң бир арнында агаарда ужуктур танцылап турар балерина чуруун уруу дүрзүлеп каан болган.

— Сээн танцылап тургаш тырттырганың чуруктарны бо-ла топтап көре берген олурап, сени үргүлчү-ле: «танцылап көрем, авай» деп дилеп турары черле анаа эвес боор. Көрбес сен бе, Надяның бо дүрзүлеп каан чүвезиниң алыс дириг деп чүвэзин — деп, азазы кайгавышаан, үр-ле көрүп алгаш турган.

Алдарлыг балерина Надяның талантзының дугайында магадап чугаалап тургаш, оон авазы база балет уран чүүлүнгө хамаарылгалыг чораан, чогум-на оон салдары бичии уругга бо кайгамчык дириг шугумнарны шыя тыртыптарынга дөгүм болган-дыр дээрзин бодаан ирги бе?

БАЛЕТ — МЭЭН ҮНАҚШЫЛЫМ

Шору өзе бергеш өөренген болгаш, Ажырмааның чүвеге өөреничили кончуг. Черле ынчаш өөренир чүвеге ол сундулуг уруг болган. Бир чылын-на ийи классты доозуп тургаш, Ажырмаа эштери-бile деңнеки берген. Ол Даспы-Аксынга эге чада школазын дооскаш, Кызылга кээп өөрени берген. Ол үениң көдээ бичии уруунга Кызыл хоорай кайгамчык улуг хоорай кылдыр көзүлген. Көдээ ыржымга өөренген уругга, кандыг чүү-даа болза хоорай черниң дааш-шимээни, хөлзээни-ле кончуг. Үнчалза-даа ол бүгү хоорайжы амыдырал ону бодунун чалгынга аада берген. Өөредилгеден хостуг шагында кино, шин, концерт көрүп, катышкан школаның бот-тывынгыр уран чүүлүнгө улуг сонуургал-бile киржип, танцы өөренип эгелээн.

Чазылгалак чечек ышкаш кысчыгаштың караа уран чүүлчे чаа-ла аштып кел чыткан. «1942 чылда катышкан школаның 1-ги клазын доозар чедип турда, театр студияның чанынга чаа тургустунуп эгелээр цирк бөлүүнгө өөренир оолдар, кыстар

шилип алыр. Күзелдиг кижилер шилилге конкурузунга киржип болур» деп чарлал тарай берген. Уругнун цирк артиizi болук-саан күзели ону үр бодандырбаан-даа.

Конкурска киржир дээн оолдар, кыстар-ла хөй. Шыңгызы шилилгениң түннелиндээ элээн каш оолдар, база үш уруг цирк сургуулунга өөренип эгелээн. Ургуларнын эн ырбысказы-ла Наташа Ажырмаа. Элээн күш-шидал негеттинер күүседиглерге тооц өске ийи эжи — Көк биле Нанзалмаа алыс шыырак болгаш улуг-ла бергедевес. Ажырмаага арай бергези кончуг-даа болза, алыс күзелдиг болгаш шудургу ажылдап, акробатика-ның элээн каш нарын күүседиглерин эштериндөн дора эвses кылып турган. Ынчан цирк бөлүү-бile кожа балет бөлүү база ажылдап турган. Аяныг музыканың адаа-бile ээлгир чараш шимчээшкиннөр кылып турган өл хаак дег уругларны көргеш, Наташаның сеткили чайгаар-ла ынаар чүткээш турар апарган. Бичин хостуг шактарында-даа, чапсар үезинде-даа ол балет уругларының аразында чеде берген турарын боду бэзин эскербес. А балетмейстер Анатолий Васильевич Шатин чингежек дурт-сыныг, чиик базымнарлыг уругну бо-ла эскерип каар. «Сен балет артизинге дыка тааржыр кижи-дир сен, бистиң бөлүүвүсче шилчип алзыңа кандыгыл?»— деп, бир-ле хүн Анатолий Васильевич ацаа сүмелээн. Ооц соонда Наташа балет бөлүүнчэ шилчип алган.

Цирктиң нарын берге күүседиглеринин, ооң школазының эзесин шыңгээдип ап четтигипкен уругга танцылаары берге эвzes. Ооң ээлгир чараш пластиказын дораан өөренип апкан. Музыка ойнай бээрge, ооң тааланчыг аялгазы бүгү мага-ботче сицип, шыңган-дамыр чайгаар-ла оттуп, өл хаак дег апаар. Тааланчыг аялганың адаа-бile танцылап-ла, танцылап-ла турексаазы келир. Чaa өөренген танцы бүрүзү-ле уран чүүлдүн кайгамчык делегейинче чаа ажыдыышынын, сагыш-сеткилгэ сөглөттимес кайгамчык таалал. Музыка болгаш шимчээшикни. Ол ийи катышкаш кижи сеткилин улам чараш, улам бай болдурултар. Эриин ашкан чарашылды болгаш таалалды кижилер-бile үлжип, ону чонга төнчү чокка сөңнеп турексаазы келир.

Анатолий Васильевич бодунук өөреникчилерин чүгле чараштанцылас, боттарының уран мергежилин улам сایзырадырып-дан ангыда, оларны кижизидип, уран чүүлдүн, культураның суртаалчылары кылдыр өөредип турган. Чүгле сцена кырынга боттарын канчаар көргүзеринден ангыда, кудумчуга, чон ара-зынга боттарын канчаар ал чоруурун, улус мурнуунга канчаар туттунарын, улус-бile канчаар чугаалажырын безин өөредип турган. «Силерниң чүгле танцылаарыңарны эвес, боттарыңарны

безин көөрү улуска эң-не күзенчиг кылдыр бодун ап чоруур херек» деп, башкы бо-ла чагып сургаар. Кымга кандыг хеп, кандыг өң тааржырын безин ол айтып берип турган.

Балет бөлүүнүң сургуулдары 1945 чылда Өөредилгезин чедишикиннинг дооскаш, улаштыр хөгжүм-шин театрлынга ажылдай берген. Өөредилгезин тергиин эки дооскан Наталья Ажыкмаа балет бөлүүнүң кол солизи апарган.

Тывага культура революциязының хөгжүлдезиниң ачызында, шапкын хемниң агымы дег хөгжүп сایзырап олурап театр уран чүүлүнгө оон бир чаа хевири — балет немешкен. Чоннун театр уран чүүлүнгө сонуургалы өсken. Шии, концерт үезинде залга чон чудурук безин сынар чер чок кылдыр додтур олурултар. Каш-ла шактың дургузунда олар сцена кырында артист-бile кады хуулгаазын оранынга четкеш кээрлер. Чогум-на шак ынчан театр уран чүүлүнгө ынакшаан кижилер театрның аныяк артистериниң дугайында бөдүүн баштак кожамыктарны ырлажы берген:

Баянында Чорбаа,
Баштап үнер Дугур-оол,
Ассистент Кысыгбай,
Артык тевер Ажыкмаа.

Театр уран чүүлү чоннун сеткил-сагыжын бүрүн чаалап ап, артистерниң талантлыг оюн-тоглаазын магадап ханмас көрүкчүлөрниң оларга ынакшылын илереткен ыры, кожамыктар бо-ла тыптып кээр. Айлан күш дег Хүргүлек, амыр сөглээр Намдараа, опан-чишен Монголбий, онза чараш Оюмаа болгаш өскелерниң-даа аттары көрүкчүлөр аксындан дүшпейн турган.

«Ээлдек шынгырааштың» тааланчыг аялгазы залга куттулуп, чазын чаа-ла чулук тырткан анай-хаак дег ээлгир чараш кыстар Ажыкмаа, Севилбаа, Кыдай, Харлыг, Сай-Хоо суглар танцылап унүп келир. Көрүкчүлөр бир-ле илби-шиидиге алзыпкан дег апаарлар. Алдын хөлде салдаан куу күштар бе азы анаа ие төрээн кыстар бе? Танцы доосту бээргэ-даа оон музказының чангыланы кулактарда дыниалбышаан, кыстарның ээлгир чараш танцызы карактарда көзүлбүшаан. Хуулгаазын-на уран чүүл.

Уран таланттызының кидин-не чечектелнишкининиң үезинде аныяк артистер чонга бараан болур дээш бүгү-ле күжүн харамнанмайн турганиар. Ынчан будун улуг балеттер тургузары чаа-ла хөгжүп орган театрга берге-даа болза, дүржулгалыг балетмейстер Анатолий Васильевич Шатин, Иван Алексеевич Каренин сураглыг балеттерден үзүндүлөрни салгылап турган.

Аныяк артистер чаңгыс кежээнин дургузунда безин, «Вальпургнева ночь», «Щелкунчик», «Цыганская рапсодия», «Князь Игорь» деп балеттер болгаш опералардан узүндүлдерни ойнап кааптар. Ылангыя «Князь Игорь» деп операдан «Половецтер турлаанда» чөөи чүк кыстарының ээлгир уян, оолдарның откөс дег өрттөндөр төп турар эрес кашлагай танцыларын көрүкчүлөр шуут-ла кайгап ханмастар. Хуулгаазын-на уран чүүл.

Балет белүүнүң кыстары кудумчууну өрү базылтар. Оларның чараң дурт-сынын, ээлгир, чиник кылажын магадаан улус туралар дүшкөш, оларның соонче үр-ле көрүп туруп каарлар. Бөлүктүн кол артистери Кысыгбай, Сагды, Октябрь, Кан-оол суглар оларның кыстарын кайгаар дээш аастары аазады берген турган аныяк оолдарже карактарын баскылай тырткаш, «Че, бистиң кыстар кайы хире-дир?» дээнзиг, баштак хүлүмзүрүп каарлар.

НИКОЛАИ КОНСТАНТИНОВИЧ

Бир хүн Наталья Дойдаловна ажылдап турар черинче барбаан. Ол арай аарыксап турган. Телефон-бile ол дугайын дыңнадып кааш, бажыңга даады-ла кылып чаңчыкканы бажың ишти эмгелеп, аштап, арыглап турган. Үргүлчү-ле оон-моон улус келир. Адашкыларның чогаадылга ажылынга хамаарышкан бүгү-ле чүвени олар сонуургаарлар. Үнчангаш бажың иштинде шимчеш дивейн чыткан черинге хевээр чыдар чүвсөч. Улус чоруй баарга оларны дораан эмгелей салбас болза хоржок, кайын-даа улус чедип келир-ле болгай. Үнчангаш, бажың иштин аайлап чурумчудары адашкыларның ажылдарын эмгелээрин эгелээр. Стол кырында демдеглелдер бижээн альбомиң бир арны ажыттына берген чыткан. Наталья Дойдаловна ону ала-чайгаар-ла номчуй каапкан.

«Хүндүлүг Наталья Дойдаловна! Силерниң урууңарның хуулгаазын таланттызын, ооң амыдыралчы маадыр чоруун кайгап ханмас-тыр бис. Ооң арттырып каан чуруктары бистиң национал өнчүүс болур ужурлуг. Ол хире кайгамчык таланттылыг уруг чүгле кончуг эки өг-бүледен, таланттылыг ада-иеден төрүттүнер дээрзин билип тур бис. Биске шаңнаан ховар талант дээш өөрүп четтиргенивисти, база бистерге ышкай Силерге таварышкан улуг чидириг дээши кажыыдалывысты Силерге илергейлөп тур бис.»

Ленинградтын «Светланы» каттыжыышкының ажылчыннары. 1981 чыл, апрель 8.

Кажыдалдыг берге хүннерде улустуң бижээн чагааларын, демдегелдерин номчууруу ацаа берге турган. Оларны төнчүзүнгө чедир номчуп шыдавас-даа турган. Чылдар эртерге оларны топтап номчуп олурага, бир-ле чаа сактышкыниарны кылышынче олар албадаптар.

«Өске өг-булелерден онзаланып ылгалыр чүве-даа чок, шупту-ла өг-булелер, ада-иелер ышкаш чуртташ-даа чораан ийик бис. Кижилерниц сагыш-сеткилии шак ынчаар хөлзедилтер ындыг күштүг талантыны мээн чаш уруум хензиг бодунга канчап-ла чүктеп чораан ирги. Шынап-ла академик Д. С. Лихачевтуң бижээн ышкаш, «ол эмин эрттири күштүг талантылыг салым чаясанынга ооң бичии чүрээ шыдашпайн барганы ол ирги бе?» Ол талант ацаа канчап тыптып келгени?

Ийе, бойдус хайырлаан талант кандыг-даа төлгө туруп болур. Ону чүгле үезинде эскерип, деткип, дузалавас болза, ол сайзырап өспейн барып болур. Мээн Надямынц ол талантзын адазы-ла эң баштай эскерип каан болгай».

Наталья Дойдаловна дужунда ханада хоолааш азып каан өг-бүлэзиниц чуруунче көрүп алгаш, элээн үр-ле турган. Бичии Надя ада-иезициц ортаа аразында чоргаар болгаш аас-ке-жиктиг олурган. Ооң шоваалаң кара карактары авазынын дөзээн, азия кижилерний ышкаш дооразымаар болза-даа, оон чингежек арнында улуу кончуг көстүр думчуу адазыны ышкаш бедик кырлан. Надяныц адазы Николай Константинович бодун дөзээн чурукчу уруунга дыка-ла ынак чораан. «Күжүрле Колямны. Уруунуң ажысанынга дыка-ла бергедеп чораан ийик. Уруунуң соонда үр-даа чурттавады ышкаш. Ол эки-ле кижи ийин. Салым-чолум ооң-бile канчап-ла баштажы бержи ирги?»

Стол чанында сандайга олурupкаш, ханада чуруктан үр-ле карак албайн кайгап ора, Наталья Дойдаловна база-ла сактышкыниарже дүлнүп, чалыы шаанче аян-чорук кылыш чорулкан...

1945 чылдың күзү. Театрын аныяк артистери Барын-Хемчик районунга оюн көргүспүшсаан, ацаа тараа ажаап алышкынынга киржип, шанга ажылдан турганнаар. Бир-ле хүн колхоз шанынга, ынчан көдээ ажыл-ишчилерниц «сортировка» деп адаары тараа арыглаар машинага балет уруглары Наталья Ажыкмаа, Галина Севильбаа, Катя Кыдай суглар тараа эжил турганнаар. Ынчан өөрүндөн та чүгө озалдан калган кижи ийик, Николай Өлзей-оол Қызылдан чаа чедип келген. Ол дөө-ле оолдар аразында диштери агара берген, бажыныц дыдыраш дүктерин салаалары-бile аткаар суйбавышаан, хөөрөп турган.

Кызылдан үнгэ-ле элээн үр апарган болгаш, ында солун чүү болуп туураарын айтырар дээш, уруглар маңнажып чеде берген.

— Аа богда, кыстарыңарны чоп кончуг мынчаар авырарты чудадып алган силер, оолдар? Күжүрлеринерни арны-бажы, холдарын суг көрүнцерем. Боларның мөгейикчилери ам боларны көөр болза танывас боор — деп, Николай Өлзей-оол уругларны көрүп кааш баштактанып-ла үнген.

— Ажырбас, акый, ажыл кижини чудатпас, харын күш киирер-ле болгай. Сцена кырынга баргаш, катап хевир кирил алгай бис даан. Харын Кызылда солун чүү тур, дүрген чугаалап көрем — деп, Севилбаа четтикпейн айтырган.

— Солун чуве-даа хөй-ле ийин, кыстар. Ылангыя бистин театрда суг — дээш, уругларның сонуургалын улам кыптыктырбышаан, Өлзей-оол ол-бо тала же кайгап, үнэртгеткен дег ыйт чок кезек турган.

— Чүү болуп тур, дүрген чугаала даан, акый — деп, Наташа ооң чөнинден тыртпышаан, ээрешкен.

— Театрга ажылдаары-бile Москвадан аныяк тускай эртемниглер келген-не чорду.

— Оо, солунун аа. Чaa артистер немешкен ышкажды...

— Чүгэ артистер боор ийик. Бир режиссер, бир дирижер, бир чурукчу-ла чорду.

— Аныяк улус-тур бе? — деп, Алеша Чыргал-оол сонуургаан.

— Аныяк, аныяк. Назы-хары бистин артистерден шоолуг улгатпас хире. Чарашиб-даа эрлер чорду. Харын бо балет оолдары кыстарыңар таптыг хайгааравас болзунарза талаар боор. Ылангыя чурукчу эринц суг чаражы аажок, чүгле узунула кончуг чорду. Бо Наташа суг чүгле ооң курлаа хире-ле боор.

— Бо кыстарны кадарар деп ам бир артык ажыл немежир ышкакш-тыр — деп, балет бөлүүнде эвес-даа болза, Алеша Чыргал-оол баштактанган.

— Че, че, хол-бууду хорлангы, арны-бажы авырарты чудай берген уругларже олар кайын сагыш салыр деп, дыка сезинме, Алеш — дээш, Кысыгбай эжинче караан баскан.

Күсүү шеф ажылы доостурга, артистер театрынга ээп келген. Шынап-ла театрга чaa тускай эртемниглер келген. Өлзей-оолдуң чугаалап турганы бедик кырлаң хаайлыг, узуну кончуг аныяк чурукчу чaa түргузар шиилер каасталгазы кылып чоруп турган. Ол бир-ле хүн балет бөлүүчү репетиция кылып турда чедип келген. «Ээлдек шыңгырааш» деп танцыга чaa хеп даараар, ооң эскизин кылышын чaa келген чурукчуга режиссер сүмелээн чуве-дир. Ол танцының утказын, ону ойнап турар

кижилерниң овур-хевириң эки билип алыр дәэш, чурукчу репетиция үезинде бо-ла чедип кәэр апарған. Оң альбомунга тавычы өолдар, кыстарның дүрзүлери көстүгүлөп келгилээн. Бөлүктүң солизи чинге дүрт-сынның, улуг кыдырык карактарлыг Наташа Ажықмааның чуруу эләэн каш арыннарда, ангы-ангы шимчәэшкіннерлиг, янзы-бүрү хептерлиг кылдыр чуруттунгулаан.

— Чуруккувус чүгле сени чуруурунга өйлөжи берди ышкаш, Наташа. Сени шуут Галина Уланова ышкаш танцылап турар кылдыр чуруп алган кижи-дир. Шимчәэшкінин көөрге — Уланова, арын көөрге — Ажықмаа. Ээ, бо-даа анаа деп бе? Уланова дег апаар чадавас боор сен, Наташ — деп, Сагды, Қысыгбай суглар баштактанғылаар апарған.

Чурукчу Коля Рушевтиң Наташаны сонуурғап турарын артистер әскерин турганнар. Ынчалза-даа оларның кады чаңгыс черге турганын кым-даа көрбәэн.

— Сен оода ол Наташа-бile ужуражып, чугаалаштың бе, Коля? — деп, эжи оон айтырган.

— Чок. Дидинмес-тир мен. Оң әштери аныяк чарап тыва өолдар-ла хөй-дүр. Олар мени арай кыжырымак көөр. Хүннепдаа турлар ирги бе деп бодаар-дыр мен — деп, Коля шала чөгөнгөнзиг харылаан.

— Эх, сени-даа. Эр кижи ындыг дишим эвес боорга кайыны боор — дижип, Коляны әштери баштактанғылаар. — Оода танцыже чалап көрзүңзе. Балет уруглары танцылап турда, ана ужугар-ла ыйнаан — дижирлер.

Бир-ле байырлал кежәэзинде танцы үезинде залдың бир булуунуга бөлүк турган уругларга чеде бергеш, Коля шиитпирлии кончуг Наташаны танцыже чалаан. Олар кежәэ дургү танцылааннар. Ындыг кежәэлер удаа-дараа болур апарған.

Чалы назының төвии танцының эзини-бile демнешкеш, аныяк кижилерниң сепкил-сагыжын хөрләэледип, оларның кайызынга-даа тааланчыг музыкага үдеткеш, төнчү чокка ужу-гуп-ла, ужу-гуп-ла турукаазы келир апарған. Наташаның ынчан орустаары пат, а Коля шуут тывалап билбес. Ынчалза-даа оларга эгезинде хөй-ле сөстерниң херәэ чок, чүнү сөглексәэниң карактардан билчип алыр турган. Бир эвес улуг бергедәэшкін таваржы берзе, Наташаның бүзүрелдиг эжи орустаар Галя Сайзуу олардан ырак эвесте, дүрген дуза чедиреринге кезәэде белен. Оожум топтуг, ындазында төлептии кончуг Галязын Наташа чанындан ыратпас. Галя Сайзууну көргенде-ле, артистер:

Ийи «Н»-ни катыштырган
Идегелдиг Галяны

— дижип, баштактанғылаар апарган.

Баштайғы кайғамчық көжэеден бээр ийи аныяк кижи хүнүң-не ужуражып, барык-ла чарылбас апарган. Наташаның чажыттары аныяк артистер аңаа бүдүү ынакшылын сактып келгеш, улуг тынгылаар. Оюн-баштак аайы-бile боттарының хомудаан сеткилин илереди кагылаптар:

Ой-ла Сарыг, Қара-Сарыг
Ийи аъттыг болурумгай.
Орус оглу, тыва оглу —
Ийи эштиг болурумгай.

Ыңчалза-даа олар удавайн Коляны боттарының кижизи қылдыр санай бергеннер. Ыңай-бээр гастроль үезинде артистер чурукчузун база эдертип алыр. Ыңчан концерт, шии чайғы үеде колдуунда даштыгаа ажык черге болгулаар. Чурукчу альбомун, карандажың туткаш, бичии озалааш олурупкаш ажылдап-ла эгелээр. Артистерниң оюнун сонуургап кайгаар дээш бүгү-ле кичээнгейин салыпкан олурап көдээ көрүкчүнүң овур-хевири саазынга ол-ла олчаан көстүп келир.

Наташа биле Коляның ханы ынакшылын чүгле бүгү театр эвес, Наташаның төрелдери база билир апарган.

— Ам чүгле өгленирицер арткан улус-тур силер. Құдээни чүгэе бээр чалап, бистиң-бile таныштырбас сен? — деп, Наташаның угбазы Раја бо-ла чемелээр апарган. Бир-ле улуг-хүнде Наташа честезиндең эпчоксун-эпчоксун Колязың угба-честезиниң бажынынга эккелген. Оларның чоок эштери база кады чедип келген. Наташаның честези Олег Қарламович Саган-оол үне халааш кожазы эжин кый деп келген. Степан Агбаанович Сарыг-оол кирип ора-ла, оюн-баштаан тө каай берген:

— Богда өршээ, кижи-даа дөнгелик сырткыны бээр ийине. Аныяктар чылган черге арай чүрээм хөөрээр, бажым дескинен кижи болгай мен. Амдызызында чүгээр тургаш, чараш дунмаларымга байыр чедирил каайн — дээш, уругларның бажын санай чыттаан, холдарын туткулааш, — кандаай чувел моң, Рај, чүгэе баш удур сагындырбас кижи сен. Чaa өгленген дунмаларымга белек кылдыр чарык аяктан-даа хойлап алгаш келгей мен — деп, овуузуннуу кончуг чемелегилээн.

— Чок, Степан Агбаанович, бо дээргэе куда эвес, анаа таңыжылга ышкаждыл — деп, Раја дегийт-ле тайылбырлааш, улусту столче чалай берген.

— Тыва улустуу-бile алырга, «арын чазар» деп чүве бо ышкаждыл. Ам арны частып, дөргүл-төрелдер-бile таныжып алганда чүү боор, боларны дораан өглей шаап каар чүве-дир.

Харын канчап боларга ыш буруладыр чадыр-бөдөй өпейтил бээрил. Күдээвистин үзүүн шыыраа-ла кончуг кижи-дир, багай өгнүүц хараачазындан бажы бакылай бээр чыгыны кижи эвеспе бо. Кончуг-даа эр-дир мон, кижи көөргө анаа сывырып каан хола-ла, сын бажында сын-на — деп, Степан Агбаанович Николайже көргеш баштактанган.

Күскээр чайын, август айны сөөлзүүредир аныяк кижилер өгленип алган. Куда-дой езуулалы каткы-хөг, ыры-шоор-бile долдунган, эш-өөр, төрел-дөргүлдүн алгаг-йөрээли-даа аажок болган. Ол-ла 1948 чылдын төнчүзүндэ Николайны Москваже келдирти берген. Тыва кыска ынакшылын дамчыштыр тып алганы чаа өннүктөринден, чурукчу кижиниц сеткилин ала-чайгаар-ла сорунза дег тырта бээр чааш бойдустуг Тыва черден чорууру Николайга берге турган. Эш-өөрү база оларны чорудар хөннү чок, артып калыңар деп ээрежип шаг болган. Ынчалза-даа Николайны Ортаа Азия республикаларынга ажылдадып чорудар дээш, Культура министерствозу кыйгыртыпкан. Театр эки чурукчузундан болгаш балериназындан чарлыр ужурга таварышкан...

Рушевтерниң аныяк өг-бүлэзи Тывадан чоруптарга, ынчан Наташага бүдүү ынакшыл чораан аныяк оолдар боттарынын хомудалын чүгле ырызынга ажыдып артып калганнаар:

Өвүр черже көшсүнзэ-даа,
Өске кижээ барзыңа-даа,
Сени чөрлө утпас-тыр мен,
Сеткилимден үнмес-тир сен...

Үрак черден келген кенин Колянын ада-иези улуг өөрүшкү биле уткуп алган.

— Мээн чугаалааным езугаар болган ышкаждыл, Коля. Сен ол ырак Тыва деп черден душтук эдертеп кээр боор сен, дидим чоп — деп, ооң адазы, Москва консерваториязының башкызы, опера ыраажызы чораан Константин Николаевич Рушев аажокла хөөрөп турган.

Бээ, кунчуунун эргинин бир-ле дугаар артап кирген келингэ эпчогу-ла кончуг. Ооң кадында орус дылга ам-даа хирелиг. Ол шоолуг-ла чүве ыттавас, улус чугаа эрээрge чүгле хүлүмзүрүп каар, «ийе», «чок» деп сөөстерден ангыда барык-ла чүве ыттавас кенинци дугайын бээ, кунчуу бүдүү чугаалажы бээр.

— Артистер өде-чара, чазык улус-ла болгай. Бистиң кенивис база артист кижи-дир. Ол хиреде эмин эрттир томаанынг, бичии-ле чүвеге эгеничели кончуг. Азы Азия чурттуг кыстарның аажы-чаны ындыг чүве ирги бе? — деп, Николайның авазы ашаандан айтыргылаар.

— Бистиң Колявыс эр хей болдур ийин, авазы. Қеөр-даа сен, оон уруглары кончуг чараш болгаш талантылыг болур ужурлуг — деп, кезек боданып ора, Константин Николаевич чугаалаар.

— Хы, ыяап-ла чараш болгаш талантылыг болур ышкаждыл. Ону чүден билип алдың?

— Чүгэ дээргэ ол хайнак уруглар болур ужурлуг. А хайнак улус черле чараш, ооң кадында ол ада-иезинде эки чүү-ле барыл, ону доозун дөзөн алган турар ужурлуг. Чурукчу биле балерина. Бодап-даа көр даан.

Коля кадайы-биле ада-иезиниң бажыныга үр-даа болбааннар. Оларны Культура министерствозу Таджикистанга ажылдаары-бile чорудупкан.

Аныяк Рушевтер хүннээректээн Таджикистаниң найысылалы Душанбе хоорайның опера болгаш балет театрынга бирээзи чурукчулап, бирээзи балет артизи бооп ажылдай берген.

— Наташа, ам сенээ езуулуг-ла шыңгы ажыл эгелээр эвес бе. Қызымак-ла белеткенир апаар сен. Езуулуг улуг опера болгаш балет театрынга ажылдаары сенээ улуг школа болур ужурлуг — деп, Николай Константинович кадайын чагып турган.

Шынап-ла Наташага езуулуг улуг опера болгаш балет театрынга ажылдаары берге болгаш солун-даа. Чүгле театрга репетициядан ангыда, бажыныга эртен, кежээ шудургу ажылдап, танцы уран чүүлүнүң нарын чажыттарын хүн бүрү-ле ажыдып ап турган. «Игорь ноян», «Калбак-кара кадыны», «Кармен» деп операларга танцылап, «Шахеразада» деп балетке киришкени ацаа улуг школа болгаш уттундурбас таалал болган. Таджикистанга үш чыл ажылдаан соонда Рушевтерни Моол Арат Республикага барып ажылдаары-бile чорудупкан...

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

КҮСКҮ ХЕК-ДАВАННАР

Норжуңмаа кижи болуп, чуртталганың уг-шинн билгелек чорааш сөөлгү идегели, арткан калган адазының сөөгүн тудуп, сөөлгү оруунче үдепкеш, төрээн суурунда ырак-чоок төрелдөргүлүнүң аразынга ёске-утка чок «тоткан черинге тос хонуп, аштаан черинге алды хонуп» чурттай берген. Суурунүү школа-

зынга сес классты дооскаш, эш-өөрү-бile кады иий-үш катап Кызыл чедип өөренириин кызыткан. Оон чүве бүтпээн. Сорулгазы эмчи болур. А ынаар кирер сургуулдар кезээде көвей болур, ынчангаш конкурс улуг, эки демдектер херек. Үндыг билиг Норжуңмаада чок, алдар аразынга өсken, доктаамал чурттаар турум чери чок кижиге быжыг билиг чедип алры берге болбайн aan. Шылгалдалар түнел чок болурга-ла бажы халаш, баары ажыш-даа дизе, уругнуң мунгагдалга чаңыккан сеткили иий холундан чедип алгаш чоруптар. Төрээн суурунга бир кышты тараа шаңынга аар-саарлап, район төвүнгө бир чайны столоваяяга аштакчылап дээш үш чыл иштинде суурунга, район төвүнгө, Кызылга кылбаан-на ажылы чок. Чайын-на түнел чок шылгалдалар. Үнчангаш уругнуң турум чурттаар чери-даа, дорт салган сорулгазы-даа чок, «тояланчы» чуртталгага алзы бергени ол. Норжуңмаа бодунуң байдалын ынчаар билип чораан. А төрээн суурундан уругнуң дугайында эки чугаа үнмээн. Доктаамал кылган ажылы чок — былдамыш, чалгаа, турум чурттаан чери чок — чер кезиир, тояланчы, өөрөнгөш өөренип чадап каан — билиг чок, «арай четпес», эдеришкен эш-өөрү чок — сиilen, халымак дээш чаңгыс чер чурттугларының берген характеристиказы ындыг.

Ону Норжуңмаа чамдык кижилерниң аксындан боду дыннап чораан болгаш өске эш-өөрүнден амыдыралы аңгы, мунгаргай байдалдыг эгелээнийгэ кударавас аргазы чок чораан. «Эки эвес хуу-салым таварышкан уруг-дур мен ийин, кижи бүрүзүнгэ-ле чайынналчак чедишикин, чаагай чуртталга кайын турар aan. Ээн ховуга-даа чаңгыс дыт үнүп келген турар ийик, өзүп-ле кээр чораан, чонум аразынга кайын ажырар мен»— деп уруг бодап, эмчи болур күзелин ышкынмай чораан. Ам дөрткү чыл шылгалда дужаары-бile Кызылга чоокшуулап чедип аар дээш, төрээн суурунун дужунда улуг орукка үнүп келгеш, найысылалче баар машина дозуп турары ол. Автобус-бile билет садып алгаш шөлээн чоруп болур. Ол Норжуңмааның сеткилингэ таарышпас. Орта үш хире акша чидирер. Эрткен-дүшкен машинага олурууттарга чарыгдал оон ийи катап эвээжеп кээп болур. Харын чамдык чолаачылар халаска-даа чедирип каап болур. Чүгле ол чылдагаан-бile каранғылааже орук аксынга турганы ол.

Машиназын оруктуң оң чартыынчэ чызаалатышаан, ам-на бир чолаачы соңгу фараларын кызаңнадыр тормозун базып-кан.

— Чүгле Оттук-Дашка чедер мен — деп, делгем кабиналыг КамАЗ-тың иштинден улуг шыдьраа шөлүнде бични оол ыш-

каш көстүр чиңгежек сыйныг, узуну-даа аажок чолаачы каби-
назының эжин ажыдып чыда тайылбыраан.

— Ажырбас. Ол-даа болза, оруктуң чартының эртип алышы-
дыр — деп, уруг харылаан.

Чолаачы хөлчок чугаакыр кижи болган. Ооң Оттук-Дашта
кырган иези бар. Аңаа хонуп алгаш эртен кускун дан бажында
Кызылче тутсуп кире бээр. Ол-даа болза оғлу иезиниң баарын
чылдып, чанынга хонуксал чорууру илден. Ол боду Норжун-
мааңың төрээн суурууң чанында чаа тургустунган тудуг че-
ринде чолаачылап турар. Бо бүгүнү бичии-ле када уругун
мурнуунга чолаачы оол тө каай тыртып берген. Та чүгө чүве
ийнк, уруг база сеткилии ажыдып, сула салып каан чораан.

— Мындыг-дыр, Норжунмаа, ам орайтаан-дыр. Орукка сени
ам кым-даа албас. Мээн-бile авам сүгга хонуп ал. Эртен хоо-
рай улузу көстүп-херлип безин четтикпээнде, Кызылга турар
сен дээш, уругниң чөвшээрели-даа чокка оол машиназын доора
чыткан орукче ээй тырта берген. Харыы-даа бергелекте чолаа-
чы:— Ажырбас, ажырбас, авам эки сеткилдиг, эриг баарлыг
кижи боор. Чүгле мени кадай албас сен дээш арай сөөлгү үеде
шыжыгар, химиренир апарган. Харын шымбай болду, аныяк
уруг-бile чеде бээrimge, авам амыраар боор — деп, уламчы-
лааш, оол тыдымладыр каттырган.

Уруг база ол сөстерни дыннааш, оолдуң каткызынга боду
безин билбейн каттыжа бергенин эскербээп. Чүү болганин
Норжунмаа билип кээрге, хамык чүве артында калган болган.
Оттук-Даш фермазының бажыннарының соңгаларының чырты-
кылары ол-бо чарындан чивенеңнип, орайгы аалчыларын ут-
куп турганин. Бир-ле бажың чанынга машина кээн турункан.

— Ажырбас дидим чоп, авамдан кортина. Эки хонуп алыш
сен. Чүгле дилээм, мээн-бile чангыс суурда ажылдап турар
кижи боор сен, тудуг чериинде шеверлекчилеп ажылдап турар.
Мээн дугайымда авамның сеткилии хөлзетпези-бiles, эки турар
кижи деп каап орарын утпа. Оон ынай бисте чолаачылар че-
дишпес деп сагындырап сен. Чолаачы ажылындан коргар, хор-
жок кижи-дир ийин. Айылдыг, өске ажыл тывылбас чүве-дир
бе дээш турар. Бо-ла, ам кады бастырып ораал — дээш, кабина
иштинден үнүп олурган уругнун билектериinden куспактааш
черге дүжүргеш, боду хаалга аксынче мурнай базынкан.

Чолаачының иези-бile ужуражылга Норжунмаага уйгу-
дүште ышкаш дүрген, белеткеп дугуржуп каан ышкаш «бүдүн-
гүр» эгелээн. Чангыс стол артынга иешкилер-бile кады шайлап
чугаалажып оргаш, уруг оолдуң «авам эки сеткилдиг, эриг
баарлыг кижи» дээниний шыннынга бүзүреп орган. Иениң

ылап-ла оглун өглөп-башкарып аар дээш кызып турарым оон чымчак, чылыг сөстерни аалчызынга хамаарылгалыг илередип, шыдавы же хүндүлөп олуарындан уруг билип орган. Танывазы оол-бile чаңгыс черге ажылдап болурундан уруг эпчоксунмаандaa, а иениң карактарында хайныккан өөрүшкүнү көрүп олура, уруг бир-ле эпчок, шын эвес чүве кылып олуарындан ыядып, арны кызып каап олурган. «Мени кени деп билип олуар-дыр» деп бодал башка кирерге, үнер эжик Норжунмаага ырак кылдыр сагындырар.

Авазы чеже-даа чугааны узадыксаза оглу «эрте турар, орук бар, чоруур улус бис»— деп тургаш хып олурган көстүң кезек-терин тарады салып тургаш, өжүрүп каарын кызыткан.

— Оглум, Оолак, сен чоруткан соонда орнуңга кижи дээп көрбээн хевээр, ээн өрээлде чааскаан ээзин манап турары олдур. Ыт болза ыыцайны бээр, кижи болза ийлей бээр болган эт-тир ийин. Бажың-балгат тудуп, эт-севиңгэ ээ болуп, багай аваңга эргелел болуп көр — деп чеже чугаалаар боор. Бажың куйгалап турганым ам-на хей барбааны ол-дур. Дыштанып алыңар, уругларым — дээш, оглунун өрээлингэ оглу биле Норжунмааны кирип кааш, ие бодунун өрээлинче чорупкан.

Авазы өрээлдиң эжинин хааптарга, Оолактың айтышкыны дорт болган.

— Орунга чыдып ал, эрттир удуудун халак. Мен манаа чыдып алыйн — дээш, ханадан кышкы тон черже октапкаш, чырыткы өжүр базыпкаш, шала кырынче «дирт» кылдыр олура дүшкен. Ур болбаанда чолаачы хаарыктай берген.

Уруг карактарын чеже-даа шийзе уйгузу келбээн. Ол кожа-зында өрээлде иениң дугайында бодап чыткан. Төрүп, өстүрүп алган чаңгыс оглу дээш ава демин чaa хөлчок-ла өөрээн. Хепрек кырында иениң ол өөрүшкүзү дазыл чок, чүгле кээргенчиг иениң сеткилиң кыскарган хоозун меге. Ол мегени чаяаган кижи Норжунмаа! Иениң эргим кенин, оглунун өдертил келген эжи, ынакшылы бооп бажыңче кирип келген кижи дорт ажылы, турум чурттаар чери, эртем-билии чок тояланчы уруг болуп илереп келирге, иениң сеткилингэ чүү артарыл? Ону бодапкаш, уруг тура халааш орукче салып үнүксээн. Ынчалза-даа бир-ле күш уругну орундан тургуспайн ынаар чыпшыр базып баар чыткан. «Авазын ынчаар мегелээр кандыг кончуг кээргел чок оол боор» деп бодал уйгу кадында уругнуң бажынга каш-даа катап кире дүшкен...

— Тур, тур, че! — деп, орун кырындан чүнү-даа этпейн орук-ка чораан хевээр дүрлүп чыдып алган уругнуң эктинден тырта аарап Оолак оттурган.

Үргүг оттууп кээп орунга сандайландыр олуруп алырга кожаландыр саадапкаш, оол уругже чиге көрүп кээп чугаалаан.

— Авам аъш-чем белеткеп алган манап олур. Қежээ-ле дорт чугаалаар чувени. Сени кениң кылдыр дорт-ла билген-дир. Авамның сөткилин хомудатпас дээн кижи мен, багай-ла чүве болду. Мен барып буруум миннийн, сен дузалажып көр. Иезин хомудадыры аар-ла, а мегелээри оон аар, ажыг. Шынын чугаалаап берейн. Сен кортпа, сенде буруу чок.

Оолак ону чугаалааш, ургунуң холундан чеде аарак өрээлден үнүпкен.

Стол кырында хайындырган хой эъдинин бузу бурулаан, эңме-санчок аъш-чем делгеттинген, аяк-сава чурум чыскаалбилие салдынганын бодаарга, Оолактың авазы шагда-ла тургаш, олут олурбаан хевирлиг.

Чылыг, чымчак хүлүмзүрүү хевээр ие күзенчиг аалчыларын добраан-на столче чалаан. Чемненип олура Оолак авазынга шынын чугаалаап шыдаваан. Оолдуң карактары авазыны-бile душчуп келгеш-ле, ёскээр тайлып чоруй баар болган. Ону көргеш уруг оолга дуза кадыксаан. Ынчалза-даа канчаар дузалаарыл, билдинмес айтырыг ол болган.

Чемненген соонда столдан Норжуңмаа туруп олурда, Оолак чинге, буруулуг үн-бile өгелээн:

— Авай, бис чоруптаалы, Норжуңмаа эртежик Кызылга четкен туарар кижи. Сен биске хорадава. Сени бис, бис эвес, мен...— деп чоруй авазының арнынче көрүп келгеш, Оолак ыыт чок барган.

Оглу аңаа бир-ле берге чүвени чугаалаап күш четпейн барганын эскергени илден, иениң карактары шириин, дорт, серем-чиелдии-бile баштай оглунчe, оон Норжуңмааже көрүнген. Үргүг сактырга Оолактың ыыт чок барган үези шак-шагы-бile узаан ышкаш, а иениң карактары кандыг-ла бир качыгдалга, мунгаралга мөнгези-бile алыскан, оон адырлың чадап турган ышкаш сагындырган.

— Оолак, мен чорбас мен. Аваң чанынга хүнзээйн. Дедир бадып олургаш, мени ап алыр сен — деп, бир-ле кижи Норжуңмааның орнунга ырак тамы иштинден чугааланган. Ылапла Норжуңмааның аксы ажыттынып, үнү үнген хевирлиг.

— Чоруңар ажырбас чүве бе, уруум — деп, Оолактың авазы уругже көрнүп айтыра кааптарга, Норжуңмаа ам-на эттинмес сөстерни эдипкенингэ бүзүрээн. Чүнү кылышыл, уруг дүүверелдиг карактары-бile Оолакче көрүнген.

Ол көрүш улуг уйгуга алыскан кижиниң кырынче соок суг

чажыпканы ышкаш билдинмес бүзүрел, аамайланган чоруктан Оолакты оттур силгипкен.

— Ажырбас, авай. Чорукту мен кылып эккээйн. Норжунмаа маңаа сээн-бile артсын. Дораан чедип келир мен — дээш, Оолак эжик аксында барган. Үнүп чыткаш, хая көрүнгеш, авазының карактарындан оожургалдың, эргелелдиң, сагыш човаашкының көрүжүн, а орукка таварышканы уругнуң карактарындан чүнү канчаайн, дузалаш, мени кагбайн, сүмөң көргүс дигензиг көрүшту оол илези-бile номчуй тырткан.

Ша-даа четпээнде, даштын машинаның мотору хөделип, орукче үнген даажы ырап чоруй барган.

Арткан шактар уругнуң сагыжынга чылар-чылбас-даа болза, улуг дүвүрел чок эрткен. Оолактың авазы «кенин» улуг дыка сонуургап, байысаап, шүүдетпээн. Иеге чүгле оглу уруг эдертий эккелгени четчир. Оглу чоруй баарга дораан фермаже «кеннин» каапкаш, инек саап чорупкан. Уруг бо бичежек сууржугаш эвес, а бир ажыл-агыйның сүт-бараан фермазы деп чүвени, Оолактың авазының маңаа бүгү назынын саанчылап эрткенин билген. Оон соонда-ла эжик калбаңнааш дыш бербээн, авазы үнген-кирген улузун кеннинге сонуургадып пат-ла бооп турган. Ынчал турда, дүүш чеде хонул келген. Кузовтуң кырын долдур кирпич чүдүрүп каан бедик хөректиг КамАЗ маркалыг машина Чанчың-Угбайның бажыцының чанынга тура дүшкен. Норжунмаа сонга өттүр ол машинаже, оон хөрээнде чингежек, узун синийг оолче билдинмес идегел-бile көрүп алгаш турган.

Оол төрээн бажыцынга кирип келгеш шиитпирлиг чугаалаан:

— Авай, Кызылда чорук шупту чогаан. Ам эртежик чорбас болза хоржок. Тудугжулар кирпич манап туарлар болгай. Чоокку үеде чедип келир бис. Сагыш човавайн туруп көр.

Ажыл кылып чораан улусту кым тудар. Ава оглу, кеннинге бир кара хөм сумка долдур аьш-чем суп бергеш өөрүшкүлүг үдең чыдып калган.

Машина асфальтылыг орукче үнгеш, бодунуң сула маңын үндүрүп, ыдып ыңай-ла болган. Оон хөрээнде ийи чалыны ыйт чок, чүгле ногаарарып чыткан часкы чер кырында шөө каап каан хендир сагындырар дилиндектелип бады барган орукче көрүп алган бодаалга алыскан чоруп олурганнаар.

Бир баалыкты ашкаш, ийигизин үнүп олура машина улуг оруктан доора үнген чингежек кокпажыгашчэ даг белдедир салып ынай-ла болган. Бичежек дөңчүгештиң кырынче үне халдын келгеш чолаачы моторун өжүрүпкен.

— Ам канчаар бис, дунмакыжым чээ, сени ам каяа чеди-рер кижи мен. Олуртуп алган черимге дүжүрүп каар мындыг ышкаждыл мен але. Эки-ле орук чорукчузу-дур сен. Келин тыппаан, кээргенчиг иеге келин база болган. Авам-бите чүнү чугаалаштыцар. Кунчуун кадай сагыжыңга таарышты бе, кажан шайлалга, доюнар ажыдар болдунар, чээ? — деп, үнүндө ажынган, хорадаан шырай илден, шаштырыглыг аян-бите Оолак уругже чиге көрүп алган олурган.

Норжуңмаа ногаарып чыткан черже көрүп алган ыйт чок олурбушаан. Чүнү чугаалаар боор. Машинадан үне халый бергеш: «шупту чүве ыңай турзун» дээш орукче манап чоруксаан.

Уругнуң үнү чиде бергенингэ оол улам шыжыккан хевирлиг:

— Аксыңчэ адан тепти бе, аксың ажыдып чадап олуарың ол. Чогум чүү кижи сен, менээ чугаалап көр. Оода чүү, кандыг келин авамга чедиргенимни билип ап көрейн. Үйт чок олурба. Чугааладым чоп, тудужкулар мени манап тураг деп — дээш, оон харыны негээн. Ол үеде уруг меннээн үн-бите алгырган:

— Ой, хек-даваннарны! Чаражын көр даан, Оолак! — дээш, даг белинчэ айткан.

Ынаар көрүпкеш чолаачы оол шынап-ла баш тыртып ногаарып олурган часкы оът аразында хүн херелингэ ак-көк өнүн чада салып, салгын аайы-бите саглацайнып турган хек-даваннарны көрүп каан. Оон ыңай ийи чалының шимчээшкүннери чаңгыс аай болган.

Часкы көк кырында олурупкан, холдарында хек-даваннар тудуп алган ону чаптаан, чассыткан олурганныар.

— Мен, шыны-бите чугаалаарга, турум чурттаан черим чок, дорт кылган ажылым чок, чер кезип тояап чоруур кижи-дир мен ийин. Ынчап чорааш, ам Кызылга чедип бир ажыл тып алгаш, чайын эмчи училищениче шылгалда дужаар боддай кижи мен. Уш катап чадап каан кижи ам та шыдаттынар чүве. Ол чорук-бите сенээ таваржы бергеним ол-дур — дээш, уруг оолче көрүнмейн-даа адыхында салып алганы хек-даванын чаптап олурган.

Ийи чалының аразынга бичии кескиндектерден чугаа өөс-күзэ-өөскүзэ амыдыралдың улуг чугаазынче шилчээн. Олар хек-даваннар чыып, бирээзиниң айтырынга бирээзи харыы бергеш, удур бирни салып, калбак хөлгө таварышкаш, эштип, мага ханмайн, улам ырап бар чыткан өдүректер ышкаш, чалыы назынның дүвү чок ээреминче ханылап, шымнып бар-ла чытканнар. Чалыларны чүгүрүүнчэ кире берген часкы хүн-даа,

чайжок ажылдыг тудугжулар-даа, шөйлүп чоруткан ам эртери орук-даа манаваан. Оларны сөс бүрүзү, базым саны-бile хөрлээлэп олурган чалыы назынның эц-не үнеллий, эц-не ыдыктыы быжыг ынакшылдың оруу манап турган.

Шак ынчаар Норжуңмаа бодунуң ынакшылын часкы соок, донатка кыстыра-кыстыра чер кырынче үнүп, часкы чылыг хүн херелингэ эргелеттирип, чечээн чаза салыпкан хек-даван ышкаш чаңгыс чер чурттугларынга көрдүрбес, хөөн каранчыг амыдалы-бile тояап чорааш тып алган.

Хөрзүннүг чери, хүннээректиг хүнү турда, хек-даван саглаңадыр үнмейн канчаарыл. Ынак эжи, эргелиг чуртталгазы, күзел-соруу турда, ынакшыл чоп саглаңадыр өспес деп. Оол биле Норжуңмаа ол-ла хөвээр чарылбааннар. Оолак күш-ажылгыр, сеткили биче, ынакшылынга бердинген кижи болган.

Күш-ажылы дээш район солунунга Оолактың ады үнүп кээрge, Норжуңмааның чаңгыс чер чурттуглары «Норжуңмаа амыраан-дыр але, чыткан төвө аксынче каңмыл кирип деп чүве ол-дур, эки ашакка таварышкан» дижип-даа турганнар.

Чалылар ынакшылдың ээреминге алыскаш ийикпе, азы күш-ажылы бачымы-бile ийикпе, ол чылын эмчи училищези деп чугаа сагыжынга шуут киирбээннер.

Норжуңмаа тудуг черинге шеверлекчилеп ажылдай берген, езуулуг-ла өөрүшкүзүн тып, күш-ажыл-бile чалгынналы берген. Келир чылында өөредилгэ дугайында чугаа шуут көдүрүлбээн. Оолак адада аартаан кадайын черге дээспейн чайлаан. Баштайгы оол төрүттүнгени аныяк өг-булеге деннели чок өөрүшкү болбайн канчаар. Ол чылын Оолактың авазы аар аарааш чок болган. Ынакшылы, эргелиг оглу, Оолакка авазы дээш муңгаралын часкарып, холун бошка салдырбаан. Чолаачының, маляр кыстың оглу үш харлапканда Оолак: «Күзел күштүг, эмчи училищезинге ыяап кирип ал»— деп чүве тып алган. Уттундуруп бар чытса-даа, чүрекке үр шыгжатынган күзел катап оттуп, Норжуңмааны чалгынналдырыпкан. Өөредилгэ соонда узамдыккан, уттундурган билигни тургусчуп, шылгалдаларга белеткенирингэ дуза катчыр дээш эш сеткилин, эриг баарын ол, эмчи болур боду ышкаш чаагай күзелдиг эмчинин ынак уруунга харам чокка көргүскен. Өөренир кылдыр Норжуңмааны... училищеге хүлээп алырга: «Ам-на Оолак, Начын адашкылар амыраар-дыр-лар» деп, бир дугаарында эмчи эжи чугаалаан. Олар амыравайн канчаар. Норжуңмаага олары чокта чуртталга чок. Ындиг чуртталгада төнчү чок ышкаш сагындырган. Амыдыралга кандыг-даа чүве таваржып болур деп каралыг сеткил Норжуңмааның сагыжынга ынчан кирер ужур чок турган.

II

Бирги курсу доозуп турда, Оолак оглун эдертип алган Қызылга машиназы-бile халдып келген. Кузов долдур дилген ыяш материал чұдүрген машинаның хөрээнде Начын авазы-ачазынга әргеленгенин, сагынган сеткилиң ажыдып чораан. Сактырга маңнап орап машинаның кабиназы көжүп чоруур бажыны сагындырган.

— Бир чыл иштinde бистиң адашкыларның бажыңывыс боышкаждыл. Начын садик барбастаанын билир-ле болгай сен. Бодур, бистиң көжер бажыңывыс. Ындыг аа, оглум — деп, арткырынчे үнүп олурған машиназының маңын өйлеп, бурунгаар көрүпкен хевзэр Оолак чугааланып чораан.

Бирги курс артында. Школачы күзели будуп эгелээн. Ам артында ынак әштиг, чассыг оолдуг. Норжуңмаага чуртталғадан оон хөй чүве херек чок. Оглун бодунче чыпшыр тудуп, өөрүшкүлүг карактары-бile ашаанче мага ханган көрүп алгаш, сула салыпкан хөөреп чораан.

Оон ыңай чүве карак чивеш аразында болган. Арттың ындыы чартыындан бир машина үне халдып кел-ле дорт-ла Оолактынчес углап орган. Айыл келгени илден. Оолак машиназын оруқ ийинчө албадаан. Аар чүккүтг, дөш өрү үнүп олурған машинаны дүрген айылдан ырадыр албадаары белен бе?..

Норжуңмаа: «Оолак!»— деп кортканындан алгырыпкаш, хөрээнчө оглун чыпшыр туткан.

Миннил келгенде, әмчи сестразы улгады берген орус херээжен Норжуңмаага чүвени тайылбырлаан. Ооң айылы мурнунда алгырган: «Оолак!» деп сөзу ийи кижиниң чаңгыс салымының сөөлгү кыйгызы болган. Ол кыйгы-бile кады Норжуңмааның ынакшылы мөңгези-бile бир-ле тамы иштинче чаңгыланып чоруй барган ышкаш сагындырган. Дыка-ла хөй аар кара булуттар әмнелге өрээлинде сынмарлаштыр кирип кээп, Норжуңмааны хөме таварып келген. Угаан база катап ышкындырган. Та кайы хире болган чүве, миннил келирге, биеэги-ле орус сестразы чанында олурған. «Оглум!» деп сөстү дыңнааш, сестраның караа чырып: «Дириг-дириг, бичии-даа балыг чок» деп, өөрүшкүлүг чугаалаан. Норжуңмааның эзт-кежинге бир-ле өөрүнчүг чүве чымырадыр маңнаан. «Начын, Начын! Оолактың ак сеткили, шынчы ынакшылы, кижизиг мөзүзүнден ангы эжинге, төрээн черинге арттырып каан чаңгыс борбак чувези, салгалы ол. Начынны адазы дег кижизидип шыдаар ирги мен бе?»— деп, бир буду сыйылган, бажы кемдээн херээжен бодап чыткан.

Качыгдалга аары-бile орааттынган херээжен чуртталгазыныц арткан кезин чүгле ол бодал-бile чурттап эрттирген. Ооң карактарынга Оолак мөңгези-бile дириг көстүп, эжи чогунга сеткили быжы-бile бузуревейн арткан. Ол Оолактың кезээде дириг шырайының өлүг мөчүже шилчий бергенин-даа, ынак эжинин чырык чер кырынга соөлгү катап чонундан чарлыр кажыдалдыг ажаалдазын-даа эмчиге чыткаш көрген эвес. Көрген-даа дижик... Оолак ооң чүрээнге кезээ мөңгеде өлүм чогу-бile дириг чурттаар-ла болгай.

Шак ынчаар бажы тыртылып үнүп орган хек-даванны часкы доңат доңуруп өлүрүп, үнүштүң оон ыңайы чырык чер кырынга сайдыралын чок кылганы дег, мунгаранчыг таварылга Норжунмаага таварышкан. Доңатка таварышкан хек-даван ооң соонда часкы хүн чеже-даа чылышын чашса, улаштыр үнүп чадап каары ышкаш, Норжунмаа айылдыг таварылга соонда эки-ле сайдарлыр аргазы чок болган. Күш-ажыл кылып шыдас аскак буттүг, өөредилге уламчылаттынmas, баш кемдээни-бile уттуучал, кортук чаң база тывылган. Чанғыс сорулга — Начыңы бут кырынга тургузары.

Чазак, намның дузазы — авашкыларның амыдыралының үн-дезини болу берген. Ооң кадында Норжунмааның күш-ажылчы холдары амыдыралдың бир быжыг удазыныдаи сегирип алган. Ужукутг ине туткан холдарының мергежили суурга дораан тарай хона берген. Ону дыңнааш, көдээ Совет даргазы район-нуң амыдырал хандырылга комбинады-бile дугуржуулга кылгаш, Начын иешкилерге езуулуг-ла тааржыр даараныкчы ажыл тып бергеннер. Ижер-чииринге, кедер хевинге четчир эвес, харын оглун школа соонда тускай билиг чедип аарынга хандырып шыдаар арганы Норжунмааның күш-ажылчы холдары, чаагай ие сеткили тургузуп шыдаан...

Ам кээргенчиг амыдыралды чурттап эртсе-даа, ооң бичии-даа хевирин өскелерге көргүспәэн чоргаар ие, эрткенин сактып олуары ол.

Район төвүндөн келир автобус турага чөрдө он холунда даянгыш тудуп алган, бажының дүгүнде кара чер чок, хаваа кашкаш кайтташкактарлыг херээжен, суур адаандан район автобузунуң көстүп кээрин четтиклийн манап орган. Ооң оожум чаңы, биче сеткили, кижизи, күш-ажылгыры-бile адазы Оолакты дөзээн, чингежек узун сыйныг, эмчи институтунун доозукчузу Начын, чоокта чаа Томсикиге төрүттүнген оглу Оолакты, ынак эжи — боду ышкаш эмчи кысты эдертип алгаш дүжүп кээрлер. Олар кайзы-даа авазының чанынга, төрээн суурунга чаа ажыттынган эмнелгеге ажылдаарлар. Ие ону оглу, кеннин мур-

най билир турган. Часкаар Оолактың Кызылда эмчи, ам эмнелге шугумунун айы-бile үстүкү черлерде даргалай берген эжи кире дүшкеш мынча дээн:

— Начын — эр хей! Оолак биле сээн күзелинни чугле чедин алган эвес, эмчи кадайлыг, оолдуг келир. Оол болза ачаңын, кыс болза аваңын адын адаарын утпа деп чагаа бижээн кижи мен. Оолак болган деп телеграмма алдым. Сагыжынга дыш кылдыр сээн чаныңга ажылдаайлар аан. Боттары база удур эвес уруглар. Амыраан сен, чалгааравас, оглуң оглун ал олурарында — дээш барган.

Ам четтикпен турары ол. Автобус көстүп келирге-ле, иениң чүрээ дүргени хөлчок сога берген. Кээргенчиг иениң чүрээ мынчаар назыда чеже сокпаан дээр. Амыдыралдың экизин-даа, багын-даа шак мынчаар медээлеп, оон чугле экини шүүреп ал, ажы-төлүнч дамчыдар кылдыр ол чаңчыккан. Ие чүрээ кезээде өриг чүрек.

Хылгын сарыг чаштыг, арын-шырайның чаражы аажок уруг чаш төлүн тудуп алган автобустан дорт-ла Начынның авазынче кылаштап олурган. Шивенәэн чаш төлден Норжун-маа, ынак эжинин Оолактың карактарын танып кааш, холунда даянгышыжын октапкаш удур маңнапкан. Даянгыштың ам ацаа херээ чок. Бо-дур, амыдыралдың бергезин ажып эрткен иениң даянгышы — оглу, кенни, оглуңун оглу. Ону бодапкаш, иениң карааның чажы суугадыр агып бады келген. Холунда иий чемодан тудуп алган Начын уткуп келген чангыс суурунун улузу-бile мендилежип туря, авазының карактарының чажын чодуп турган кадайынче көргеш:

— Эжим, авам черле карааның чажын төп көрбээн кижи, ам шупту кады турувуста бичи ыглан алзын ажырбас. Авамның кезээде менээ шыңгы, негелделиг кишинин карактарының чажын, уян сеткилдин көөрү өөрүнчүг-дүр — дээш, иезин кээп бодунчэ чырыа куспактап алган.

Өөредилге соонда дыштанып алтырын Начын улуг-ла күзевээн. Ынчалза-даа иезинин: «Чеди чыл иштинде дыштанган эвес сiler» — деп чугаазын, авазының уруглары-бile кады үзүктел чок кады туруксааны ол кылдыр билгеш, шынап-ла сагыш хандыр дыштанып алганнаар.

Хем эриинин ыяштары алдын-сарыг хевин кеде бергенде Начын, кадайы биле оглуң кырган-авазының чаныңга каапкаш, чаа туттунган эмнелгеже чорукканнаар.

Кежээликтей оглу, кенни чанып келгеш, бир дугаар күш-ажылчы хүнүнде адазының хөөрүнгө баар күзелин илерет-кеннер.

Үр болганындан куурара берген чевегге уруглары биле иези элээн турган. Бодунга амыдыралдың эки оруун ажытып берген кижизиниң дугайында бодалга алзып турда: «Начын, көр даан, хек-даванны!»— деп кенни алгырган. «Өскээр танаан-дыр сен, күзүн хек-даван үнмес чоор» деп оглу харылаан. «Шынап ийин, бо база, бо база»— деп, кенни алгырган. «Авай, көр даан, шынап-ла күзүн хек-даван база үнер чүве-дир»— деп, оглу иезин кый дээн. Ие, оглунуң чанынга чедип келгеш, ооң холундан күску хек-даваннын ап тура чугаалаан:

— Бо чазын көк, оыт үнүп турда хөлчок доцаттаан чүве. Ынчан бо хек-даваннар үнүп оргаш доңуп, өлүп-даа калза да-зылдары өлбейн чытканнары ол-дур. Бойдус часкы дег өзүл-делиг байдалды тургузултарга, ам күзүн хенчелеп үнүп келгени бо-дур. Ачаң хек-даванга ынаан билир сен бе, Начын?

Оглу, кенни харыы бербейн, баштарын үскүлештирип алган эрте частың күзүн хенчелеп үнүп келген чечээн эргеледин, суйбап, чаптаң, таалап көрүп олурганнар. Ава чуртталгазында эрте онгаш, катап база орай күзүн үнүп келген хек-даваннар ышкаш, аас-кежии ооң оруунуң аксында катап өлүм чок да-зылды ап үнүп келгенингे бүзүрээн.

Күску хек-даваннар салғын аайы-бile чайганып, чуруттун-мас өңүн өртемчейже чажын турганнар. Олар боттары ышкаш амыдыралды көрген эриг баарлыг, эчис сорулгалыг иениң сагыжынга мөңгези-бile артарлар. Унуцер-ле, онза салымныг, күску хек-даваннар!

Шүлүктөр

Александр ДАРЖАЙ

ДАҢ БАЖЫНДА КЫЛАШ ДЭЭН КАРАК ЧАЖЫ

Чээним оолак

эртенги даң хаязында

Шеригден шуут халашкаштың чанып келгени.
Онзагай чүүл ында черле көнгүс чок ийин.
Оттуг-эъттиг орлан эрниң ыяап эртер
Ыдык-чаагай хүлээлгези, оруу-даа ол.
Ында черле элдепсинер чүве-даа чок.

Чээним оолак

бажынывыс кыдыында бо

Чергелештири үнген терек бирээзин кээп,
Уруг эштиң чинге белин куспактаан дег,
Унун суйбап эргеленип ыыт чок турган.
Өскен черин, төрээн чонун сагынганын
Өзүм ыашка, өннүүнгө дег, сөглөп турган.

Чээним оолак

шала чоорту чавызаш дээш,

Черже куду доңгайыпкаш, диске оргаш,
Ыяш дөзү хөрзүннү кээп, эргелелдиг
Ынай чаш дег, адыш долдур узуп алган.
Алдын, мөңгүн эртине-даа тыпкан ышкаш,
Арнындыва чоок тудуп, топтап көрген.

Чээним оолак

буртуладыр саара чашпайн,

Черниң бора хоюг довураан камныы аажок,
Аваларның удаан төлүн кавайынга

Аяар, чымчак, шимчеш кылбайн салыры дег,
Оңгарарган орнун орта чыткан хевээр
Оожум таптыг, дескилештирил сала каапкан.

Чээним оолак

ковайгаشتың туруп келгеш,
Чергелешкек теректерден карак албаан:
Афганистан изиг ышкам ховузунга
Амызындан кезээ мөнгө чарылган,
Аалдарынга дириг чанып келбейн барган,
Чалыы өөрү сагыжынга кире дүшкен.

Мөнгүн дамды

карак чажы шалың суу дег,
Мөндүш кынып, эртенги хүн херелингэ
Кылаңайып, черже чуглуп бады барган.
Кым-даа ону чаяан болуп эскербээн.
Гиндукуштың дагларынга дөмөйлөшпес,
Хини тудуш пөштүг Саян көргөн магат.

**БУЯННЫГ
ЧАҢЧЫЛ**

Чанар душта, чаңчыл ындыг:
Чадырынга тыва аңчы
Чаңс дүшпес кургаг черге
Шайын-дузун, серенгизин,
Чемниң артын, одаар чүүлүн
Четчелеп кааш, аyttанылтар.

Соондан келир кижилерге
Соок-чарда чүү-даа болгай.
Черге азып донуп-дожаай,
Чеми үстүп, куруглаай-даа.
Олча-кежик оранынга
Одаг куруг каап болбас.

Шыгжаг көргеш, түрээн улус
Шылагзааны арлып чидер,
Шырай-арны чырып келир.
Анчы эрниң арнын көрбээн,
Адын билбес болза-даажок,
Алгал-йөрээп, сөзүн сөглээр:

«Оран-тандың оны черле
Олча-тыыш ойбайн чорзун!
Оон өөнүң дүнене-хүндүс
Оду мөңгө өшпес болзун!
Азыраан мал, ажы-төлүн
Аарыг-хамчык таварбазын!..»

Машиналыг аңыларның
Барбас-четпес чери-ле чок.
Буян болгаш сүзүк долган
Бурунгунүң чаңчылындан
Амғы шагда чүү-даа артпаан.
Аңнар харын төнер четкен!

* * *

Бодап-бодап орарымга, элдеп апаар —
Бодумиу мен божуур иеэ денций бээр мен.
Шүлүк бижип орарымга, хамык сөстер
Чүрээм адаан хензиг төл дег шашкылай бээр.

Чайынныг хүн адаан орта сааттыг ие
Чаа кижи чаяап божуур салымы дег,
Дүнелерде болганчок-ла «эъдим» аарыыр —
Тулуктээн дег, шүлүктерим төрүттүнер.

Бакташпазым, каашпазым, чангыс сарым,
Бады шынчы ынакшылым — амыдырал
Сеткилимче үрезинин чажа каалтар —
Чевен-даа бол, шулуктерим адазы ол.

Күулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЧААРТЫЛГА ХАДЫ-БИЛЕ

1

Эки шагның эктинде эвес
Чоокта чаа-ла
Эренгейлээр
Чорук биске тыптып турду.

Эрге-дужаал чедип аар дээш,
чаннып-чашпырыр,
Аттыг-сылтыг
кижилерге ооргаланыр;
Арнынга чаар,
артынга оорлаар —
эрээн чаныг.
Оптуг кажар
арга-бile өryү депшиир,
Оон эртсе,
дүжүлгеге саадаптар.
Оон соонда
нүүрүн уттур,
думчуу тыртык,
Олут куду кижилерге
үзөр буга.
Олча-ажык,
хууда кежик
ону бүргээр,
Оон ужун
ажыл-агый
буурап дүжер...
Үзели чок,
нүүрү чемдик
кортук кижи
Адын салбайн
хопчу бижик шуудуп орап.
А демги-бирек
истелгени боду кылыр,
Үзөр дооста
соора шелгеш,
кеми чокту
«Үндүрөр!»— деп
дужаал бижээш,
азывыттар.
Актыг кижи
ажы-төлү хей-ле черге
Адазы дээш
ийлээр чыгыы
түрүзүн көөр.
Хөйнүү үнүүн
намның кулаа
ам-на дыннаар,

Хөгжүлдениң
ажық оруу
хей-аът киирген.
Биче сеткил,
шынчы нүүрнү
бирги черже
Бистин үе
эргилдези
деткий берген.
Эргижирээн
удуртулга аргаларын,
Эргижирээн
бүдүрүлгө
харылзаазын,
Датка читтип,
шаптыланган,
дүжүметсиг
Даргаларны
саат чокка халап чаартыр
Эргилдениң негелдези
бачым кызы
Эжийиести амыратпайн
ажа тырты.

II

Чеве,
даамай олурбаалы,
Съездиниң шиитпириң
кууседиили!
Чаартылга
хады-бile
Чалгынывыс
улам херээл!
Хилис үе
эрттирибес дээш,
Кижи бүрү
шылгаттынаал,
Даандырган
ажыл-ишке
Дадагал чок
шүглүп үнээл!

Ажылчынга,
малчынга-даа
Хөй-ле сөстүн,
дүжүү-ле чок.
Көску үүле
бүдүрерде,
Ажыл-ишке
бадыткаалы.
Эргилдениң күштүг хады
Эде-хере
тургузуушкун
Эки шагның
эгези бооп,
Эжийвисти
ажа тырты.

Олег СУВАКПИТ

ТАЙЫҢ ҮНҮ

Тайбың-бile
үнүм кадып,
сорук кирип,
Дайын уржуун
килең-бile
карғап ор мен.
Алыс чогум
кайы шагда,
кандыг өйде
Төөгээ кирип,
төре билип,
уржуун көрүп,
Адаттынган,
удур туржур,
дескежиг чок,
Төлге, чүдүг,
түрү болган
чүлерил ол?
Өрт халап,
хат халап,
суг халап,
ол күш күчү

Өлүм-чиidim,
когаралга,
ядаралга
Чеже катап,
үе дамчып,
чедирбээн дээр,
Чер-даа,
дээр-даа,
чон-даа —
шупту херечи ол.
Амгы эртем,
угаан күжү,
техника
Акташ болуп,
хын тып ап,
бажын билип,
Ангы төөгү —
үнер дэзүн
ажыдыпкан...
Дайын халап кайын келген,
чогум чүл ол?
Таанда канчап
кижи-бile
кижи чижип,
Боттарын-на,
чепсек кылып,
өлүржүр дээш
Бодалы чок,
өжээннекип,
дерзииллээнил?
Чырык черге
дайын-халап чеже болган?
Чылдар өттүр
чизелерде бижиттинген:
Он дөрт мундан
беш чус ажыг санаттынган
Ораннарга
чеже кижи өлүрткенил,
Отка-көске
чеже үне өрттенгенил?
О дадай,
сактып кээрге коргунчуг-дур!

Шак ол орук
чагыргаже
чаяалга бе,
Шак аа бистер
кудук базып,
тейлээр бис бе?
Дайын халап —
кижилерниң чогаадыы-дыр,
Данзыдан бис
ону балаар эргелиг бис!
Чээрби векте
төөгү көрбээн,
деннели чок,
Черге турбаан
елүм оруун эрткен-даа бис.
Амгы халап —
ядролуг дайын кыпса,
А богда,
ыйба-хүл бооп,
хайлы бээр бис.
Тиилекчи чок
дайын дээрge
алды дип-даа,
Тии чок дээр-даа сандан үнүп,
төнери-дир!
Дерзиилелдин,
хоозуралдың
хөрүкчүү
Дээрги Купон*
үези-даа эвес-тир бо!
Депшилгениң
хиндиктелип сайзырааны,
Каргыс төре
судалчызы
Рейганиң
Харамдыгып,
«сылдыс дайын» чарлаттынган,
Талалакчы күштеринң
мөөннешкени,

* 19 вектиң 80—90 чылдарында капиталды болгаш капиталистерни литературага чечени-бите адааны. Ону эң баштай Глеб Успенский бодунун «Аар-берге бачыттар» деп очеригинге ажыглаан.

Дайын халап
кесте келген үе-дир бо!
Хиросима
чалар отка
канчап баржык,
Кижилернин
кырылганын
уттур бис бе?
Невадада
чазылдырган шенелделер
Негелдеге
чүге үн чок артып каарыл?
«Чэлленджер»
канчап баржык,
согур душ бе,
Чернобыль чүл,
сагындырыг болбас деп бе?
Каддафиниц
чуртундува
кыжаныгнын,
Кады-кожа Ливандыва
халдаашкыннын,
Чилиде
фашист езу тургузугнун
Чижеглел чок,
өлүрүкчү үүлгедииинин,
Мурнуу Африка
кара кештиг
улустарын
Буруудадып,
яла онаап,
бектээниниц,
Актыг шын дээн
Ортеганың киленинин,
Анголаның
үргедеткен
суурларының,
Афганистан
хувискаалын боостаалаар дээн
Чарлаттынмаан,
кадыг-дошкун дайынның
Чажыды чүл,
харылаңаар,
дээргилер?

Черге,
дээрge
частыышкыннар болдурбайн,
Чээрби векте
дайын-бile
санажыр дээн
Совет чурттуу
Кыйгырыныга
харынар чүл?
Согур эвес,
дүлэй эвес,
үн чок эвес,
Согацайнып,
билбээченеп олурбайн,
Чогум шынның
үнүн дыңнап,
боданынар!
Тайбың уну —
чырык черниң,
октаргайның
Тайлып читпес,
доктаал билбес
Чаңгызы-дыр.
Чайгы боорда,
алыс шынның,
кузелдерниң
Чаңгыс эвин,
демин каткан
Хөгжүмү-дүр.
Хөгжүм боорда,
чанчылдары,
узелдери,
Хөгжүлдези,
чүдүлгези,
аймак-сөөгү,
Чугаа-сооду,
эртем-билии дөмейлешпес,
Чурттары-даа
ангы-башка кижилерниң
Каттышканы,
билишкени,
боданганы

Хайзы баспас
күчүзүнүн
марыжы-дыр.
Марш боорда,
чээрби векте
чаа халавын
Балай шыйып,
тургуспас дээн,
кижи төре
Салым-чолун
холга алган,
хүлээттинген,
Чангыс күзел —
буян-бile
сүзүгленген,
Дескежир дээр,
дениежир дээр
күчүтен чок,
Дээди шынның
хаанналгазы —
ЭВИЛЕЛ-ДИР!

Виктор САГААН-ООЛ

**КАРГЫШ, ЯЛА
ХЕМЧЭЭЛ ЧОК!**

Маны дүрген халдып келген автобус
Машук дагның эдээнгэ кээн доктаады.
Хыыргыш-бile дээвирлээн бажынче
Кым-даа ыыт чок чоорту шуужуп кирдивис.

Чүрек согуу тиккиледир дүргедеп,
Сүрээдексеп, сагыш саарзык апардым,
Чүгэ дээргэ, өрээлинде Лермонтов
Чүүн туткан шүлүк бижип орган дег.

Ажыдып каан сонга дамчып, Беш-Дагның
Арыг, чылыг салгыны-ла эстеп тур,

Орус черниң өршээл сүрбээн оглуунүн
Орун, стол, сандайлары ыржым тур...

...Даныны атсы мунчулуглуг бодангаш,
Даштын садта барып удуй бергензиг,
Дайзыннарга өжээндиккен сеткили
Даржылгалыг дүшке алзып чытканзыг...

Орус черде хини тудуш шүлүкчүнүн
Оттүг сөстер чалбыраткан чүрээнче
Октуг боону чиге шыгаап диттиккен
Орааланга каргыш, яла хемчээл чок!

ИЕ КИЖИ ИЗЕП ЭРТТИ

Даңгаар эртен быскан харга
Чаңгыс-даа ис баскалакта,
Дапсы-Аксы сууруунүн
Сайгылгааны чайнаап кыпты.

Баар чери узак-ырак
Башкарыкчы чолаачының
Башкы, сонгу дугуйлары
Баштайгы ис «парлап» эртти.

Шанакчыгаш «чуузазында»
Чассыгбайын олуртупкан,
Ийи чинге шугум исти
Ие кижи изеп эртти...

Кремльден дамчыттынган
Гимн ыры кидин турда,
Көдээ суурога баштайгы ис
Хөглүг иштиң эгези ол.

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

СҮТ-ХӨЛ

Өгбелерим бурун шагдан
 Эсken шайын чажып чораан
 Өндүр бедик тайга черде
 Элдеп-тир сен, Сүт-Хөл, Сүт-Хөл!

Булут болган туман шуглаар
 Буурул тайга ыйгылышында
 Сүт-Хөл, Сүт-Хөл! Сени көргеш,
 Сүрээдевес аргам чогул.

Булут-бile деңнежипкеш,
 Буурул сыннар сиртин кырлап,
 Қөску черден хараң кәэрge,
 Көрүнчүкке дөмей-дир сен.

Чажымдан-на сени көөр дээш,
 Чадажып-ла чораан-дыр мен.
 Авам, ачам чугаазындан
 Адын-сурааң дыннаң өстүм,

Шынаа черге өсken болгаш,
 Даглыг черге өөрөнмээн мен.
 Шыдамыккай Сүт-Хөл төлүн
 Таалал-бile көрүп турдум.

Қадыр өry базып орда,
 Каткызы кээр эрес болчук.
 Ымыраа чок хөлдүң эриин
 Ырлай аарак уткуп алчык.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ДОНУ

Ынакшыл мээ сыын дег дезиг,
 Ырап узап чоруп берди.
 Эки айттың маңы-бile
 Эстеткеш-даа четпейн бардым.

Харлыг сыннар дөштеринден
 Хараң көрүп барааннадым.

Чалыы кызын ырай берген,
Чандыр-соора дилээн болдум...

Чүгле чаңгыс күжүр кыстың
Чүрек доннур уян ыры —
Арыг-шынчы ынакшылдың
Аялгазы дыңналы-дыр.

Кудук-чайык чаңныг кыстың
Курлак четкен хүрең чажын,
Чүрээмгэ чоок эргим нүүрүн
Чүгеннеп ап шыдавадым.

Хөлөгени тудуп аар дээш,
Көнгүс халас шүүдээнзиг,
Альтын маңын хилис мунуп,
Анаа-ла хей шаппаан чордум.

Кудургайга, дөштергэ-даа
Кула-Дайым маңы төнмээн —
Ынакшылды баглаан донум
Үрларымда артып калган.

Саая ТАСПАЙ

ХҮЛБҮС-ЧҮРЭЭ

Элик оъттап чораан бе дээш истээримге,
Эжен-не бо, сома безин ында чогул.
Хүлбүстери үстүп туруп калды бе дээш,
Хүнзедир-даа дилегзингеш, көрбейн бардым.

Оранынга оъттап чораан чаңгыс хүлбүс
Орта чоор бе, чүрээн канчап адып каанты?
Чүү деп анчы хүлбүс аткаш, эйдин алгаш,
Чүрээн маңаа демдек кылдыр салып кааныл?

Атташ даглар, атташ хемнэр кайы көвей,
Аразында ылгалы чүл, ужуру чүл?
Хүлбүстерге тураскаалды тургузар дээш,
Хүлбүс-Чүрээн ынчаар адап кагган чоор бе?

Баян-Дугай аржаанынга
Барып кирип албас сен бе?
Малчың сүгнүң уруу-бile
Бадылажып албас сен бе?

Туруг баары дүвүреңден
Тууйбу кылып албас сен бе?
Тудукжунун қызы-бile
Туттунчу-ла бербес сен бе?

Баян-Мандал даштарындан
Бажың тудуп албас сен бе?
Байыргавас саанчы-бile
Барып чурттай бербес сен бе?

Саяя МАЙНАК

ЧАЛБЫШТАЛЗЫН

Херээженнер карак уштап хыйыртаза —
Хемнеринң суу савазырап дажаан ышкаш,
Аяс дээрге кара булут диргелген дег,
Аас-кежии хөмүрерип өжүп калыр.

Херээженнер эргеленгей хүлүмзүрүү —
Херелдери чайынналган аяс хүн дег,
Частың чечээ сеткил өөртүп чазылган дег,
Чалгынның ыр, буян-чолдуң хайырлалы.

Ишкитинип херээженнер ыглай берзэ —
Ишти-хөннүн карак чажы сөглөп келир,
Амыдырал ырызының хөөнү читкеш,
Ажынышкын, мунгараашкын бүргеп келир.

Ынакшылдың сөглөттимес минниишкини —
Херээженнер чылыг, чымчак карактары.
Ыры-бile ындынналган амыдырал —
Кем чок салгал — оолдун, кыстың каткызы-дыр.

Чуртталғаның оруктарын чырытқылаан,
Чуруттунмас, уран сөске сөглеттінмес,
Херәженнер ишчи холу, буян нұүру —
Кезәә шагда чүректерге чалбышталзың!

* * *

Аяк шайны ческинмейн тәндүр чоогла,
Аалчым сенәә хундүткелдин сөңү болзун.
Шаажан-бile сеткилимде чажырып каан
Чашпаачының карак чааптар нұүру-ле чок.

* * *

Хаяалыг хұн херелдерин чажыптарга,
Хамық сылдыс имистелип көзүлбейн баар.
Анаа куруг ошкаашқындан
Арыг сеткил өжүп калыр.

* * *

Кыштың хұнұ чырық-даа бол,
Кылкан от дег, чылдыр эвес.
Ынакшылды билбәэн кижи
Үрлай албас — боску дунук.

Улустарның найыралы— литератураның найыралы

«УЛУГ-ХЕМНИҢ» ААЛЧЫЛАРЫ — АЛТАЙ ЧОГААЛЧЫЛАР

Акы-дунма Даг-Алтайның амғы чечен чогаалынын дазылдезү эрткен чұс қылдың ийиги чартыындан әгезин ап турар. Алтай дылга баштайғы бижимел чогаал 1860 қылда тывылган, ооң автору телеут аймактың салым-чаянныг алтай шұлұқчұ, прозачы, очулдуруқчу Киприиен Чебелек (Михаил Васильевич Чевалков) болган. Ооң шұлұқтерин, басняларын база «Чевалковтуң амыдыралы» деп бот-намдарлыг тоожулалын тускай номнар қылдыр эрткен вектиң 70—90 қылдарында Томскиге, Казаньга, Москвага ұндұргұләэн. Михаил Чевалковтуң чогаалдары амғы үеге чедир бодунун уран-чечени-бile онзагай талааларын чидирбәэн. Ол бодунун үезининде депшилгелиг кижизи чораан, ол Сибирькиң суралыгы шинчәэцилері Вербицкий, Потанин, Радлов — оларның өөвүлекчизи болуп чораан.

Октябрь революциязының тииләенниң соонда, еске арткан биче-буурай чоннарың сайзырап хөгжәени-бile бир демей, алтай чоннуң национал культуразы, уран ҹүүлү, чечен чогаалы шапкын хөгжүлдени алган. Алтай совет литератураның еге бажынга Чагаат-Строев, Мундус-Эдоков, Павел Кучияк олар турған. Ол үеде чоннуң уран мерген аас чогаалынга, классиктиг оруս чогаалдың депшилгелиг ҹанчылдарынга даянгаш, баштайғы алтай чогаалчылар чаа хевирниң чогаалын тургускан.

Амғы алтай чечен чогаалдың алдар-хұндүзү канчаар-даа аажок ескен. Алтай чогаалдың адын Аржан Адаров, Эркемен Палкин, Бронтой Бедюров, Борис Укачин болгаш ескелер-даа бүгү-әвилел номчуккузунуң караанга көдүрүп чоруур. Оларның чогаалдарын орус болгаш бистин чуртувустуң янызы-бұру әйлда-

рында парлагылаан. Алтай чогаалчылар тыва номчуккуларга база таныш. П. Кучияктың «Ак Чечек», Л. Кокышевтин «Арина», Э. Палкинниң «Алан» дег романнارы, Б. Укачининиң «Дат ээзи» дег тоожулары, А. Адаровтун «Мөнгө даглар» дег чо-гаалдары тыва дылга очулдурутунган. Тыва черниң аалчылары болуп, А. Адаров, Л. Кокышев, Э. Палкин 60 чылдарда чораан, олар амғы алтай чогаалчыларның иштinden Тываже бир дугаар оруқ иззән улус болган.

Тыва болгаш алтай литературааларның аразында харылзаалар улам быжыгып туар. Ооң бир херечизи бо чылдың августа Мөнгүн-Тайгага алтай-тыва литературааларның хүннерииниң эрткени болур.

Аржан АДАРОВ

АК-КӨК ХУВА

A. T. Подкорытовка

Оймондува кезээ шагда кайгап көөр мен.
Ол мээ улуг ак-көк хува сагындырар.
Азы харын бурган ышкаш олуары
Аажок улуг лотос чечээ хөвээр болур.

Кыдыгларын меңгилери мөнгүн хээ дег,
Кылчаң баштыг бедик даглар бүргеп алган,
Чырык хүннүң херелингэ ырактан-на
Чылчырыктай кылацайып чайнаан чыдар.

Бир-ле кижи ону дээрже көдүрген дег,
Бистер шак оон өөрүшкүнү, хей-аът болгаш
Аас-кежийин сеткил хандыр дозуп ижип,
Алгыш-йөрээл болганчок-ла сала бээр бис.

Тараа, малдың ораны боор Эл-Оймон
Даады бистин чугаа эрээр черивис-тири.
Чүге дизе, шагдан тура кавайывыс,
Чүдүлгевис сине берген байлаавыс-тыр.

Алтай болгаш орус улус кады чурттап,
Акы-дуңма найыралды быжыктырган.
Час-даа дүжер. Хар-даа эрип, черже синер,
Салғын ырлап, хадыннарны ошкай бээрлер.

Катунь хемниң чалғылары бектеткен бол,
Кадыг дошту буза чұтқұп, часты билир,
Ишчилер-даа хову-шөлче белеткенир,
Ивижилер кодан эргип чортуп чоруур.

Мыйгактар-даа төрүүр чеде берген болгаш
Мырай оожум, чаа хүн манап ойттап чоруур.
Чанчылдары чаагай улус мында чурттаپ,
Часты уткай чүректери дыңзыг согар.

Үстүү-Оймон. Ону даглар бүргеп алган.
Арыг, дээди бодалдарга алзып ор мен.
Үнген айга Оймон шынаа имис көстүр,
А оон соруум өлүм чогун узуп ор мен.

Алтай, Оймон тыным тудуш черлерим мээ
Ак-көк лотос чечээ ышкаш көстүп кээр-дир.
А мен шак ол чечек ышкаш байрымныг
Агаар тынып, чоргаарланып орар-дыр мен.

Черим-бile, дээрим-бile, чонум-бile
Чечен сөстер аравыста октажып каап,
Амыдырал өөрүшкүге, сылдыс, хүнгэ
Аас-кежинин катай-хаара ырлап ор мен.

СЭЭЦ АДЫҢ

Даглар санай шунту аттыг,
Далай, хемнер база аттыг,
А сээн адың чогум кымыл,
Адап көрем, эргим кижи?

Аң-мең бүрү тускай аттыг,
Амытан күш база аттыг,
Уксаан чогум кайыртаныл,
Угаадып көр, эргим кижи?

Өрү дээрде сылдыс аттыг,
Өңгүр чечек база аттыг,
Черле менээ сөглөп көрем,
Сени кым деп адаарыл аан?

Шыпшиңда-даа, хөлдүгде-даа
Сымыранып адап болгай.
Согур душ бооп дужуп келзе,
Чогум кым деп кыйгырар мен?

Канчап булат аттарлыг-дыр,
Хаттар база аттыг болгай,
Айлар база демдектиг-дир,
А сен чогум кым сен ынчаш?

Арга-арыг аттарлыг-дыр,
Адар хаяа аттыг боор-дур.
А мен сени чогум кым деп,
Адаар мен аан, эргим кижи?

Бронтой БЕДЮРОВ

**АВАЗЫНЫҢ
ӨПЕИ ҮРҮ**

Удуп көрем, ынак оглум,
Уван-уван, чассыг чүвем.
Азып болур дүне безин
Амыр-дыжың камгалаайн.

Кавайынны дүмбей дүне
Халаажыргай чайгап ор мен.
Чамбы дипте орук-ла хөй,
Чанғызындан шилип аар сен.

Аваң сүдүн таалап эмгеш,
Амыраар сен, оглукужуум.
Амданныг дээн чаагай чемден
Ам-даа долдур курлап бээр мен.

Торгу, чычыы хөй-ле пөстүң
Доозазындан кожуп-кожуп,
Чылыг чоорган даарап бээр мен,
Чыргал кылдыр эжин, оглум.

Ийи инекти саап тургаш,
Итпээн-сүдүн сирип тургаш,
Ээжегей кылып бээр мен,
Этттиг-ханыг, шыырак боор сен.

Сыныак бышкаан быжып алгаш,
Чымчагыже ууштап-ууштап,
Бодунга өй, эптиг, чылыг
Бопуктардан көктеп бээр мен.

Алды инекти саап тургаш,
Аалыг сүдүн сирип тургаш,
Ааржыдан кылып бээр мен,
Амыр эвес начын боор сен.

Дазырларга бичии кулун
Даалыктап туар ыйнаан,
Өткүт үнүн боолбазын,
Өпей-өпей, уду, оглум.

Ушпас-турбас аргамак бооп,
Улгаткай аан, доруккай аан.
Аалывысты ыдыкшыды
Артыш-бile айдызаан мен.

Арат чонун, ачаңга-даа
Аартык болба, төлөптиг бол.
Шырай арның омак чорзун,
Шыдалдыг дээн дайынчы бол.

АЧАМ ДУГАЙИНДА БАЛЛАДА

Эрги балыы каданнааштың
Ачам күжүр мөчүп калган.
Эвээш-биче пенсиязы-ла
Азыраныр кылдыр арткан.

Канчаар чурттап чоруурул деп,
Кандыг чуве кылырыл деп,
Туугай бодал сагыштарга
Турумчуду чыдып калган.

Ача чоктуң бергезинден
Адырлып ап чадашкан бис.
Төөгүнүң арыннары
Төгүлген хан, човулаң дег.

Ыңчамыжे салымывыс
Ыдыктыг чурт, чондан калбаан.
Кежик-чолдуң үлүг-хуузу
Кедээрлевээн, бисти ойбаан.

Бүлевистин деткимчези,
Бүгү биске үлегер бооп,
Москвадан инженер бооп
Бодум акым чанып келген.

Ачам эвээш чурттаан-даа бол,
Амыдырал өкпелетпээн.
Сээн чолуң — бодунуу дег,
Сеткип чораан болгай, чуртум.

Уймон черниң байларынга
Уруг чаштан хөлечиктээн.
Өндүр кызыл беш-адыр-даа,
Өрү дээрде сылдыстар-даа,—

Оон бөдүүн салымынга
Одун, арын чайыннаткан.
Дедирленмес, шынчы чораан,
Демиселге чурттап эрткен.

Бузут биле өжээн билбес,
Буяның дээн чүрек, угаан —
Амыдырал хемчээли деп,
Ачамнындан чижеглээн мен.

Бүдүүлүк шаг буурап дүжер,
Бүгү чаштар өөренир деп,
Анаа, бөдүүн угаан-биле
Ачам ону күзеп чораан.

Алдар-мактал сүрүп чорбаан.
А оон бээр ам хөй чыл эрткен:
Арын-нүүрнүң кайгамчык-ла
Арыг чагыын арттырган-дыр.

* * *

Чүү чүве тааланчыгыл?—
Өйлүг уйгу тааланчыг.
Чүнү эң-не ажыг дээрил?—
Өлүм-чидим ажыг, берге.

Чүнү эң-не чымчак дээр бис?—
Ава холу хоюг, чымчак.
Чүү дөп чүве халалыгыл?—
Ада-чурттан ырай бээри.

А чүү эң-не күчүлүгүл?—
Азыраны тараавыс-тыр.
Чүнү омак, мерген дээр бис?—
Чүлдү-чүрек хамааржыр-дыр.

Хамыктың-на чингези чүл?—
Удазын дег сеткил-хөөн-дүр.
Қарак чивеш аразы чүл?—
Узун дижир назынывыс.

Чүнү ылап дээди дээрил?—
Ажыр баспас оруувус-тур.
Чүнү мөңге турар дээр бис?—
Алтай чери, Сумеру сын.

Сазон СУРАЗАКОВ

ТӨРЭЭН ЧУРТКА

Граниттиг
дагларынның
кашпалдары,
Кылаңнашкан
хемнеринни көрүп тур мен.
Өндүр улуг,
эргези дең бүлендө мен,
Өрүг чечээн боодалында
ырым каттым,

Хары черге чораанымда
Ургұлчұ-ле

Караам уундан
ыравас сен, Төрәэн чуртум.

Алтай даглар менгизи дег,
сагыжымдан

Адырылбас,
оякталбас,
эзилбес сен,

Кажан шагдан тоолчургу
делгемнериң

Камгалажып,
ханымны-даа төккеним шын.

Катунь биле Бий хем дег,
амы-тыным

Кажанда-даа
сенден черле
аңғыланмас.

Өфөрүшкүм сен,
чырыткым сен, Россия,

Өттүр дегбес камгалалым,
авам-дыр сен.

Сен чок черге,
күчүм турбас, Төрәэн чуртум,

Сенәэ
мен-даа өрек-дөмек,
херектиг мен.

Эркемен ПАЛКИН

ЛЕНИНГЕ ЧАГАА

Малчын Матын оглу-дур мен. Чаа шагда
Магалыг чон аразындан бодараан мен.
Эрги алтай ужур сагып, хачы-били
Энэн Кюдэй хиним кескен дижир чуве,
мерген Ленин.

Кажан ирем кежегелиг чоруур шаанды
Кара чажын улуг акым кескен дижир.

Акым оозун депшилгэ деп санаар турган,
Ашак ол дээш өөрүүр, бирде, хараадаар дээр,
мерген Ленин.

Бажын кырган суйбаптарга, куруг боорга,
Баштайында човал, хилеп шаг-ла болган...
Ону ылал билирин-не билир-дир мен,
Оортан бээр-ле медел кирген ышкаш-тыр мен,
мерген Ленин.

Анаа, актыг кижини-ле — акывысты
Актар келгеш, айтырбайн-даа, боолап каапкан,
Чежеге дээр эдилээни арын шывын —
Чегедегин угбам ынчан уштуу октаан,
мерген Ленин.

Қызыл туктуг колхозчулар сыгыр дандан
Қыржагар, соок туманныгда дойлуп үнгеш,
Балдырганин үглей үнген аяннаарны
Баштай чарып, тараанын чарт билир-дир мен,
мерген Ленин.

Чүс-чүс чылда хорап келген мээн чонум
Чүгле ам кээп сегип, сергеп, бутка турду,
Чуртталгаже дидим, чоргаар базып кирди,
Судал ханы долуп, хайнып, чалыктады,
мерген Ленин.

Ада чагыың ыдык сагып эдербишаан,
Ажылдап-даа, соругдап-даа өөренир бис!..
Бижип, номчуп билбес чораан алтайларның
Бирээзи-ле бодум болгаш, шелип ор мен,
мерген Ленин!

ХЕМНЕР АККАН, БУЛУТ КӨШКЕН...

Туругларда булут көжүп, хөлөгелээн,
Тулааларда дуруялар донгацнаткан...
...Даң-даа атты. Черишибтиң намдарынга,
Даартагы хүн, чүнү сөннөп, моорлап келдин?
Бөмбүрзекте кижи-төре оранында
Бөгүнгүден онза, солун чүү бооп туру?

...Солун арнын ажа каапкаш, сырбаш кындым:
Чоок билир эжим кижи мөчүп каап-тыр!..

Аъздым маңы хенертен-не ара соксан,
Арга-каскак караңгылаш дигензиг-даа,
Шимээн-даажын үндурбушаан, оруумну дүй
Чизиредир ыяш ужуп батканзыг-даа,
Эктим орта будуктары тавайыс дәеш,
Эндел кааптар кестин кыры сагындырды!..
Барган эштиң ажынын ажып, көжәелендим,
Бажым куду халайтыпкан, ыыт чок тур мен...

Чаш оол тургаш, оон-бile танышканым,
Сактырымга, ындыг-ла үр болбаан-даа дег:
Хүрешкиләэр, чарышкылаар чоргулаан бис,
Күштүү оектаар, кашпагайы мурнаар турду.
Үзүүргеткен оюн-тоглаа аткаар калган,
Үүлези кәэп, үем-чергем мөчүп калган,
Сактырымга, оон орну — хос-ла кара!—
Шак ол хостан соок хат үрүп турганзыг-даа...

...Ынчалза-даа амыдырал шуудавышаан,
Ында-мында тараа чалгып, шишливишаан,
Курбустуже тайбың сыйдыс кылыйтпышаан,
Хунта биле Чили ам-даа хүрешпишаан.
Даарта хүн дәеш, чуртталга дәеш демиселге
Тайбың биске кажанғыдан артык эргим,
Тайбың дәэштиң каяя, кым-на тынын бәэр-дир,
Дайынга удур тулчуушкунга барган дәэр мен.

Хажызындан хайгааракчы чорбаан болгаш,
Хаая эвес мөчәэн эрни сактыр-дыр мен:
Кайывыс-даа бирээвис дәеш туржуп чорду,
Харын ам ол эжим үлүүн кылып чор мен.
Эжи мен-не дириг чорда, эжим өлбес,
Эки хөрө менде база чурттал чоруур,
Буян чаяап, Төрәэн чуртка бараан болуп,
Бурунгаарлап, кады чуткүп орган дег бис.

Дендин улуг үүле — херек — мурнувуста,
Дедир базар орук биске чаяаттынаан,
Хемнер аккан, булут көшкен черивиске,
Херип алган чалгынывыс хыралбас-даа!

ШООР

Шоор үнүн дыңнаанымда —
Шорааннарлыг кадыр даглар,
Оъттуг-көктүг шынаа-шыктар,
Омак-сергек делгемнер-даа
Ол-ла хевээр көстүп кээрлер,
Шоор үнүн дыңнаанымда...

Шоор үнүн дыңнаанымда —
Чоргаар пөштер кудай өрү
Чоктай берген тургулаан дег,
Алдын-сарыг арылар-даа
Ажаанзырап чигирлээн дег,
Шоор үнүн дыңнаанымда...

Шоор үнүн дыңнаанымда —
Сөөскениер көшке-били
Чөнгээлежип артышаан дег,
Дагжаан,
шураан,
кыңгыраан хем,
Даглыг черниq соогу хап кээр,
Шоор үнүн дыңнаанымда...

Шоор үнүн дыңнаанымда —
Эзим коолап,
сыын эдип,
Эргим черим ону улаар,
Демниг хор бооп,
Дээди хор бооп,
Дээр безин кады ырлаар!
Шоор үнүн дыңнаанымда...

Шоор үнүн дыңнаанымда —
Төрээн чуртум
Төдү көстүр,
Төрел чонум иштинде мен,
Ада-чуртка мөгейдинип,
Арат чонум чүрээмгэ кээр,
Өндүр даглар,
шынаам үнү
Өлүм чокка хээленир...

Шоор үнүн дыңнаанымда...

АЛТАЙ ЧЫЛГЫЧЫЛАР

Оранымда

чылгычылар —

Ончаланмас чымыштыг-дыр,
Дүгде, мында одарларда
Дүк-ле түмен көстүп чоруур.
Оранымда

чылгычылар —

Оглаа, шыырак айттарлыг боор,
Чылгы-дайлар коданинары
Сырый булут сагындырап.
Оранымда

чылгычылар —

Дынын шелгеш, дап-ла бээрлер,
Ол-ла кавы Алтай черни
Дыргын кылдыр динмирий бээр.
Чылгычының шапкан даажы
Шынаа-шыкты хөлбеннедир,
Ынчалза-даа бедик сыннар
Үйлыш кынмайи чоргаар туарар.
Өлдү-частьы чылгычы эр
Өрт дег, үзе халдып орап!
Хөй-ле чүзүн уксааларлыг,
Хөй-ле чылгы бараанналыр.
Шыктар дургаар дүк-ле түмен
Шыва апкан кел-ле чыдар,
Үнүш,

чечек

ол-ла хевээр

Үрелбээн боор, таптатпаан боор!
Өскен чуртум алдар-адын
Өрү-куду сурагжыткан,
Алтай черде чылгычылар
Адааргал-дыр, чоргаарал-дыр.
Угаал чоруур күзелинер,
Улуг чаагай үүлөнөрни
Хөйге делгем көскүлендир
Көктүг дөнчө үндүрейн деп!
Силер дээрge —
Сирлеш дивээн даглар силер,
Силер дээрge —
Чиндиш кынмаан шыктар силер!

АКСАКАЛДАР

Маспактанаң олурупкаш,
Маажым шайлап хөөрешкен
Мага Хала бурган ышкаш,
Маанай номчуп олурганзыг.
Хаялар дег хатка тоткан,
Сегел салы агараннаан
Казахтаарга аксакалдар,
Че, бистин-бile ирейлер-дир.
Ада төөгү ызыгуурдан
Коран-бile өнүктешкен
Кодан сүрүг хою-бile
Артык кадай садып алыр
Кожайлар дег эвес улус.
Үжелдирзин алыр болза,
Хары таптыг үш чүс хире
Үүле багын олар чүктеп,
Қандыг хинчек көрбеди дээр.
Олбук-хевис кырынга удуп,
Тамчык көрүп чорбаан улус;
Оглун ай деп, кызын кый деп
Дарлал багын көрүп чораан.
Кымчы изи, эрги сорбу
Қылых-чарын өөскүткен.
Хову черге совет хаяа
Хосталганы эккээр билек,
Ыстап-шылаан малчын буттар
Ала-чайгаар көстү берген.
Ырак-чоокка бөлүглөжип,
Аксакалдар колхоз баштаан.
Мерген чорук буян-бile
Ам-на харын демнежипкен.
Бетии чижек коммунистер
Аксакалдар боду болган.
Сылдыстыг дээр адаа черге
Шынны сураан бурунгулар
Изиг шайын аартап каап,
Идээргедир хөөреп орап —
Оларны-бile аксакалдар,
Орустаарга, өгбелер-дир.

Георгий КОНДАКОВ

ЧОНАР-ДАШ

Хуулгаазын чок-ла дижир,
Хупурай бер, меге-дир он!
Сиилбикчинин шидизинге
Шириин даштар ырлажы бээр.

Көрүп орап аранда-ла,
Көшке кырлаан тениң маңын
Чонар-даштан уран мастер
Сомнай тыртып доктаадыптар.

Элик аңның халыжы-даа,
Эмдик аскыр мөгени-даа —
Ала-чайгаар көжүп шимчээн
Амыдырал дириг тевии.

Тоолду манаан чаштың караа
Дозураңнап көрүп орда,
Кулунчагы киштеги дег,
Күспак чели саглаңнаан дег.

Чонар-даштан овур-дүрзү
Чоорту дирлип бодарап ор.
Хандээр оглу сиилбип орда,
Кайгап ханмас чаяалга-дыр!

Хуулгаазын чок-ла дижир,
Куруг хоозун чигзиниг-дир.
Чүгле чанғыс шилбикчи
Чүрээ-билие ону билир.

Үнер-даа бол, үнмес-даа бол,
Үнү читкен чонуп олур.
Кударалын, мунгаралын
Куу дашка ырладыптар.

АЛДЫН-ХӨЛ

Сая чылгы шуушкан дег,
Чалгыг соондан чалгыг сүрген
Ажык делгем чингир-ле көк
Авайым эй, Алдын-Хөлдү!

Кудай өңүүг бора мунгаш,
Дээриглөн орган болза,
Кусиак чаштыг дацгына кыс
Дедирленир харыы бар бе.

Эрлик оран ээзиниң
Адааргалын хайындырза,
Эзир чепгиир бедик сыйнаар
Айыраңап мөгеер боор.

Чүү адам чырык хөл боор!
Чүрек каяя таалап ханар;
Күзүнгүллээн күзелим деп
Хүнчүгешке өпейлөткөн.

Октаргайга Алдын-Хөлгө
Орнапкы дег чүү тураг?
Ырвыстың чырык үнү,
Ыывыстың арыг нүүрү.

Шатра ШАТИНОВ

**КЫЗЫЛ
ДАЙЫНЧЫ**

Он чеди чыл. Питер хоорай.
Дүвүллээн хат, улам сыыла!
Дүү ырак Алтай чедер
Орук төнмес, чорук узун.

Нева хемде күску хаяа
Эриктерде чайнаап турган.

«Эрге-чагырганы алыр!»— деп,
Ленин боду адап бергеш,

«Даарта — орайтаар...» деп немей соп каан.
Уржуу улуг сөстер-дир ол.
«Үндервудтун» баскыштары
Даалыктап салчып турган.

Бижик кагар машинакчы
Билир шаанче хап-ла орган,
Аъттар изи арткан ышкаш,
Аажок көвей үжүк үнген.

Ак сазында үжүктерде
Адаттынган дайынчы эр
Аъдын мунгаш, Алтай уунче
Арт-сын ажыр ужудупкан.

Кыпкан от — кызыл сылдыстыг
Буденовка бөргүн кеткен
Кызыл Шериг дайынчызы
Бүгү Россияны кежир хапкан.

Аккан дерин чеци-бile
Аштанып ап, хап-ла орган.
Холда туткан кызыл тугу
Хөлбенцеди эстеп чораан.

Ээжээ-бile тепсенигилеи,
Эки аъдын далаштырган,
Ынчалза-даа орук ырак,
Ынчангаштың чорук узак.

Орта ынчан, Алтай черге,
Он сес чыл эртип турган.
Чалымнар-даа шимээн барган,
Чалбак чоннуң үнү читкен.

Бооп көрбээн күштүг чаңык
Болган дээрзи дынналза-даа,
Кымчыларны байлар ам-даа
Хыылады чайдынмышаан.

Ам даарта чүү-чүү боорул!..
Айтырыглар бажын ашкан.
Кымы келгеш, сүме бээрил?
Кызыл шериг кайда чор сен?

Човуланы канчап, канчаар
Чок кылырын өөредип көр.
Доруг-дайың Кронштадтка
Дошка тайып ужуупту бе?

Урал хемге келген часты
Уткужар дээш, саададың бе?
Шапкын хемниң үер-чайы
Шапкан оруун дуглапты бе?

Далажып көр, дузалап көр,
Дагын-дагын бисти сурга.
Кызыг-чай чок мындыг өйде
Кымнар ыглаар, кымнар ырлаар?

Эрткен-барган чуртталганы
Эктин ажыр кымнар шываар,
Кызыдып каан изиг пашка
Кымнар дүжер, каргакталыр?

Кончуг эрге доктар турбаан,
Коргулчун ок дыңып чадаан.
Альтыг солдат какса-какса,
Алтай черге чедип келген.

Шапкан айттың даваннары
Садырады дагжап келген.
Барыны чүктең Чөөн чүкке
Магалыг хүн хереп келген!..

Айттың эрткен изи-бile
Аралаштыр чылдар эрткен.
Берге өйнү ажып тиилээн
Беш-адыр — сылдыс ам-даа

Адыжымда чалбыышталып,
Аткан дан бооп чырыйышаан...

Адаларның буденовка —
Сүүр бөргүп ужулбаан-дыр.

Чүрээмде сен ол-ла хевээр
Чурттап чор сен, күжүр адам.
Питерден үнгөн солдат
Биеә хевээр тулушнушаан!

Сурайа САРТАКОВА

ШҮЛҮКЧҮ

Адааргалдан нүгүлдеткен
Шүлүкчүнүң экти бедик!
Актыг болза, каржы сөстер
Чүрекке-даа дыңыр шаа чок.

АВА

Чүү-даа бар-ла бажың-дыр бо.
Чүгле бирээ дудап тур аа.
Кажан авам кирип кээргэ,
Кандыг кончуг чырып кээр чоор!.

ЧААСКААНДА

Үргүлчү-ле чаасқаан хонар
Үүлемни кымга сөглээр.
Чүгле оглум калы удуур,
Чугаа билбес чажы кончуг...

НОМ

Өңнүк кылдыр даштын каастаан
Номну көр-ле холга алгаш,
Орту киир-даа номчувайн,
Оомну дедир салын кагдым.
Хайыраан-на саазын деп,
Хараазынып бодап ордум...

* * *

Мээн номум номчуваан мен дидинер бе?
Бергезин аа.
Силерниин кым номчаан ирги?

ӨЛҮМ

Хадый берген саазын дег,
Калганнарың изи чидер...

СЭЭҢ БУРУУН

Эргелелдий тааланчыг хөй-ле сөзүн
Эдипсимзе — мээции эвес, сээн буруун.
Амдыгаа дээр кым-даа билбес сеткилимни
Ажытсымза, сөглезимзе — сээн буруун...

* * *

Удуп чыдар төлүң көрөм,
Онзазын аа, чаражын аа.
Үйгу хандыр удуп алзын,
Ончокпайны мону дишпээл.

* * *

«Хоор чонга ынакшыры белен болгай.
Кожанга чоп хөннүң чогул» дижирлер-дир.
Өскелерге сынырыпкан алгыг чүрээм
Оода кожам чуге хосту? Буруу кымдал?

* * *

Буруузу чок болза-даа,
Буруулуг деп шамнаткаш,
Амы-тындан хей-ле черге
Адырылган хөөкүй дижик...

* * *

Чырык көргеш, частып орган
Чечек ышкаш кынны бээр мен.
Чыргадаза, чүрээмни-даа
Черге хөөн каар чыгыы-ла мен...

Иван КОЧЕЕВ

ЭЛДЕПТИГ ТАВАРЫЛГА

Белек биле Герка — чарылбас өңүктер. Ылангыя чылыг үеде — чазын, чайын, күзүн — балыктаарда-даа, каттаарда-даа, өргөләэрде-даа үргүлчү кады чоруурлар: Белектин бажыңының чанында херим иштинде боттарының эрги манзалардан болгаш шифер бузундуларындан кылып алганы бичежек чадырынга кады хонарлар-ла болгай.

Герказы көжээнин-не, хүн чүгүрүүнгө кирзе-даа кызыл хүннэлекте-ле эжинин аалынга маңап келир. Ынчалза-даа бирле катап ол анаадагызы дег эвес орайтап, караңылай бергенде келген.

— Чоп ынчаар орайтадың? — деп, Герка кирер үтке көстүп кээп, чадырже үнгеп кирип келири билек, Белек ону шыңгызы сүргей айтырыг-бile уткаан:

— Чүү ындыг чугула херек сени тутту?

— Чок, чүү-даа эвес — дээш, Герка чоорган адаанче сояс-тап кирип каан.— Бистиингэ ары ажаакчызы Тимофей кырган кээп чорду.

Белек оон оозун дыңнаар-даа хөөн чок:

— Кижи саадаар чылдак ол бе? — деп, хыйланы аарак чугаалангаш, эжинин харызын дыңиаксаваанын көргүзүп, хая көрнүп чыдып алган.— Удуур-дур че.

— Адырам, удууп ап четтигэ бээр сен — дээш, Герка эжин бодунчэ көрүндүр тырткан.— Кырган-даа дыка-ла үр хөөреди... Ол безин чугаалап олурда холдары сирийейнип, алдыы эрни чөлбейти тыртынып каап олурап де...

— Хы, ам база-ла биеэки аза-четкер дугайты-ла хөөредип олурду ыйнаан. Оозун чугаалай бергенде ону доктаадыр арга бар эвес. Қезээде-ле уш-баш чок, үй-балай чүвелер көрген, билген болур ышкажды!

— Адыр, сен чедир дыңна дааң, Тимофей Карпыч хемде аза тыптып келген дидир...

— Ха, аза ышкаждыл! — деп, Белек шооткан.— Оон ындынын билбес чүве дег чүге оон аксын кадарып олурап чүвел?

— Қыжыртынарың соксат! — деп, Герка ажына хона бергеш, эжин шенектәэн.— Эрткен дуне Тимофей Карпыч кадайбыlie иеләэн хемге балык чырыткылап чорааннар-дыр.

— Кайы орта?

— Кызыл туруг баарында ээремге.

— Бистиң черивис эжелепкен ышкаждыл.

— Оозун чоор сен. Ээремниң суунда элдеп чүве көрүп кааннар-дыр. Айын тыппайн, ол-даа аза боор деп шиитпирләэннөр ышкаждыл. Кортканындан бичиң тудуп алган балынын безин хемеде олчаан каапкан. Ашак, кадай аалынга канчап четкенин безин сактып шыдавас болган-дырлар.

Белек:

— Ол боор, төтчеглекчи кулугурларны! Оон башка балык шиштеп амдажаан чүвелер харын! — дей тыртып каан.

— Ол-даа шын харын — деп, Герка чөпшәэрешкен.— Моон соңгаар ынчанмас, сестир, коргар апаарлар боор.

— Ол азазы кандыг хевирлиг чүве болган-дыр, кырган ону чугаалады бе?

— Чогум боду улуг балык ышкаш, бажында мыйыстыг. Буурнуу ышкаш калбак мыйыстыг болган дидир.

Белектиң сагыжынга тоол, домакта ышкаш албыс-шулбус дугайында бодал кирген. Ол бодалдарының төвийинден арай корга хона берген, ынчалза-даа бодун туттунуп, оожургап алгаш таваар чугаалаан:

— Черле кортуу аажок кырган болдур ийин. Энир чылын крыйазының кара-саазынын хат ора шаап каан ышкаждыгай. Сакты-дыр сен бе? Ол орбанды бажың чанында хадың будуунга ылдыртына бергеш хондур салдыраан. А кырган ону албыс-шулбус аадамнап турары ол-дур деп бодаан болгай. Ам база-ла бир чүве... Кандыг-бир агбагар-көгжагар ос, дазыл көрдү ыйнаан.

— Ындыг бе дээрge, оон ол азазы балык ышкаш эштип чоруп турар ышкаждыл.

— Шынап-ла ындыг болза ол-даа далайдан келген кандыг-бир амытан бооп чадавас. Далай суунда кандыг-даа амытан бар диведи бе, чалғынныг-даа, азыг-диштиг-даа. Мыйыстыглары-даа бар бооп магатчок.

Эләэн боданган соонда Герка эжин тырткан:

— Даңнам, Белек. А бир эвес ону боттарывыс барып көрзүүссө чүл?

— Ам дораан бе? — дей каапкаш, Белек база өндейип келген.

— Чок, даарта барза эки боор. Баштай хемевисти чырыткылаар чүвевисти белеткеп алзывысса эки боор.

— Шын-дыр. Көрүп көрээли. Кончуг кажар кырганың өнедин-даа ынчап тур чадавас — ёске улус ол ээрэмден балыктавазын дээш аан.

— Мен база силерниң-бile баар мен — дизе-ле чадыр чанында Белектин қыс дунмазы турган.

— Сен ол кай баарың ол? — деп, Герка-бile иелээн кайнаар-даа баар дугайында чугаа кылбаан ышкаш боорун кызыдип, Белек айтырган. Ынчалза-даа Тана:

— Соңганаар ажык-тыр, мен хамык чүвени дыңнадым. Менээ база сонуурганчыг ышкажыл...

— Бис каранғы дүне баар бис — деп, Белек дунмазын кортпактаан. — Дүне сени ававыс салбас болгай.

— Билбес-даа чүве дег... Авам даарта ачамга дузалажыр дээш турлаг үнер-ле болгай, хойларны ёске черже сүрүп чедирер дээш аан.

— Дөмсий-ле хоржок.

— Чүге хоржок чүвел?

— Корга бээр сен.

— Чок-чок, кортпас мен. Чүгле оолдар кортпас деп бодаар сен бе?

— Үндиг болза шылгалда эртер сен. Ыы... Бистин чунарбажынысында четкеш кел.

Тана чүнү-даа харыылавайн ынаар-ла бажың арты талазынче ыдып бергеш, дүннүн караңгызынче эстип кире берген. Бичии-ле болгаңда «шынзылгаларын» тудуп алган бо маннаап келген.

— Ма, көр — дээш, Тана акызынга эът дүрбүүр биле чалгыяк хымышты көргүскен. — Херек болза ам дораан крыша кыры-даа үнгеш кээп болур мен азы болза бажың адааның-даа хозунчке киргеш кээп шыдаар мен.

— Че, ындыг-дыр — дээш, Белек холун чангаан. — Сен ам чана бер. Чүгле кымга-даа сөглөп болбас эвеспе. Оон башка сээн уржуунда бистерни база ытпайн баарлар.

Даартазында даң бажында-ла олар хем эриинге, Тимофей Карпычының кадайы-бile кады балык чырыткылап турган че-

ринге чүгүржүп келгеннер.

Дөнгүп-ле эрикте эккеп үстүрүп каан хеме харын-даа болза

Эриктиң әлезнинге ылдыртынып чыткан. Оон сүгже дүлдүне берген соңғы кеззәнде ортуже суг хөлдени берген — ында шагда-ла чыдып калган кадыргылар, мезилдер, бичиijек белдер салдал турғаннар. Эрик сайында эжер хүүрек, шиш, пөс барбажыгаш болгаш оттулар қылдыр белеткеп каан чарган хадыяяжы — бо бүгү дүвү-далаш-бile кайы-хамаанчок қагдынганы илден, ында-мында чытқылааннар.

Белек:

— Ха, кырганнар көртканиндан угаан-кудуни оскунар час-каниндар-дыр, көрем. Хамык чүү-хөөзүн-даа чыйй тутпааннадар-дыр — дей тыртып каан.

— Ол хөөкүйлер ам-даа сиринейнип олурлар боор — дээш, Герка сыйрытына каапкаш, уламчылаан.— Оон башка дүүн-не келгеш, хамык чүү-хөөзүн эмгелеп албастар бе.

Ийн шак хире үрелдежип келгеш оолдар чүү-даа болза хемениң дыдык-дадыны дүй сыйсып, чырыткылаарда херек оттулар ыяшты база белеткеп алганнар. Хүннүң арткан кезинин аалдарынга эрттиргеннер.

Дүн дүшкен. Долгандыр дүмбей каранты, шышиң. Чүгле шапқын даг хемениң чалғыларының эрик хаяларынга чалчырадыр хап чыдары дыңналыр.

Хүндүс оолдар хостуг, чүден-даа коргар дүш чок чоруп турған болза ам дээрge бот-бодундан бир-даа базым калбастап чорааннар. Үе-үелеп караңғыда бир-ле таныттынмас, коргунчуг, сүртөнчи аажок апарган улуг эзреминиң талазынче сезиктии аажок шыпыраннал каап чоруп олурғаннар. Кым-кымгадаа коргуп-сүртээний көргүспезин оралдаҗын чораан болгаш оларның шимчеп чорууру черле эрзиг, дидим.

Хемениң мурнуку думчуунда быжыглаан шаарашиб демир арык иштинде чукталчак хады токпакчыгаситары сыйырадыр кыва берген. Ынаар хем ындында оттай чалданган эликтин огуурапы-даа дыңналыр. Колхоз сууруунуң бетии қыдында ыттарының ээргени ацаа хары болган.

Хемеде ийи кижи шагда-ла олурупкан: Герка хемениң сонгу кеззәнде, а Тана — ортаакызында. Чүгле Белек дидимненип чадап туар хевирлиг, хемеден ырак эвесте куругга хөлзеп, чайжокталгац кижи өттүнүп турған. Артында-ла дүвүрээнинден оон холдары сирилеп, тужурказының өөгүн безин өөктеп чадап турған.

— Сен дыка хөлзеведен, коргунчуг чүү-даа чок ышкаждыл — деп, Герка биле Тана боттары көртканиндан сиринейнип олур-за-даа, ону оожуктурарын оралдашканнар.— Сен дээрge пионер кижи-ле болгай сен, ону утпа.

Арай боорда сөөлгү өөгүн өөктеп алгаш Белек хемеге олура каапкан. Демир арык иштинде хып чыдар отче чоокшуладыр олуруп алгаш, чүвени канчап билир дээш, ыяш тудалыг шишти холунга эптештир тудуп алган. Хүүрээ-бите иттинмишаан Герка хемени хемчигештиң ортузунче углапкан.

Ээрэмниң от чырынга чайынналып чыдар бырлан чок турмۇн суун хеме шимээн-дааш чок таваар чара чүткүп чоруп олурган. Ындыг-ла коргунчуг терең эвес сүгнүү дүвү дыка иле көстүп чыткан.

Кезек-кезек болгаш дезиг кадыргылар-даа көстүр: хемеге орук чайлаан-даа ышкаш олар от чырындана ырады хоюп тургулааннар. Хемниң барык дүвүндө таваар салдап турар белдер шимчеш безин дивес. Мезилдерни эскерипп каары белен эвес: от чырын эскере тыртып кааш чаштына хона бээр, бир-ле дашка бүгү мага-боду-бите долгажып алгаш чыдыптарга ону хем дүвүнүң баларлыг сай даштарындан ылгаары берге.

Хемниң дүвү өскерлип орар: ирик дазылдар салдап турар быйыргын элезин чоорту улуг болгаш ала-шокар апаар. Оон соонда оонак сай даштары чоорту улуг-улуг баларланчак даштар-бите холужа бээр. Даштарны үстүндөн көөргө шуптузу-ла калбак-калбак ышкаш сагындырар, харын-даа балык казырыны ышкаш билдирир. Чамдык улуг-улуг даштарның кыдыгларын хемниң агымынга агбацайнып турар ногаан-ногаан суг үнүштери бүргээн болур, ынчангаш ол даштар агбагар салдыг кырган ашактар сагындыргылаар.

Мында, хем дүвүндө, бүгү чүве тоолзуг, солун. Янзы-бүрү чараш чурумалдар, суг адааның онзагай амыдыралы уругларның кичээнгейин хаара тудупкан. Ол өртемчейниң каас чаражын магадаан уруглар чоорту-ла коргуп-иргил чораанын уттупканнар.

Хеме эрикten үнгенинден бээр шак ажа берген. Ол үе иштинде уруглар ээрэмни үш-даа катап эргип каапканнар. Ол хирезинде-ле чоруурунче далашпайн улаштыр дилеп чоруп турганинар.

Биееки хевээр-ле улуг эвес белдер, мезилдер, кадыргылар көстүр. Оларны тудуп алысанчыны чүү дээр, хол ала-чайгаарла чидиг баштыг шишти көдүре бээр. Ынчалза-даа ол чепсекти холда туткан Белек туруштуг болуп чангыс-даа катап карбаш дивээн.

Хенертен от чырынга кончуг улуг мөңгүннелчек кадыргының кызыл кудуруу, ала-шокар ховаган чалгыны дег чакпалары бо көстүп келген. Хамык чүвени утту каапкаш, шижинин бажын сүгже оожум сукпушаан, Белек кезенип, шыгаай-ла берген.

— Канчап бардын, ээй! — деп, Герказы кышкыра каапкан, ынчалза-даа ооң сагындырыы озалдаан. Шиште кирген балык эглип-дүглүп, сугну молчурады шаппышаан өрү-куду ушта чүткүүрун оралдажып турган.

— Кандыг кончуг кээргээр сеткил чок кижи боор сен — деп, барык ыглай аарак Тана чугааланган.— Ындыг чараң чувени...

Белек буруузунган хевирлиг бажын согайтып каан.

— Ам канчаар, хилинчектевейн өлүрүп аар болган-дыр, оон башка дөмей-ле өлүп каар ол — деп, Герка эжин чазамыктаан.

Балык сүргеш хеме хемниң шапкын агымынче үнүп келгенин Белек эскербейн барган болган. Хенертен улуг даш артындан каккан чалгыг хемени оң талазынче ээлдир шааптарга хеме чайлыңайны берген. Белек бичииден-не суже мойт дивээн. Оттун кезектери демир арыктан төктүп баткаш суже барып шыжыңайнып кирерде хемени ыш, бус бүргей ала берген. Каш арткан кезектер өлбезек чырыын берип-даа чытса, дораан-на долгандыр дүмбей карангызы кедергей апарган.

— Эрикче башкар! — деп алгыргаш, Белек демир арыкта одаже ыяштар суга берген.

Герка ол чокка-ла шаалааш агымдан үндүр эжиндерин кызылдып, бар-ла шаа-бile хүүрээ-бile эштинип олурган. Бир эвес агым хемени куду алзы элээн бадыра баар болза, ында айылдыг ужар бар дээрзин ол эки билир...

Ол уштуң бүгү-ле хөлзээзини, кызып кылайганы үре-түннел чок болган. Тимофей биле оон кадайының чүү чүвведен ынчаар угаан-куду оскундургуже кортканын олар ол дүне билип ап шыдавааннаар.

— Дүүн-не сilerге чугаалап турдум чоп: кырган ол аза дугайын хөөреди каапкан боор деп — дээш, Белек хемедең дүже халаан.— Улус коргудар дээш ынчап турган боор...

— Ындыг болза оода-ла балының-даа болза ап алгай-ла — деп, Тана удурланган.— Оон башка балыктап-балыктап алгаш анаа-ла кааптар эвес.

— Улус аңаа бузүрезин дээш өжегерээн каапканы ол-дур — деп, Белек аңаа харылаан.

— Шынап-ла, ындыг боор — деп, Герка эжин деткээн.— Он шаа борбак балыктан ол когараар эвес. Балыкты ол эндере тудуп ап тураг-ла болгай.

Белек суже ээгэ бергеш арнының хөөзүн чуй берген. Кезек болгаш эжинге чугаалаан:

— Герка, сен бистин сыйрткыыштарывысты көрдүн бе?

— Чок — деп, Герка харылаан.— Хеме соонга олурарга чүү-даа көзүлбес боор чорду.

— Мен көрдүм. Чемиштеп каан сыйтыңнарывыс ам-даа дириг чорду. Даарта садка ажылдан каапкаш сыйрткыштарның чемижин солуп каар херек. Четтиге бээр боор бис аа?

— Ажырбас, четтиге бээр бис...

Колхоз садында инек-караа, мыйырак-кат дөстеринин арасынга хүнзедир оолдар, уругларның чидиг-чидиг хөглүг үннери үзүктөлбээн. Кочалчыгаштар, көнгүлдер туткулаан уруглар кат-бile савазын долдургаш-ла кожуглуг тракторга ашарып, ында шуугай хааржактарже уруп турганнаар. Ажыл төнген соонда оларның чамдызыы девээлэнчек яблоня дөзүнгө дыштанып алышы-бile артып каалганнаар.

Белек биле Герка бир кезек чаңгыс классчылары-бile кадычанып чорупканнаар. Оруктун ортузу безин четкелек чорда оларны Тана сүрүп чедип келген.

Кызыжактың дүвүрээни-даа хөлчок, чугаазы безин орта билдинмес:

— Дүгде... дүргеденер! Силерге чугаалаар дээш мацнап келдим... Мындыг, улуг, чоон...

— Чүү чүве?

— Ол мыйыстыг чүве... Мен ацаа чордум... Көрдүм. Садче, сilerже маннадым, а силер чанып чорупкан болдунаар...

Белек биле Герка хемче углай ыдып-ла кааннаар. Оларнын соондан орта турган оолдар, кыстар дөгере чүгүржүккеннер.

— Уруглар мени чыжырганалаал деп кыйгыра бергеннер — деп, акызы биле Геркага арай деп чедип чорза-даа, Тана чугаазын үспээн.— Эриктеп эртип чыттывыс. Мен дүүнгү чүвени сактып келдим... Эрэм чанынга доктаай дүштүм. Уругларның соондан дап бериp чыттым. Ынчан-на харын шимчеп туарын эскерип каан мен...

— Чүү чүве шимчеп туар чүве-дир? — деп, Белек четтик-лейн айтыра берген.

— Ол, демги... тал будуу aan. Силерниң сыйрткыш быжыглап каанынаar тал будуу. Хат чок, ол хирезинде тал будуу шимчеп туар болду. Көрүтеримге кедергей улуг, чоон чүве көстүп келди... Эки-ле көрүп четтикпедим. Элээн ыракка көзүлдү. Кезек аай-дедир чоруп тургаш улам ыңай чорупту, эрэмниң ханы черинге баргаш көзүлбейн барды. Талдың будуу мырынай суже эгли берди. Ынчан-на мен билип кагдым...

Эрэмниң эриинге мацнажып келгеш, тыныжын оожургадып, оолдар тура дүшкеннер. Тана тура-даа дүшпейн, дораан-на талче мацнап чеде берген. Талдың будуу шимчеш-даа дивес,

дорт турза-ла туар. Анаа бижыгланаан капрон удазын дыңзыдыр тырттынмаан-даа болган. Ынчалза-даа Тана ону тоо-ваан-даа, удазыны тырткаш чугаалаан:

— Бо удазында. Тыртыңар.

Оолдарның холдары дүүн дүнекизи ышкаш база-ла сири-нейнип турган.

— Кортпанар даан — деп, Тана дүште чок чугаалаан.— Ол-даа хирези сыйрткышталы берген боор.

Удазыны тырткан. Шимчеш-даа дивес. Бар-ла күжү-бile тыртпышаан, Белек:

— Дазылга ылдыртына берген ядараан боор бе — деп чугаалаңган.

Герка база дузалажып эгелээн. Элээн болганда удазының ындыры ужунда бир-ле аар чүве турган черинден бичилип шимчей бергенин эжишкiler эскерип кааннар.

Ону эрикте элээн ыракта турган өске оолдар база эскерип кааннар. Олар база-ла тынар-тынмас апарган, ол элдептиг чувениң көстүп кәэрии манап турганин. Арай сести аарап оолдар сүгже үзүк чок чиге харап алган турза-ла турганин.

Үе шактың чылбазы-даа кончуг, манаашкынның мырынай төнчүзү чок-даа чүве ышкаш кылдырып келир. Элээн үр болганда ырак эввесте сыйк черге куулдур өнүнг бир-ле элдеп ээр-дагыр узун дазылдарлыг төшчүгеш көстүп келген.

Белек хаваанды сыйстып келген дерни чотпушаан, хараадап чөгөнгөнинден дүкпүртүне каапкан:

— Тыфу! Хей чөрге төш соөртүп, күш үндүрүп...

Удазының чырыра тыртпышаан ол оон-даа ынай бир чүве чугаалаар деп чыткан, ынчалза-даа хенертеп эрикте турган оолдар казыргыга хактырган саазын үзүндүзү дег бурт-сарт ат-каар дап бергеннер.

— И-и-а! — дээн бир-ле кижиниң кыпсынчыг кыжыраң үнү дыңналган.

Ол куу төштүң соон дарый ээрем иштинден бир-ле чатпагар кара мыйыстарлыг элдептиг амытан салдан үнүп келген.

Белек мырынай-ла суг чанында турган дунмазынче сагышсырап көре каапкаш алгырган:

— Тана! Ынай бар! Канчап билир сен чувени!..

— Шишти эккелиңер! — деп, хая көрүнгеш, Герка алгырган.— Шымдаңар, оолдар! Дүгде, хемеде...

Ынчалза-даа шиш херекчок болган. Ол элдептиг мыйыстыг амытан кымче-даа шоглаваан. Кудуруунун калбак кызыл чакпазы-бile шагжок иттинмишаан ол амытан кандыг-даа демисел чокка боду-ла эрикче чоокшуулап келген...

Бөкперлеки берген оолдарның мурнунда узуну бир кулаш хире кедергей улуг бел чыткан. Ооң читкезинде, чалғыннары көк мөөн дег өл апарган, коңзагар шиши хаайлыг аажок улуг күш олурган. Ол күштүң мөгө буттарының чидиг дыргактары белдин эъдинчө дыка хандыр кире берген болган...

Θөрүшкүзүн чажырбайн хүлгүмэүрбүшсаан, Белек саналдаан:

— Мынчаар-дыр! Бээр Тимофей кырганны кадайы-били катай кый дептер-дир!

— Шын-дыр, шын-дыр! Ол кончуг «азазын» көрүп алзын-нар!

Сылдысчыгаш

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

АДЫМ

Аргышкан-чорушкан улустан авам бо-ла аъш-чем чорудуп-кан боор. Хаптың аксын чежиптерге, ааржы-саржаг, чөкпек-чөмей, кадырган этт...

Быштакты хээлиг хапка баскаш, мыйыскылаштыр кадырып-каар. Сүттүг шайга ону чымчадып аарга, чаагайын чүү дээр!

А саржагны—андара үргеш кадырган анай хырнынга куткаш, аксын шиш-бile дэггеш донуруп каар. Хоорайга төрүт-түнген мээн уругларым ону чаптап ханмас. Улуу тургаш, бичизинге:

— Иий, хырын ашак-тыр! Аңаа дегбе, ыңай — деп, кортпак-таарга, оозу ырак туруп алган: «Иий-иий!»— деп, датпанай-нып, угбазын удур кортпактап ойнаан турар.

Бир чамдыкта эң хэймеринге онза белек келир. Ол болза ыштаан молдурга сыңыынга кудуп каан чөкпек-тири. Аксы дээштиг хырында саржагны кырлайты тургузул каарга, иий мөгөннүүг төве-ле, а демги бичии сыңыйда чөкпекти ооң ча-нынга деңге салып каарга, бодаганын эдертип алгаш, базып орган энгин ояар болгай. Ону кижи чиир-даа аргажок, чаптанчыг!

А чивес арга база чок. Ооң иштинде чөкпек анаа-ла чөкпек эвес-ле болгай. Сарыг-хүрөн шоколад өннүг чөкпек аразында ай, бес, хаван азыглары дег, ааржы берген чыдар. Хор кызыл үүргенелер — чинчилер-ле! Амдан-чыдын канчаар ону, күжүр Манчүректиң хүндөн алган бүгү эртinezин тос аржааны-бile домнаап тургаш сицирип каанзыг.

Кырган-авазының чөкпээн чигеш, өөрүп турган уругларым-ны көгүдер мен:

— Эки өөренинцөр шиве, уругларым. Чайын Манчүрекке барып бестээр бис, үүргене чиир бис. Кырган-аванаар оон база

чөкпек кудуп каар. А кежээ силерге солун тоолун ыдып бээр.

— Кырган-авамның тоолун сен билир ышкажык сен, ачай, оода чангыстан ыдып бер даан — деп ээржи-ле бээрлэр.

— «Шыянам...» дээш, «Тос уруглуг Доктагана кадайны» караам шийип алгаш, алганы аарак бадырар мен. Тоолум төнгелекте, уругларым удуп каар. Оларымны эде чыттыргаш, соңга караанга баар мен. Мээн бажыным дужунда божуур-бажының сонгалары чырып турар. Хеймер кызым ацаа төрүттүнген. «Аас-кежиктиг эки үеде төрүттүнген, амыр-шөлээн өзүп ораг чүвелеримни» деп уругларым чассыдып, шөлээн боданып тургулаар мен.

А мени кыштың соогуунда черге божаан...

Хорум-Дагга авамның эъди аарааш, бергедей бээрge, ийи шарыгга деннеп алгаш (ийи шарыны чангыс бурундукка кожуп алгаш, оларның ынгыржактарының аразынга өг дээвири улуг кидисти чымчактааш, кожа кылаштадырын ынча дээр), Чадаана эмчизинче аппар чыткан.

Кырган адам Чылбас (оон шолазы) тудугжу кижи, кижи божудар аас. Ак-Хая кырынга уруу: «Ой, өршээ! Құжүр ачай, ат болдум, чер черинге канчап... Ооргам!»— деп алгыра бээрge, чүвениң ужурун дораан билии каан. Ол аланын аспаан, деви-девээн-даа, кады чораан эжинге чагы-бile бүргедип алгаш, черге энчек дөжээш, уруун боду божудуп алган. Кырган-ачам мени уруундан хүлээп, хирним кезип бооп алгаш, негей то-нуунга хойлап чорааш, ынчан Өлсөннүү-Өдекке чыткан Хакпаанак сүгнүң авазының өөнгө эккелген дээр чораан.

Авам Дары деп кижи. Құжүр мээн соомда, чүгле чыл хире болгаш база бир оол божааш, оозу мырыңай чааш турда, чок апарган.

Аалывыс ишти ынчангаш боо адар дарыны тевер-кара дижир улус, чок апарган авамга аттааш боорга, ойзуру ол.

Төрээн адам Дамый-Очур деп кижи, өшкү дег ак баштыг ашак, ам чеден ажыг харлыг, Тандыда уруунун өөндө олур. Бир-ле катап ашак авамны чугаалааш, ыглап орду. Чонаада чүве чугаалаар эвес: «Аваң кызыл чаактыг, кырлан ҳаайлыйг, сарыг чаштыг кижи-ле болгай, оглум. Дөрт уругну божуп берди. Багай-даа эвес, чүгээр чурттап чор силер. Аваңар чээрби беш харлында чок болду. Құжүрнү катым-бile иелээн чалыы, чарааш хөвээртизин Бора-Булак ховузунда ажаап калчык бис... Үүле кончуг, мен ам-даа мынчап чор мен.

Хеймер оглумну бодум чүвелерим өстүрген. Сени хар ажып турунда, аваңның авазы кат-ием: «уруум оглун азырап каайн» дээш, аппарды. Билип турдум-на харын, мал-даа болза дуюг-

луг, кижи-даа болза, изин базар салгалдыг деп чүвени, катиенниң оозу чөрчүр аргажок шын-на болгай. «Чөптүг сөсте буруу чок, чөремеде сөөк чок» деп чүве бар ышкаждыгай.

Сен Чылбастарга ол-ла хевээр оол болдун. Хөй хойлуг кижи болгай, оозу-били көжүп чадап, чылып чадап чыдып бээр, ынчангаш ындыг шола алган. Хойлуг кижи каас деп чүве ол ыйнаан харын, ооң депшиинге дадыгып, шору эр болдуц.

Ийе, мен ам тос алышкының бирээзи мен. Уш акым, бир дуңмам, дөрт угбам бар. Ханды угбам билс Сембии угбамны авамга дыка дөмей деп улус чугаалажыр. Күжүр Сембин ырлап турда, кударанчыг!

Ыраажы чүвем ием угунда, шевер чүвем адам угунда.

Черге төрээн оглум дээш, авам мени Черлиг-оол деп адап алган. Чогум төрээн ием Шура деп турган дээр чораан.

Ол ат ужун кандыг хинчек көрбедин дээр!.. Кады өскен өөрүм оолдар бичин-ле содаалажыккан болза, «Черлик сөөк!», «Черлик аза!» деп одаар, хораннын чүү дээр! Хомууданчыны канчаар...

Бежен чылдарның әгезинде мээн ачам хууда хой-малын эдерер дээш, сууржуваан, Манчүрек, Чыргакы, Алаш, Хемчик кайы чок чазаг, кыштаг, чайлаг сүрүп көжүп-ле чораан. А мен хөөкүй чүк быдараан угбаларым айы-били өөрснэмээн ишколам чок: Хорум-Даг, Чыргакы, Алдан-Маадыр, Суг-Аксы...

Өске школага баарга, чаа өөрепикчи келген дээш, сонуургаар. Че оон, адын айтырар — ат багай дээш, дораан шоотка кирер. «Араттың сөзүнде» «Черликнен» деп әгениң хайы-ла болгай. Кончуг тенек шулбустар кижиidиве дижин ырзайтыпкаш, ээрип эгелээр: «Хаг-хаг-хаг! Кайда баардың, Черлик-пе-эн!»

Будун класс чир-шоң дүжер. Оой, куйга-бажым кужураар!..

Бир миннип келиримгэ, бо-ла сегиржип алган турар мен.

— Черлик аза! Черлик сөөк!

— Оран кезээн чүв!

Караам адаа көк чоруур... Авам айтырар:

— Ам база чокшуп турдуң бе?

— Оолдар кижи шолалаар хоранныг-дыр! Дыка-ла багай аттыг кижи-дир мен... — дээш, бир-ле катап, авамга хомуудаан мен.— Канчап черле ат тыипаан чүве дег...

Үнүм сиринейни берген, эрним чөлбеш дээн, шыдавайн бадырыпкан мен. Авам кезек ыйт чок, чүнүн ээрип олур. Оон чугаалай берди:

— Төөгүлүг ат ышкаждыл, хемер. Черге чыткан черлик эвес, төк кээп дүшкен оран-чурттуг, черлиг дээн-не болгай. Чер-

оранныг, чоннуг дээрge ында багай чүү боор. Сенден дора аттыг улус чоруур: Мыяк-оол, Ыт-Баштыг, Мезилчик, Семис-Шокар... Сээн харын ужурлуг-дур. Ат черле ужурлуг болгай, көште божаан — Көжер-оол, үерлигде — Ужар-оол, куяк-чайда — Шевер-Кыс. Азы божаан хүнде таварышкан хүндүлүг аалчынын ады-бile база адаар, чылдак-ла хөй. Ат дээрge, кижиниц дээди демдээ. «Ады өлүрүнүң орнуунга боду өлгени дээр» деп үлөгерде безин кирген көрбеспе. Хоранныг чоор, оглум! Улам эки өөрен! Башкыларың сени мактаар чорду чоп.

Авам мээн караам чажын чодуп орда көөрүмгэ, оон бодуунүң карааның чажы база бүлдөңгөйни берди. Ону өөрүшкү деп билген мен. Каттырылган мен, ол база каттырылты.

А кыстар-бile кара хөк чоор. Өрү класстарга, оолдар чеже шолалаар, бук-даа дивес апарганныар. Ам кыстар дендеп үнген:

— Дикий, а, Дикарь!

— Куу сөөк, аа, Азажык!

— Черликпе-эн! Черлик э-эш! Кулаң дүлэй бе?

Адым багай-даа болза, ол шагда арын-шырайым багай кыска бээр хире эвес турган. Ийе, шору мен, ҳарын-даа авам мени чарашсынгаш, Иргектергэ бербээн мен дээр чораан.

Сарыг-оол чогаалчы эгэ курска турумда, самбырага тургускаш, «Чазап каан дег, чарап оолдуң адын аа?!»— дээш, хамык сургуул каттырткан чери бар. Херечилелгэ «г»-ниң орнуунга «к»-ны соора бижээн, оон хайы.

Оозун бодап көөрге, чалын шагда кижидиве туралаан кыстар база шолалаар боор чораан. Бир чамдыктарын тооваска, өш бодап адап турганы база магат чок...

Ийе, мен адым ужун тенек шаамда авайымның төрүп берген ак «докпаа»-бile бержип-даа чордум, ол дээрge, яламыр чок оол, кыстың оюну-дур.

Нам-чазак бүгү-ле эки чүвени кижилерге угландырган тудум, депшиир тудум дедир бар чыдар чамдык эштерни кайгаар кижи-дир мен. Чоокта чаа бир суурга Аар-Дерги деп кижи дугайында элдеп чүве дыннадым. Оор-бile баяан амытан дидир. Элчиип-селчиип мунар ийи чычааныг, олчуп-солчуп баар он чыгам оор өннүүктерлиг. «Оорнуң оруу — хан» деп чүве бар, ол-даа каяа удаар, бирээгэ хептелир-ле боор!..

Кандыг-ла бир чер четлес багай кадай кижиниң чангыс инээн халактады чара шаап чип чоруур кижини Мангыс дивейн, чүү дээр?! Чогум бодуунүң иезиниц төрүп берген адын безин орта эдилеп чадаан... Аар-Дерги? Ол оон оор шолазы болбайн!

Ады биле нүүрүн ажырым чорукка шагда-ла садып чипкен эр-дир ийин! Қандыг-даа шола ону каяа камгалаар!

...Бажыңым дужунда божуур-бажыңың соңгалары чырып-ла тур.

Кудумчуда кышкы дүвүү улувушаан... Мени божаан Улу чылын кыштың башкы айында кудай та қандыг турган?

Ырак кыштагда Бай-Қадай авамны база катап сактып келдим. Ол ам сезен алды харлыг. Алдан-Маадыр суурнуң кедээзинде Ак-Дагда кыштаанда кидис өөндө чурттап орар. Иnek, хоюн боду саап аар.

Сыңыйда «бодаганны» шыгжап чыткаш, угбаларымның ырызын сактып келдим:

Хой-ла малдыг мээн авам
Хойтпак кылып орган-на боор.
Хойтпаанайның хоюг черин
Менээ салып орган-на боор.

Құжүр Сембии ырлап турда кударанчыг, караам чажы келир...

Ак ааржы дег хоюмну! Ак сүдүн чажып тургаш, ажық орук-че үдел каан авамны! Авам адында адым салып өлбес мен!

Леонид Чадамба

ЭРТЕЖИКПЕЙ

Эртен әрте-э бир-ле Оолак
Эгин ажыр аар чүктүг,
Эрестерниң эрези-ле
Эр-ле болган базып орган.

Эгин ажыр чүктешкизин
Эде-эде туткулаар-даа.
Элдепейлиг чүктешки ол,
Инчеекте хураганзыг.

- Үндиг эрте кай баарың ол?
- Школамче. Оон өске?!
- Чүктээн чүңүл, аарын але?
- Чүңүл деп чүл?!

Сумкам-на-дыр.

Сумка чүктээн оолак-били
Чугаа эрээр кижи-ле хэй.
Чаны-били эрткен улус
Чараашынып, чаптаарлар-даа.

Эрткен-дүшкен айтыра бээр.
Эртежик оол пөрүктэнмес.
Эктин, сынын эде тургаш,
Эрес-шоваа харыалап бээр.

— Школамда, клазымче...
Ында улуг ажыл-иш бар.
Дежурныйлаар хүнүвүс бо
Тсрэгийн кылыр — хүлээлгем ол.

— Че, че, далаш, чалтанчыгбай.
Четтирдивис, эртежикпей.
Эзлээн сөске шынчы болган
Эр хей-дир сен, Эртежикпей.

ТЕНЕКПЕЙНИ ТЕЛИК-ООЛДУ

Телик аттыг оол чораан.
Тергиин мен дээр хөөрөмжик оол.
Делегайде мен дег мөргөн
Дески бештиг оол-даа чок!

Бистин Телик черле дөспес,
Бирээни-ле бодаан турар.
Бижээн, чураан кичээлдерин
Биске хөөрөп санаан турар.

— «Бештер» дээргэ мөнде-ле-дир.
Бээр, менчэ көрүнч даан:
Мөгө сөс-даа этпес эр мен,
Мен дег шынчы үрен-даа чок.

Демир-үжүк, кыдырааштар
Дептер, номнаар дөстүнмээннер:
— Телик шыдаар, тергиин эр боор,
Девил турда, тэ-ле эр боор!

Телик орта эр хей болуп,
Дээрge чедир шураар деп баар.
Тергиин эриц берзеникеш,
«Делгелгезин» ажыдыптар.

— «Дөрттер», «бештер» кайдал, Телик?
Дөгерези «үштерил» чоп?
Дөнгүп-даңып, «үштүг» боорга,
Төрээн чуртуң мактаар бе ынчаш?

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ

ЧЫЛДАГААНЫ ЧУДЕЛ?

1

Кичээл төнгөн дораан
Ким-оол маңнап чангана.
Кире халып келгелек,
Хлеб-чемде барган.

Аяк долу мүнну
Аажок шалып апкан.
Аксын чени-били
Аштай тыртып чоруй:

«Онаалгамны, авай,
Оон келгеш кылыйн.
Орлан сугга биче
Ойнааш келийн»— диген.

Ийи-бир шак ойнаарын
Ие аңаа чөвшээрээн.
Оол дегийт бажындан
Окталдырып үнген.

Ава манаан оглу
Алаг-ла барган.
Кыйгырарга иеэ
Кым-даэ харыы бербээн.

Имир дүшкен кежээ
 «Изи читкен» Ким-оол
 Ийи будун угбас
 Илчирбелеп келген.

Ша-даа болбайн чорда,
 Шактар ирэй келгеш:
 «Шанда оваа тарааны
 Саза базып каапкан»— дээн.

Дараазында сүрүштүр
 Дарыш угбай киргеш:
 «Орлан кызым номун
 Ора соккаш октапкан»— дээн.

Ооң соондан дарый
 Опай кадай келген.
 «Огородта ногаам
 Оорлал чыткан»— диген.

Ада-ие оглун
 Аажок сургал кончаан.
 Қара бажын күжүр
 Халайтыпкан турган.

Сургаашын-даа төнген,
 Сулараашын киткээн.
 Удуур орнуун бодааш,
 Үйгузуут шуут дэндээн.

Чылыг, чымчак дөжекке
 Чыткаш чык-ла қынган.
 Частьыг күску дуне
 Шак дег қыска болган.

Эртенинде кичээлге
 Элненейнип келген.
 Эрес-оолче көрүп,
 Эжимейлеп орган.

Бакка-сокка шыйбактап,
Дүжүрүп бижип орда,
Башкы келгеш: «Ким-оол,
Дүрүмнү харыла»— дээн.

Ашак кижи-даа дег,
Арай боорда тургаш,
Тейин, хаваан, кулаан
Дескиндири-ле суйбааш:

«Чүгүрөр» деп сөстү
Чүве ады диген.
Төрээн дылга улай
Дөрткү ний салдынган.

Орус дылдан шуут-ла
Ойлал, дезип, ырбапкан.
Оолак-билие кады
Ойнап, хөглөп эрттирген.

Бижиттирген Ким-оол
Пионержи оол-дур.
Удуртукчу совет¹
Удувшаан, чиктиг.

Чазыг кылган эшти
Чагып, сургал турган.
Сургуул өөрү ону
Сула чүге салган?

Бо-ла бүгү хайның
Боттуг чылдаа чүдел?
Дөоза чыштан кылгаш,
Тодарадып көрүңер!

¹ Совет — пионер дружиназының соведи.

**ТАНК БОЛГАШ
ЧАШТАР**

Чаалыг шөлден ээп келбээн маадырларга
Чаагай мөнгө тураскаалды тудуп кылган.
Кызыл хоорай парк аксы ыдык шөлдү
Кым-даа ойбас,— хүндүткелди сагып эртер.

Дайын өртүн хөмө басчып тиилеп үнген
Танк ында бедик черде мөнгө доктаан.
Оглум оглун чедип алгаш, бөгүн база
Ону эргип, мөгейгештиң чечек салдым.

Альтылаштыр муунувуткаш, шаап, тепсеп,
Артын-иштин харап көрүп, кырлап халчып,
Дайын чепсээн ойнаарагы кылып алган
Дааштай «адып», чаштар ында хөлзеп турлар.

Сактырымга, дыш ап чыткан адазынга
Чассып ойнап, эргеленип турган-даа дег.
Кезек ол-ла хөглүг омак төлдер көргеш,
Хензигбейим холдан ушта чүткүп туру.

Чаштар дээрge сонуургакпай чаштар болгай,
Сагыш хандыр хөглээйлер aan, шаптык катпаал...
Оолдарның танк-бile ойнун чаптап,
Оруум улап, чажым четкеш, базыпкан мен.

«САДЫЦАР!»

Опчок чассыг оолдун
Ойнаарагы эндерик.
Салыр, турар чери чок,
Саны-түнү билдинмес.

Стол, сандай, эдискилер,
Улуг-биче бөмбүктер,
Малдар, күштар, аңнаар... дээш,
Машиналар козургай.

Чараш, чангыс ойнаар-кыс
Чаа хевээр элдептиг.

Оол мен дээш ындыг бе,
Ону көнгүс тоовас.

Кончак-ояк азыгда
Хоруй берген орар:
Хөөкүйнүң карактары
Хөлчүктөр дег кыланиаар.

Хамык көвей ойнаараан
Кайда-чүде октанкан.
Кижи базар чери чок
Кизирт-козурт чыткылаар.

— Чажам ай, хөнниүм калды,
Чаа, хөйден садындар! — дең,
Амдажаан оол алгырар,
Ава далаш садыг баар.

*

Аныяк чогаалчыларның зона семинары

Бо чылдың май айда Барын-Хемчик районнуң төвү Кызыл-Мажалыкка республиканың барын районнарының аныяк чогаалчылар К.-Э. Кудажы, А. Даржай, Ч. Куулар, А. Емельянов, лелиниң баштаар чери организастап эрттирген. Семинарга үжен ажыг аныяктарның чогаалдарын сайгарган. Сайгарылгага чогаалчылар К.-Э. Кудажы, А. Даржай, Ч. Куулар, А. Емельянов, В. Монгуш, Л. Чадамба, О. Сувакпит олар киришкен. Семинарга В. Хомушку, М. Құжугет, С. Байыр-оол, М. Ховалығ болғаш ескелернің-даа чогаалдары үнеледи алған. «Улуг-Хемнин» бо номеринде ук семинарның чамдық киржикчилеринің шұлуктерин, чечен чугааларын парладывыс.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

ДҮНЕКИ ЭЭЛЧЕГДЕ

Баалыңын, отка тип каан кара хөнек
Баарывыста чаа эскен, бусталып тур.
Мастер эжим өрумнекчи станокче
Маажым көрүп, мәэн-бile дүштеп олур.

Дүштеп дээрге база чиктиг, таарышпас,
Дүнекиниң үш шак ашкан, шип-ле шимәэн.
Даглар бажы чаа-ла чырып үнүп орап,
Тааланчыг кидин уйгу үези-дир.

Сылдыс караа чоорту өжүп, имистелди,
Сырын ойнап, дагны куду сыылай-дыр.
Геологтар эртен келгеш шинчип, хынаар
Кернавысты чуга хыраа быйзай берди.

Барык бир мұң метр черден көдүрүлген
Маңган-ала — янзы-бүрү даштар шыгжаан,
Хааржактар — ажылывыс тұңнели ол,
Хамық байлак ында шупту бары магат.

Канчап билир, эртен-даарта бо-ла черге
Кандығ улуг бүдүрүлге туруптазыл,
Қара хөпек тиккен одаг орнун солуй,
Кафе азы шайлаарак-даа турар ыйнаан.

Ыңчан бисти база катаи хоорай тутиас,
Ыштығ одаг, ырак оруқ қыйғыра бәэр,
Ажыктығ чаа казымалдар дилеп, тыпчып,
Амғы бо дег, тайгаа шайлап орар боор бис.

* * *

Серинттенип, чунул каапкан хемде сууннүң
Сенәэ катап ағып келип албазы дег,
Селбер бажың сеглеңнеди сүйбап эрткен
Серини хатты дозуп эккәэр арга бар бе?

Эвиген чаш давып турған биче шаавыс,
Эргин артап базып үіген хұнұвұс-даа,
Эргекке ораам ажыктығ чүүл қылыш албаан
Эте чаа-ла эрткен шак дег әгиттинмес.

Амы-тынныг, дириг бойдус бүлезиндең
Алдар-аттығ кижи ону әки билип,
Ажыл-ижи, угаан-сарыыл құжұ-бile
Амыдырал-чуртталгазын қаастап чоруур.

Айның чаңғыс хонуун безин ынчангаштың,
Анаа халас эрттирзинде — каража-дыр.
Айдын черге ханы исти арттырап дәэш,
Аяқ дерни хұннүң төгер, құженир бис.

Светлана БАЙЫР-ООЛ,

Ак-Довурак

АВАМ ҮШКАШ

Уруглары бистерни дээш, күжур авам
Удуур дыжын ишке солуп, дүнеге дээр
Оттун қыдыны чырык черге аргыттынып,
Оожум аяар сымыранып ырлап орап.

Омак-хөглүг, бодап сактыр чүвэзи чок
Ойнап-хөглөп чоруур кылдыр дүжевишаан,
Тааланчыг аялгага үдettиргеш,
Даамчырап, таваар, шөлээн удуй бээр бис.

Дангаар эртен амданныг чем чаагай чыды
Дарый бисти оттуруп кээр, элдеп чүве.
Ававыстың дүне даараан чараши хевин
Аравыста хемчээп тудуп тургулаар бис.

Чылдар эрткен. Авам ышкаш орайга дээр
Чылыг хөтөр кыстарымга аргып ора,
Өйлөп-өйлөп авайымның уран ырын
Өттүнүксеп ырлап орап болу бердим.

Анатолий МОНГУШ,

Ак-Довурак

ТАИБЫҢ МӨҢГЕ ЧЫРЫЗЫН!

Чажын ийи чара өрээн
Сарыг чарашибантикерлиг
Курзук уруг «сайзанак» тип,
Кудумчуда ойнап олур.
Чаражын, чаптанчынын,
Сайзанааның солунун!
Шөйбек дашты эргеледип,
Чөргек пөстө ораап алган,
«Уван-уван» увайланацым,
Удуп көр» деп ырлап олур.
Урана бе? Уяна бе?
Үрууңайның өскенин.

«Ақыларым ажылындан
Аштап кәэр» деп чугааланып,
Элезинни нүгүп турғаш,
Эләэн боорзак кыла берди.

Ава чаштың таваанда,
Амданнының, ол чемнерниң.

Хаяалыг хүн база дуу,
Каттырымзап көрүп тур.
Чамбы дипке кезээде
Салгалывыс чаштарга
Дайын өртү турбазын,
Тайбың мөңге чырызын!

Чейнеш ХОМУШҚҮ,

Тәэли ортумак школазының
7-ги клазының өөреникчизи

ЭЖИКИМ КЕЖЭЭКЕЙ

Номун арыг эдилээр,
Олут орбас эжиким.
Эжиким кежээкей,
бичии-даа бол эреспей.

Өөредилге тергиини,
Өөрүвүстүң чоргаары —
Эжиким кежээкей,
бичии-даа бол эреспей.

Башкыларын хүндүлээр,
Партазын арыглаар
Эжиким кежээкей,
Эрес-шоваа орланмай.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ,

Кызыл-Мажалык

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛ

Шаандан тура көшкүп арат тыва чоннун
Сагып келген төрелзирек чаңчылы бар.
Аралаштыр хонган аалдың кожун чешчили,
Аккыр сүттүг шайын кудун хөөрежир.

Өле баштыг кырганнары даңза солчуп,
Өгнү каяя тигерин-даа сүмележир.
Кайгал эрлер душтук кыстар тегергилен,
Хараачада ынаа шанчып халчып тураг.

Кожа аалдар аразынга кокпа шәйлүр —
Хондур-дүндүр кирбейн барза, дүвүреп үнер:
«Қанчап читкен, шайлап алзын, чалап кел!»— деп,
Кадайлар-ла ашаан кончуп айбыланыр.

Ам бо шагда амыдырал шапкыны бе,
Аралашпас болғанывыс ужуру чұл?
«Адаавыста қымнар көжүп келген чоор?— деп,
Айтырышкан, әлдепсінген орар-дыр бис.

Буурул баштыг авам харыи даңзазы, дег,
Бурун чаңын кайда-чүде адып кагбаан,
Хөөрежир улус манаи, сектіл куюм
Хөлегеде чалғарап каап чаасқаан орар...

Откүт үинүг каткы-хөглүг кижи хөңиүн
Өңүнүг «хааржак» кайын солуй бээр болду!
Аккыр шайым изиг турзун. Эжним ажык.
Аралажып, үиүп-киржип чоруул, чонум.

* * *

Кезек чаашкын сидиредин эрткен соонда
Кедээр шаттар чөләэш-дуга сыргаланды.
Чарааш караац чажын чодуп тур сен, сарым,
Шаанг киир-ле хирээннешкеш, эптештивис.

Адааргак хей аравысче сөөк октааш,
Амыдырал ожук-дажын бузар часты.

Довук дег ак, даг дег караа бастырбаан бол,
Доскут сеткил чемижи боор часкан-дыр бис.

Кыдырарган карактарыц чажын төгер
«Кырыш-алгыш кылбас мен» деп аазап канчаар,
Хилии-кара баштарывыс агаргыже
Хирээнежир хүниеривис ам-даа тураг.

Чараш караац чажын чодун адам, сарым,
Шалыц соонда чодураа дег чайнаи турзун,
Адааргак хей, хунурай бер, аиаа калзын,
Амыдырал чудуу болун хинчектензин.

*

Мария КҮЖҮГЕТ,

Тээли

* * *

Шыктыг черни шыва үнген
Шымыл көктүн бирээзи мен.
Далай суунга дуза кадар
Дамырактыц дамдызы мен.
Аткан дацны уткүй үнген
Алдын Хүнүүц херели мен.
Ынакшаан оол душтуун өөртүр
Ылап кызыл чечек-даа мен.
Авазыныц аазын эмгени
Авыралдыг бичин чаш мен.
Аас-кеҗик алтап чоруур
Ада-чуртум кижизи мен.

* * *

Чүрээм чүге чым-сырт кынды,
Чүнү оштап турары ол?
Талыгырда бир-ле чуртта
Дайын-халап эгелээн бе?
Тайга черим чараш элини
Дайзын оорлап адып каан бе?

Азы хын дээн аныяк кыс
Амыраанга кагдырган бе —
Чүрээм чүгэ чым-сырт кынды?

Чүрээм чүгэ бирлаш кыннып,
Чүглүг ышкаш болу берди?
Ушчок ырак бир-ле чуртта
Улус шыны тиилээн боор,
Шак бо шакта чырык көрүп,
Чаптанчыг чаш төрүттүнген,
Хүнчэ чүткээн бичии чиирбей
Күзел чедип назылган боор —
Чүрээм чүгэ бирлаш кынды?

Vасилий ХОМУШКУ,

солун ажылдакчызы,
Кызыл-Мажалык

ШАРЛАН

Кадыр-каскак хөрээ черде
Казылганныг көшке кыдынын
Каастай үнген шарланнарны
Хүлүмзүрээн, уран-шевер
Күстүц холу суйбавыткаш,
Хүн дег өңче хуулдурупкан.

Ээнзиргей эзимдиве
Эргий көрдүм — кударанчын.
Өрт дег кыскан шарлан харын
«Өөрушкүлүг, хөглүг бол» дей,
Шыпшың шылкан эзим кежир
Сымыранган ышкаш болду.

БОРБАК ЧҮРЭЭМ ҮЛЕШКЕН КЫС

Эртенгининц хаяа чырыы
Көрүжүн ол. Айлан-куштуң
Эзим долган уян ыры —
Хөглүг чарааш сээн үнүн.

Хилизи чок аяс көк дээр
Сеткилииңиң арыы ындыг.
Хилии-ногаан хөнү шиви
Сээц чоргаар сыйың ындыг.

«Үстүү оран»— октаргайда
Үгер-сылдыс — карактарың,
Айт кулаа көзүлбес дүн —
Аваң төрээн чооң чажың.

Тоол шагыңиң даңгыназын
Догааштырып чурувадым.
Борбак чурээм үлешкен кыс
Бодалымда ынчаар кирген.

Aragачы ДОНГАК,

Чадаана

ТАЙГАГА УЖУРАЛДАР

Чазын тайгага чорууру дег ындыг таалал кайда боор. Бой-дустун оттуушкуну, оон өңнери, оон үннери, эрткен чылгы, ирип-кургап чыдар оът-сиген, черде дүшкен бүрү-бile чаа өзүмнериңиң айдызап кээр чаагай чыды сагыш-сеткилди ала-чайгаар сергедип кээр.

Күртүлөр хүндүс безин сыннар кырында хүннээректиг дес-пектерге хүлүрткейинчи ойнай бээрлер. Ажыг кышты эртип ал-ган эликтер ам хек-даван, шымыраш көк оъттапкаш чазыйлай берген, оваарымчазын оскунуп, кальтарга, оймактарга көску-ленеп үнүп келгилээр.

Чамдык чазый төтчеглекчилер харын бо уеде олут орбас, көктээн элик баары дег амданныг чем кайда боор дижип, тай-галарже дуюкаа чаштынып үнгүлей бээрлер. Эртен-кежээ ын-да-мында хуртун боолар, картечь-бile октаан улуг калибрлиг дүүргелеринң дааштааны арга-эзимге чанғыланы бээр...

Хоочун аңчы, анныры-тывыш ажыл-агый чериниң даамалы Даваа Дамбааевич-бile май бир байырлалының бүдүүзүнде, байырлал-хүннериң база ажылывыс аайы-бile тайгага эртти-рип, дыштанып, часкы күш аннаашкынының үезинде чөпшээ-рээн норма ёзугаар, каш кара күш-даа адып алыр бодаан бис.

Чадаана хемниң Кара-Адырда үе-дүлтөн бээр кара-күш ой-наар улуг кальт дөзүнгө одагланып алдывыс.

Кежээлктең оюннуң байдалын көөр дээш чеде бердивис. Дыт, пөш холуй үнгөн кара деспекте, аал коданы хире чөр кара девис, оът-сигени безин сазалып калган. Ында-мында күш чүү оожум сырынга салбаранайнып чыткылаар болду.

Маңа бо таңдының та чөже хире күжү эртен, кежээ чыгылыш, частың, ынакшылдың ыры-шоорун төп, эр-каралар кысбораларныбылаажып, адаан мөөрөй кылып турган чүве.

Оюн адакталып бар чыдары илден. Кызыл кирбиктерлиг, бирээзи-ле дөтпе хураган хире бар ийи эр-кара адып алгаш одагже оожум бадып ор бис.

Хенертен мурнувус-бile элил карак-кулак чок шуравышаан хемни куду-ла шивеңнедип чоруй барды.

— Адыр, шимчеве. Бо аң анаа эвес маңнап кирди. Соондан ызырты сывыртаткан хире-дир — деп, аңым сымырангаш, боозун эгинден дүжүргеш, чүве шимеш дизе, дарс кылрынга белен кылдыр олурупту.

Даваа Дамбаевич «турза узун, тутса мөгө» кижилерниң бирээзи. Имиртинде көрүп орарымга олуруп алган боду безин ушкан ыяш дазылы дег улуг чаагай көстүп олур.

Хоочун аңы кайын эндээр. Ак-маа четпээнде-ле эликтин келген чөринден ийн бөрү үне халып келдилер. Биске дужаажып кээрge Даваа Дамбаевич ёзуулуг-ла элиkkileштиг огуркаапты. Араатаниар тура дүштү. Дораан-на бажында хартаачы көк бөрүнү шыгаай бердим.

Ийи боо улай-улай «чырыс-чырыс» дээн соонда, эжеп-не бо, соонда турган бөрү харыгайны бергеш колдуунуң алдындан ызыргаш, кудургайны куду халыды.

— Сен кайызын бооладың? — деп, эжим айтыра-дыр.

— Баштың көрүнү аттым — деп харыыладым.

— Дегбейн барды. Мен өжегерээн кыс бөрүнү бооладым. Үнер айның эгезинде бөрзектээр ужурлуг болгай. Амдызында аскыр бөрү-бile аниап чоруур көрбеспе, ону. Үнгүр-даа аштай албаан-дырлар.

Бөрүнү эртен истеп көөр-дүр дишкеш, одагга кээп, бир эр-караның чүүн чүлүп, быдаалап алдывыс. Семизи-даа хөлчок, артында-ла казызы булук хөвээр күш болду.

Эртөнгө кара имир.

Бойдуста шимчээр, алгырар, ырлаар дириг амытан одунгалик, тааланчыг уйгу үези. Эжим мени мурнай одунгаш айшчөмни чылыда каапкан. Изиг шай, үстүг мүннү аартап алгаш, кара-күш ойнунга бүдүү чылбыртып чедип келдивис.

Ырак сыннардан ужууп келген күштар чалгыннарын хыслайтышаан, «как-кок, кок-кок» кылдыр эткилээш ыяштар будуунга шалырт кылдыр хонуп турлар. Чөже күш келгенин,

кайы ыяштарда хонгулап алганын сагышка бодап ап ор бис. Оюнга хонган күш та чеже чүве.

Чырык имир. Тайга-сынның, эзим-арганың, бүгү бойдустуң оттуушкуну эгелээн. Ынаар-ла каът дөзүнде күртүлөр хүлүрткейнчи, эзимниң кара торгазы кургаг сыраны кооладыр улдай берди.

Кара-куштар база-ла ынакшылдың ырын баштай оожум, чоорту улам дыңзыдыр-дыңзыдыр таалайын дазыладып, ойнап эгелей бердилер. Кара-куштарның шак бо часкы байырлалын оюн дээри-ле чөп. Эзим ишти дам-дум чырып орда-ла эр-кааралар чөржес дүжүп самнавышаан дээрбек кара кудуруун херипкеш, чалтыннарын чөргө сөөртүп алгаш, адааннажыкчыларын кыйгырып эгелээр. Он-он күш ойнай сывыртажып, челин аскыр дагаалар дег содаалажып сирбейтчиликеш турда, ындыг солун, ындыг көрүштүг оюн-тоглаа каяя туар!

Магавыс хандыр магадааш, каш күшту кырынга өйлөй орантаңыдан «дилеп» алгаш, чырый бээрge дүүнгү бөрү боолаан чернивске келдивис.

— Чиге дегген хире болчук. Ыравас болгу дег чүве — деп, аңчым чугаалады. Шынап-ла бөрү ийи чүс метр хире халааш, бир чоон чөрзини ажа халааш ол-ла уу-билие ок кадалы берген чыдыр. Кежин союп ажаарывыска, удавас-даа төрүттүнер турган сес бөрзектиг болду.

— Мынча хөй араатан чырык чөргө төрүттүнгеш хырын не-гээр. Чеже мал, чеже аң-менни чирил боларым...

Союп алган кештеривисти бөлүп алгаш чанар дей бердивис. Даваа Дамбааевич олчалыг ацнаашкынга хын хангана ол ийнкүлө, ыыт чок таакпылап ор. Ооң чывар соокка додуккан кара-хүрөн арнында ханы бодал сицниккен. Сыгдыгыр-даа болза, көззэде чазыг чок адар көскуу карактары, дужааш син кырында аң көрүп алган чүве дег чивеш дивейн олур.

Хенертен бистен ырак эввесте боо «тот» диди. Даваа Дамбааевич сырбаш дээш, тура-ла халыды.

— Ол-дур. Мында ийи буттүг кокайлар база бар болбааже. Эллик мынчан хүндүс безин көктеп чоруур...

— Дүргеде! — дээш, өзөнни күду маңнаты.

Даваа Дамбааевич күзүн, эткин үезинде, сыйн чогум кайда, кайы хире ырак чөрдө алгыра бергенин чөрле эндевес кижи. Боо чазылган чөрни ол база-ла кайын чазар. Километр четпейн чорувуста кижим кеденгирлөп эгеледи эвеспе.

Удатпаанда чоон дыт дөзүнде одаг ыжын, будуктарда азып каан аң эъдин база ийн кижиини көрүп кагдывыс. Чышиш четкеш, хөмө таварып, Даваа Дамбааевич-даа:

— Ужа-ужа, чилиг-чилиг аңчылар — деп, демгилерниң кырында-ла барды.

Аңгадаан, девидээн төтчеглекчилер көсте каап алган чодаларын, элик баарын эзерин уттуukan чүве дег оулурлар.

— Че, хайыраан баар кургады, дунмам. Бээр эс. Куруглаан аңчылар-дыр бис. Аштааш өс-баар караңайнып чор — деп, кијим бо-ла.

Баар, эyt шиштей чип, кара шай ижип алгаш, Даваа Дамбааевич документизин уштуу көргүскөш, шыңгыы чугаалады:

— Чая, дунмалар! Машина-балгаттыг, харызысалгалыг ажылда эрге-дужаалдыг улус-тур силер. Бис база-ла бодувустүн оран-таңды, бойдус камгалаар хүлээлгевис күүседип чор бис. Бoo-хөөнер, олчацар дужаанаар. Силерге чогуур документини бээр бис — дээш, актыны-даа бижип берди.

Аныяк төтчеглекчи даргалар буруузун миннип, баштайгы удаада өршээп көөрүн, моон сонгаар тайгага чүгле күскү, кышкы сезонда керээ ёзугаар ацнаар бис — деп, аашкынып турлар.

Хоржок, оолдар. Бертен силерниң адып каан элиниң июнь айның эгезинде иий эзирик төрүүр турган-дыр. Уш башаны когаратканынар дээш кеземчеси көөр, штрафтадыр апаардыр силер — дээрge, олары ам-на ыйт чок бардылар.

Дүүн кокай бо өзенче элик сывырып киирген чүве. Оларга четтиrbейн баргаш, силерниң бооцар хараалынга киргени олышкаждыл — деп, мен бодумиң өмүнээмден чемелеп кагдым.

Үяткан, мунгараан эрлер бистин-бile байырлашпайн-даа машиназынче базыптылар.

Сураглыг анчы, аңныыр ажыл-агый черинниң даамалы Даава Дамбааевич-бile кады чораанымда, төрээн черим каас чараш бойдузун, ооң байлаан магадап, мурнууда эскербейн, билбейн чораан чүүлдеримни билип аар мен. Ынчаар, ие бойдустүн байлаан бо хоочун анчы ышкаш карак огу дег камгалап, аң-мең, күш, кат, тоорук, эм оъттар эгээртимес кылдыр бүгүлө күжүмнүү, билнимни-даа харам чокка ажылдаксаам кээр ийин.

*Азыранды ОНДАР,
башкы, Сүт-Хөл*

ШҮЛҮКТЕР

Шүлүктерге күдүк базып мөгейдим,
Чүдүлгемни оларда деп билиндим.
Чүрәэм ырак ханызындан сеткидим,
Чүс-чүс чылда мөңгө часты күзедим.

Харлыг кыжын магалыг чай догунаар,
Кадыг сеткил чалыныга уяраар
Шүлүктерниң хуулгаазын күчүзү —
Чүгле арыг чүректерниң өнчүзү.

АЙДЫҢ ДҮНЕ

Сенээ душкан болчаамда
Сеткилим чоп дойлурул.
Артында-ла долгандыр
Анаа эвес, тоолзугул.

Дагларывыс баштары
Талыгырже ужуккан.
Чанывыста чечектер
Салғын удур маңиашкан.

Таваар агар хемивис
Далаш чуулган шапкынын.
Бынакшылың сестери
Ырыныы дег чаражын.

Төгерик ай дөстүнмейң
Дөвүн бады келген тур.
Биске кежик күзээн боор
Бир-ле сылдыс чүгүрдү.

Каң-оол ЧҮЛДҮМ,

Тәэли

ХӨӨРЕМИК КОЙГУН

(Б а с н я)

Ижээп кыштаан, шылагзынган Мажаалайга
Идээргедип, Койгун хөөрөп тутсуп келген:

— Аңап чорааш келдим, ирем, сө шаап кагдым, олча түмен,
Аалдан барып, эъттеп-шайла, моорлап чет, секпереп ал!

Кожаң эрни — Қоккааракты каап болбас,
Хову чурттуг Дилгижекти база чала.
Морзук кайдал, дуңмаң болгай, эдертип ал,
Бо чоок-кавы шунту барып, чооглаңар, кәэп көргөр!

Төрелдерим Тоолай, Элик, Хұлбұс суглар —
Дөгерезин келир кылдыр сөгләэйн дәэштиң,
Далчыракпай алаак куду караш диген, ыңай болган,
Таваңгайлар черге дегбес ужуғупкан, арлы берген.

Майтак хейиң эри хайнып, маадыржып,
Барбаан, четпәэн, чарлаттынмаан чери-даа чок.
Ашак барбаан, аныяқ кыс койгунинарың, өөрлериниң
Адааргалың, соңуургалың хайныктырып, шаг-ла болған.

Кел дәэн шакта, даартазында хамык аңнар
Кеми чоктуң аалынга сөктүп барған.
Дыrbактыгың тудуп кааны Сергежикке
Дылгыр койгун көвей аңны чыгған бооп-тур...

Койгун күжүр аңнаар кылдыр чаяаттынмаан
Кортукпайың мактаныр дәэш хөөрөп турған.
Қөңгүс киржип кылышпааны үүлени
Хөөредип мәэсии дәэрлер кайы көвей.

*

Бавуужап ОНДАР,

Сүт-Хөл

КӨДҮРЕР-ДАШ

Альтыг-чадаг чорумалдар доктаап эртер
Алдын-Соорнун кирген аксы сайлыг дөнде
Удаан хой дег чыдынында салам даштар
«Уур сен бе, бисти көдүр» — дигензинг-даа.

Улуг дашты илиг хире өндейтицэе,
Урук дурту узун дыным чекин бээр мен.
Шары орта чүдүргү дег көдүрзүцэе,
Шацналынга сывлама сыйым бээр мен.

Ортуматын бөлс-хаара кужактааштыц,
Оорга дег ширээзинге чалапсыцаа,
Одун-көзүн кызацнадыр эдиле дээш,
Оттук, бижээм шыңгырадыр баглап бээр мен.

Бизирертир сыйинны тода сийлбип чураан
Бичежеги чеди пудтан ушчик ажыг
Биче дашты көдүргештиц угбас болза,
Биеэкиден чаңчыл ындыг: хүрештиробес.

СҮМБЕР-ҮУЛА

Қызыл-Тайгам чөвээнде
Қылаң арыг хөлчүгеш,
Чүгле тоолдан дыннааным
Сүмбер-Уула кайдал aan?

Эриктерим эргилдир
Эңдере-ле чыылган
Элгеп каан дег хоюг
Элезиннер билир боор.

Ээрэм, мөөн далайга
Ээргииштелир элезин,
Чүгле тоолдан дыннааным
Сүмбер-Уула кайдал aan?

Сураглаан тейиндер
Сүмбер-Уула ылаптыг
Сүт-Хөлдүң дүвүнде
Сугда шымнып олурар.

*Сергей КУЖУГЕТ,
Кызыл-Мажалык*

СООРА ТАНААН

Чайның магалыг чаагай уезинде кайда-даа ажыл чымыштыг. Өөренип кирери-бile шылгалда дужааган оолдар, кыстар сеткили дүвүреп чоруп турганиар, дипломнарны холда алган аныяктарның омак-хөглүү-даа кончуг. Ажылчыннар база-ла шөлээзин ап, чамдыктары дыштанып эгелей бергилээн. Ында-зында хөлзээзиннинг-ле.

Шак ындыг хүннериң бирээзинде райпо даргазынга шевергин кеттинген аныяк уруг-бile кадрлар килдизиниң эргелекчи-зи кирип келген.

— Хоптуевич, бо чылын садыг училищезин дооскан кижидир, ажылдаар чер бар эвес, билир болгай силер. Буфетке ажылда дээримгэ, ынавас-тыр — деп бо-ла.

— Училище дооскан дээш канчантар бис. Буфетке ажылдаар апаар. Қаям документиер — дээш, номчуп ора, дарга алгыра каапкан.

Ынчан кабинетке ёске улус чок турганы чаяанныг болган. Далажып орган дарга өөрүшкүлүг тура халаан, уругну куспактай каапкан. Кадрлар килдизиниң эргелекчиzi херектиң ужурун билбейн, кайгай берген.

— Хунаевна! — дээш, уламчылаан. — Бо дээрge aan, Алдын-кыс ышкажыл. Ийе, ийе, Алдын-кыс aan. Бо чазын «Урал» мотоцикл садып чадааш, чиши берген демги ол киживистин, малчының уруу ышкажыл. — Дарга оон кезек тура: — Билдириниш-кинден бижи, эмчи шынзылгазы эккелгеш, садыг хулээп алыр сен — деп, уругну хөглүг үдел каан.

— Уттур часкан-дыр мен, көрем. Ынчан-на чугаалап орган чүве болбазыкла. Аныяк ажылдакчылар хулээп алырда, аргалыг-ла болза, ада-иезин эдертил алгаш келицер дизе эки-дир. Соора таныыр частывыс.

«АЖЫҚ ЧОК ЭТ»

Автошколага ол хүнүң кичээлдери доостурга, Биче-оолду бир ҚАИ ажылдачызынга кошкаш, кежэеки дежурныйлаашынче чорудупкан. Олар орук шимчээшкни хайгаарал кежээлээннер.

Орайтай бергенде, Биче-оол бажынынга кирип кээрге, авазы чүк ээрип олурган. Чүгэ орайтаанын чугаалап чорда, иези оглун үзэ кире берген:

— Ыглаган-оол деп ёзажок чүвс, даайың аап, маңаа кээп, үш-үдүрүм чүвелер чугаалап хөлчок болду ышкаждыл, оглум.

— Чүү деп орду, авай?

— Машина сургуулун доозунтарицга, кайгалдаа, инектер чүдүрерде, амыраан-дыр мени деп чулчуруп орду. Өске улус машиназы идегел чок, чээнинмин мээц холумда-ла болгай-даа диди-ле. Оорланып чорааш, хоругдалга чыткаш, келди. Ам-даа билинмээн көрбес сен бе, ону. Ооң-бите черле эдершиие, оглум, бакка былгажыр сен.

Өөренин киргеле дөрт ай эрткенде, Биче-оол-даа үшкү класстың чолаачызының шынзылгазын апкан. Чамдык аныктар ышкаш, шынзылгазын чуп, ол дашка-даа көдүрбээн. Бодуунүү өөрүшкүзүн кырган ада-нези-бите үлешкен. Ам чугле ажылдаары арткан. Биче-оол бир неделя ажыг ажыл дилеп келген. Каяя-даа баарга стажың чок азы машина чок дээр мындыг. Ооң-бите кады автошкола дооскан эштериниң чамдызы чөнүк машиналар септеп кирилкен. Оларын шимчедип чадап турда, оларны шеригже кыйгыры берген. Биче-оол харын тууйбу заводунун директорун сөөртүп турган чолаачы өске районче көже бээрge, оон орнунга ажылдаарын арай деп-ле чугаалажып алган. Ай ажыр даргазын сөөртүп чоруп турда, газигиниң коробказы чаштай берген. Арга-дуржуулгазы, таныш-көрүжү чок аныяк чолаачыга артык кезектер тылтынары аажок-ла берге.

Бир-ле кежээ Биче-оолдун ада-незиниң бажынынга Ыглаган-оол кылын-халаң кирип келген.

— Чээн, сени чинк-кара муна берген дээрил. Чүйк машины эки эвес чүве бе? Чүве чүдүртүнмес чүвени ону чоор чүвел. Ха-ха! Ам канчаар, багай даайыңын аалчэ октаптар сен бе? Ол-даа болза, ажынүү көөр-дүр — деп бо ыйнаан.

— Машина үрелип калган, септеп тур мен, даай. Оон башка ында чүү боор.

— Ажык чок эттиң үрелгени дээрэ, балык чок хөлдүү соолганы дээрэ — дээш, ашак хол чаңгааш, тонун куржангаш үнүлкен.

Биче-оолдун бажынынга ийи-үш ай бурунгаар даайының оон ада-незиниң чугаалап турган чүүлдери кире дүшкен.

Шоодуглар, памфлеттер

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ДҮНЕКИ ДИИРЕННЕР

Кижи болганы-ла ол бажыңче кирип щыдавас. Холду өрү сунарга херимниң кырынга четпес, ооң кадында бакылаптар хире дыдык чер база чок. Хаалгазы иштинден алаа-чайгаар-ла дээктели бээр -- даштындан ажыдып кирер дээр ужур-даа чок. Оон кадында херим иштинде бир-ле черден казыра дег кара ыт, илчирбезин сагышка анчыы кончуг кылдыр кыңгырады сөөртпүшээн, эжик аксынга кээр. Баш дүгүн адынады ырланып, диштерин шакылатпүшээн, хаалганы уннаштыр харамдыкты хербектенин тургулаар.

Ол херимниң ажыдынида амьдыралдың кандыг янзы чоруп туары эрткен-дүшкен улуска билдинмес. Чүге-ле ийик, анаа бажыңнардан өскелиг, каразынчыг сеткинишин алла-чайгаар келир.

Анаа эвес ыржым...

Шак-ла ындыг дүмбей ыржымның имиринде, ук бажыңның бир өрээлингэ үш кижи олурганнаар. Шала хемдигилээн бода сөөктери, кызыл арага сырғандылыг стаканиар — өске савасангалар-бile кады-хаара стол кырын суспаранчыг шинчи кирип тургулаар болгаш чыткылаар.

Ынчалза-даа кижилерде улуг-ла эзирээн хевир чок: бузурнуккан таакпы ыжын оттүр үстелчек, мирчигир кызыл-кызыл арыннаар бүлүргэй көстүп, бирээзиниң аяар болгаш шириинзимээр чугазын кичээнгэйлиг дыңнаар олурганнаар. Бодавыже, бөлүктүң хартаачызы ол болгу дег. Оозу кезе шаап турган чүве дег, үзе шиитпирлеп чугаалап олурган:

— Ижер чувеже ам шымдылаваңар, ол биске четчир. Ынчалза-даа ам оон херээ чок, дидимнелип алдынбар ышкажыл.

Сөөлүнде кай баар чүвел, хөделир үе келди! Демги чугаалааным кижиңин өозүн алыр — семис-даа, улуг-даа чүве чораан...

— Чаш бызаалыг эвес чүве бе, он ажыг-ла хонган боор, ооң кадында ойтка кирбеди-ле ыйнаан...

— Тений бербе! — деп, демгизи үзе кирген. — Манаа бызааның хөрээ чүл? Биске эттөхөн чөрөгүүлүп калып чүвени канчап билбес кижи сен? Бо удаада ыяап-ла ооң коданын каартылтар дээн чүве: мындаа хуралга оорлар дугайында, оор-сук дугайында кайы хире бак сөглөп туржук. Оор деп чүвени ацаа таптыг көргүзүп бергей бис аан хары!

Амдыгаа дээр ыыт чок олурган үшкүзү ылаптаан:

— А ыдын канчаарыл, чон берге ыт дижик... Чөрле ынчаш бо бүгүден хөцнүм калды: үргүлчү-ле тамы кырында чүве дег, коргуи-сиринейнип чоруурга кандыг-дыр. Дүнө безин үйгүм келбес, удуй-даа бергеш, улаарал-дембээрээр апардым. Сөөлгү үеде... чүгле сөөлгү үеде-даа эвес, боданыл-ла чоруур апардым. Кижилер дег, анаа чурттап көрзө канчап баар чүвел? Чок болза, мени салып көрүнер!..

Баштайғызының карактары хорадаанындан чидий бергиллээн:

— Ядараан хей, өөдөжок сойлук! Ол чүнү чулчуруп олуралың ол? Ынчанмазыңга сенээ халас этти, акша-төгерикти кым эккеп бээр чүвел? Дөмөй-ле ам дедир эглир орууц чок! Эрткен-барган үүлгедип чораан хөрээнден канчаар агартынар сен? Хамык бурууну чааскаан чүктөвээйн деп бодаар болзуңза-ла, кыл дээчинин кылыр апаар сен. Ам дөмөй-ле дедир эглир орууц чок! А ытта чүү боор: бир кижи хлеб, сөөктөрдөн каап берип тургай-ла. Ээзи боду чок — бертсен Кызыл баарым ол деп автобуста олуруп турган-дыр. Бажыңында чаш уругларыг кадайы бар, ында кижи сестир чүү боор, дашинындан дээшкүнинеп каай. Ону силер ынчаар кылыр силер, инекти база. А мен дашкаарғызын хайгаараай мен аан. Аргамчынар, бижектерицер белен бар-ла ыйнаан?

— Барында бар-ла чүве.

— Ынчаарга ам далажыр херек.

Демги-ле үшкү кижи хөөннүг-хөөн чок туруп келгеш, чөгенинп боданган: «Болардан адырлып алышы болдумас болгаш айылдыг херек эвеспе аан. Оорлаар-ла оорлаар... Кажан-чежиң сагыш-сеткил дыштанир чүве ирги? Мурнунда боларның биле чүгэ-ле каттыжа бержик ирги мен? Бодум-биле дөмөй хөөкүй кижилер ышкаждыл. Ам база баарым ол ышкаждыл... Оон ёске аргам база чок...»

Эрте час...

Ол часты чүү-даа, кандыг-даа амытан улуг өөрүшкү, ханы таалал-бile уткуур. Даглар мээстериинде, суур иштинде бичин-даа агаар хар чок кылдыр эрип калган. Дүне безин чылыг болгаш шык салғын хөөннүг-хөөн чок эстенедип каап турар. Эрги сан-бile алырга, ай эргизи болгаш караңгызы аажок — айт кулаа көзүлбес деп чугаалажыры-ла чөп.

Ындыг дүнеде, шак бо эрте час-бile кады төрүттүнүп келген чаш Бызаа — тыныш санында-ла хаайын дырыштырып каап, шөлээн удуп чыткан. Авазының ам-даа аазы читпээн хоюг болгаш чаагай судүн дем чaa хензиг хырнының шаанче соруп-соруп алгаш, ам ожаарал чыдары ол-дур ийин. Авазы база ко-жа, кожа болганиндан ол бичин амьтанның сеткилиинге чырык болгаш чылыг. Оларның аразын чүгле шаараш хана-бile үзүктеп каан ол-ла. Херек болза, бот-боттарын чеже-даа үр көржүп болур, думчуктары-бile сагыш хандыр чыттажып-даа болур. Кол-ла чүве — ооң чоокта чaa көстүп келгеш, таныжып эгелээни бо чырык черде авазының бары-дыр ийин...

Даштын ыт үш-дөрт удаа чүткүй аарак ээрип чоруй, шимээн чок барган. Ону уйгузунуң аразында бичин Бызаа шала-була дыннаан. Ынчалза-даа бажын көдүрбээн: черле ындыг кулугур оң кылдыр бодап каан. Катал-ла, чер дүвүнче дег, удумзурап бар чорда, эжик халыраан. Даашкыры кончуг да-зырт-даа кылынган. Бодунуң улузу эжикти ынчаар коргунчуг ажыдып турганын ол мыя назынында көрбээн. Элдептиг, кара-зынчыг болгаш коргунчуг-даа апарган. А чуге коргунчуг апар-ганын боду безин билбээн. Сырбаш кылынгаш, тура халып келгенин эскербээн. Карангыда чүдектери кончуг ийи дүрзү авазының ол-бо талазынчे бүзээлэй бергеш, былдай дүжүп, булгандыр чүткүп турда-ла — кынчыктырбайн, баглай шаап алганнаар. Оон эжикче углап кааниар.

Эжикчө соккуладып бар чыткан хирезинде-ле, авазы хая көрүнгеш: «Мүү!» деп сирлеш кылдыр эде каапкан. Бичин Бызаага ол: «Уруум!» дээн ышкааш дынналган. Бызааның чаш чүрээнде бир-ле чүве ажыш кылынганындан, дынзыг болгаш уза-дыр алгыра берген.

Демги ийи дүрзүнүң бирээзи — бирээзинге бир-ле чүве палыраан. Оозу тыртылыксап чоруй, бир черинден кылагар шиш чүве уштул келгеш, бичин Бызааже углапкан. Бир эвес кижи чугаазын ол чаш амьтан билип шыдаар турган болза, мындыг чүвени дыннаар ийик:

— Ону өлүрүп каавыт... Хамык херектү будаар деп барды!

Ынчалза-даа олче хөме кел чыдар улуг кара дүрзүден би-чин Бызаа ала-чайгаар-ла корга бергеш, үнү болгуп, азыгже

сыннып турупкан. Кел чыткан чuve доктаай дүшкеш, бирээзинче аяар палыраан. Оозу база ынчанган дег болганды, кел чытканы дедир-ле караш дээн.

Ынчан база бичин Бызаа мындыг чuveни дыннаар турган ийик:

— Бо ам кайын алгырар, өлүрбезе кандыгыл?

— Бодун-на бил, бир эвес ындыг-мындыг чuve болу берзе, бодуц бажын-бile харылаар сен ыйнаан!

Дүмбей карангының кара-кара Дииренцери бичин Бызааның авазын хап-соп чорааш, кайнаар-ла бир черже алгаш барган. Чуге алгаш барганныры ол ынчаш? Барып-барып мындыг үй-балай карангыда аан? Оон ээлери болза дуне мынчалbastар ийик. Чырык чувезин тудуп алган кээп көөрлер-ле харын, ынчаарда безин бичин Бызааның бодун чассыдын, тааладыр суйбап-суйбап каарлар эвейикпе. Оон ам чер чырып, хүн үнүп олурда база келирлер. Ынчаарда бичин Бызааны эргеледип-эр-геледип, авазынче салыптар. Авазының салаалар дег, чылыг, чымчак эмектерин хаайы-бile өйдүктүре аарак тып алгаш, хоптактанганындан оптуга-оптуга соруп-ла эгелээр. Ах, ава судунүң амданныг чаагайын кандыг дээр! Ол аразында авазы база аана турбас: бичин Бызаазын чыттап, чылгап шаанга чедер...

Пат-ла тодуп алгаш, эмектерин салыптар аразында, ээзи кочалын салгаш, бичин Бызааның төтпейн барган сартыны олла эмектерден эптии кончуг «дөөрт-дөөрт» кылдыр саап эгелээр. Ээзиниң, бичин Бызааның боду дег, хензиг уруу — аяан тудуп алган, саанчы авазының кочалын-на чандыр көрбейн манап турар. Ол база ижиксээр-дир ийин! Аваның амданныг ак сүдүн кандыг амьтап ижиксевес боор...

...Авазын үй-балай дүнеки дииренцер ам аппарганы ол-дур. Та кайнаар аппарганы ол чuve. Демги ышкаш, хап-соп-даа чорааш болза дедир эккеп каарлар ирги бе?

Бичин Бызааның сагыжынга анчыг, соок болгаш хөөн каранчыг кынып келген. Кара баарындан бир-ле чuve тырлып чоктааш, боостаазынга чиктии кончуг дуй турупкан соонда, чер-дээр улам-на карангылап, карактарының чаштары чайгаарла борбак-борбак бадып эгелээн. Авазындан чарылганы ам олла бе? Мон сонгаар оон-бile кажан-даа көрүшпейн баары ол бе? Авазының үнү, дын-на чангыс күжүр авазының катантаттынmas үнү ырактан-даа бол, чуге дынналып келбейн турар чоор?

Чонаада-ла үн үспейн ээрип турар дөө ол кулугур чоп ыттавайн чыдары ол? Бажын эжининиң иштинден херээжен ээзиниң хаккылады иткилеп, орта эвес кылдыр алгырган үнү дын-

налып кээп турган. Демги динреңнер ында база барганинары ол ирги бе?

Чүү шаг болгандын чөр чырып келген. Ынчалза-даа бичии Бызааның сагыжында дөмей-ле дүмбей караңгы. Ооң кадында, аажок-ла аштап эгелээн. Бичин хырны сарғып, мага-боду чайгаар-ла суларгай болу берген. Ол аштаашкын, ол бүгү човулац моон соңгаар үр уламчылаар дээрзин чаш амытан кайын билүүр боор. Кээргөл чок Диирендерниң кандыг хай-халап үүлгедип каанын ол кайын бодаап чедер, бодаар харысы-даа кайда боор...

Бедик херим ажылдыр амыдырал эрткен-дүшкен кижилерге эс ket чок хөвээр, ыржым хөвээр. Ол анаа эвес ыржымны — бурунгу хүнгү-ле казыра дег кара ыт илчирбезиниң даажы-биле үреп каап чоруп туар.

А бажыңың бурунгу хүнгү ол-ла өрээлинде, ол-ла үш кижи кылын халаг кылдыр пактап алган олурганинар. Қызыл арагалар чанында — водкалар, эльттер чанында — борбак-борбак ханнар овааланган.

— Алызындан тулук кайгал чүвөлөр болгаш, арыг-ла кылдывыс аа? Арага-даа — суг-ла, эйт-даа — saat-ла көрбеспе! — деп, бирээзи байыргаан.

— А хупура, чааскаан болзуңца, мынчаар дыгыттынып олуулар харының кайдал? Соонда чүректиг чүве эвейик сен бе! Чөрле ынчаш, кандыг маадырлыг чорук кылган мен дээш мактанаып, байыргап олуулар сен? Өске кижилерниң актыг-дүктүүгөнчүзүүче, араатаннар дег, шургуп кирии турарывысты бодаардыр сен бе оода?

Мактанаңчызы чудуруктаныпкаш, тура халып орда, бурунгу хүнгү-ле баштың болгу дег, ширинн кижи ындыкы өрээлден үнүп келгеш, демги кежээлөп турганын эктиндөн олуулту базып кааш, хорадап көргүлээн. Ооң эзирии улгаттыр билдирибээн, үнүн-даа бедитпээн:

— Ядараан кулугурлар! Чалчырааш саасканнар! Бо-ла үендаян дылыңар кажан соксадыр улус силер? Оон башка... Ол куурумчу Бызааны ынчан-на чоп айлап каавытпаан силер? Кудумчу дыргын кылдыр алгырбышаан дижип турлар ышкажыл. Ооң үнүн дыңнаан кижи бүрүзү: «Алгырар дээш боску безин дунуп калды, хөөкүйнүү. Кончуг-ла араатаннар, шөө-бөрүүлөр чоруур чүве-дирэм...» дижип турлар ышкажыл! Бисти кижи бүрүзү каргап турарга чүнүн экизил? Ынчаарда ол жааже бодум кирерим кай...

Дем чаа-ла, содаа эрээн асқыр дагаалар дег, сирбенеңиң тургулаан улузу, баштыңың шириин, каразынчыг сөстеринден чайгаар-ла эзирин сергеп, халбыйып бады баргылааниар.

Ийи кижизин, ам чаа көрүп каан чүве дег, кезе кайгап олура, шемеп каан:

— Аксы-дылыцар тыртыцар. Оон башка, чүнү-даа хөрлээледип кээр чадавас апарып-тыр силер. Чувениң хөлзээни эрткиже, арага-дарылап турган хөрээнсер чок. Ам — чангылацар! Кудумчуже эвес, ескээрлеп үнүцер...

Бичалза-даа оор аяктың эрин ажып кел чыткан. Бөрүлер дээргэ, бойдустуц ынчаар чаяап қааны — амыдыраар аргазын тып, хайдынын чоруурлар. Олар безин үргүлчү-ле ажырымчы эвестер. Дэгбес дээнде, дэгбейн-даа барын болурлар. А мында кижилер, угаан-медерелдиг-даа болза, олардан дора кээргээр сеткил чок, ажырымчы кижилер ышкажыл!..

Оларны, ол ажырымчы кижилерни долгандыр истелгениң, чөптүг чоруктуң дээрбээ уштуунуп үнер арга чок қылдыр қанаар чырыа соп кел чораанын эскербээннер.

«АРАГАНЫҢ ХАЙЫ-ДЫР ИЙИН...»

«Чайын — шанааң, кыжын — тергең септе» деп үлегер до-мак бар. Бодаарымга, дыка-ла чөптүг сөглөттинген иргин ийин: чүве бүрүзү кес кырынга келирге ам девидеп-бачынап үнгеш, буу-хаа-бile шынpar чок чүве кылыр ийикпе азы куруг олуруп каар кижилерге удур, баш бурунгаар хынамчалыг көрүп, ыяк қылдыр белеткенип алышын сагындырып чоруур!

Мында шак ол үлегер домактың уг-шии сагыттынып туары ол боор: чайның кончуг изиинде ийи анык эр дер-бузу шаанайны бергилээн, бир-ле ындыг чоонзуумаар чудуктарны кашлый чонуп, кертил, үттөп шаанга кирил-ле турлар. Ийи-чаңгыс сөстер октажып каап, хайгаарал-ла олур мен. Эрлеримниң кайызы-даа, дамырак кара суглар дег, хап бадып турар дерлерин соксаал чокка чоттунгулап, кайызы-даа деңгэ чыгыы човууртатылаар, хөөн булганылааның демдээ қылдыр өйде-өйде эзге бергилэвш, «өък, өйт» деп кагылааш, арай узадыр: «үё-ох, деп каар болдулар.

Бирээзи менче арай буруузунган чүве дег көрнүп келгеш, демги «өък» дээчинден чашталы берген карактарын чоткулааш, менээ-даа, бодунга-даа агартынганы билдинмес, мынча дей-дир:

— Араганың хайы-дыр ийин...

Кандызын-даа деңге күүседип чоруп турган эжиниң чырыктары чиктии кончуг чырташ кылынгаш, арай шагжоок удурлана-дыр:

— Арагада буруу чүү боор, ол бистин боскувусче боду кире бербээн-не болгай... Боттарывыс ону сегирип албаан болзувусса, ол күжүр турган черинге туаралла ыйнаан. Чүве далдавас ыт безин ону кудуп бээрge ишпээн дижик!

— Ындыг чүвени чүгө бүдүрүп, садыгларга чүгө делгөп туарыл ынчаш? — деп, бирээзи шыжыгыксап айтыра-дыр.

— Чугааладым чоп: боттарывыс буруулуг-дур бис деп. Бүдүрүп-даа тургай-ла, садыгларга делгөп каан-даа тургай-ла. Алыр-албазын, ижер-ишпезин боттарывыс билир мээлиг-баштыг кижилер ышкаждыныс чүл. Ам чарбыттынган ажыны бар бе?

Ам ыытташпайын, демги-ле ажаанзыргай ажылынч шымны бердилер. Уё-човуурлуг-даа болза, шудуруп туарлары илден: оозу хевирленип кел чорду — кыжын малчыннарже сиғен сөөртүр трактор шанаа бооп тур ийин мон. Шынап-ла чайын шанаан кылып чыдарлары бо-дур.

Арагага хыйланып турган демги бирээзи дерин база катап чоттунгулааш, улуг тынды. Оон эжинчө көргеш, чугаалаї-дыр:

— Мынчаар хилинчектенип чыткаш, ажылдан алган акшаын бичии када-ла дөңгөйти ижип каантарга база кончуг аа?

Бирээзи база оон аайынга кирип туар хирелиг — бажын чайгылааш, дыңналыр-дыңналбас ыытташ калды:

— Кандыг дээр сен...

Болдунары — болдуна берген, иштинер — иштине берген-даа болза, бүгү-ле чувениң эки-багын сайгарып көрүп, билип туар боорларга, ажыл-агыйындан салдынмаан боорларга, ийи эрге идегелим өжүрбедин: тайып ушса-даа, даянып турул кээр болгай! Ынчаарда ол кажараан кижилерни чүү дедир тыртып шыдаар деп.

«ДЕМГИ ЧУВЕВИС БҮДҮН-ДҮР БЕ?»

Бо суурнуң дал ортузун үзе Кожай хемниң суг уну чарып чыдар. Оон ужун суурнуң боду ийи аңгы кылдыр көстүр. Ында чуртташ туар чон база: «Алдыы-Суур», «Үстүү-Суур» дижип чаңчыгып калганнар. Бодум ынчаарда ол черниң Алдыы-Суурунга чуртташ турган мен.

Чайын чүве ийин. Агаар-бойдустун серин чагайы кончуг боорга, бир хүн ол Алдыы-Суурнуң хем уну тырта, хавак кырынга анаа-ла өрү-куду кайгаттынып каап, таалал-бile дыштанип олурган мен. Аргышкан улустарның шимчээшкүннери,

базымнары, даштыкы аажы-чаннары бот-боттарынга бичи-даа дөмейлешпес — эрээн янзы болуп кээрин сонуургап, бодумга база бир чаа ажыдышыкынны ам чаа кылып олуарымны минип бодандым...

Хенертеп ынаар, куду садыгдан-на боор, чангыс айтта мырыңай үш аныяк эрлер ушкаждыпкан, хавак баарын өрү чоктаан оруктун довурак-доозунун бурулады, садырады шаап чоктап олурдулар. Хөөкүй айттың бачыдап чоруурүү илден — эгиштыныштыг, чырыктарындан ак көвүктөр шуурап келгилээн. Барык-ла мээн чиге дужумга эртип бар чорааш, аъды бир-ле борбак дашка күдүрүп, күстүге дүштү. Демги эрези хайнүү чораан үш кижим, эйттүү дыгаан шоодайлар дег, ынаар-ла соңнуг-мурнууг молдурукталы бердилер. Айттүү «ам-на хосталдым, ам-на амырадым» дээнзиг, арта-ла силгилени каапкаш, хажызынче караш диди.

Үш кижини топтап көөрүмгө — арын-бажы, идик-хеви куругла довурак-доозун апаргылаан, мүн-не шимчеп эгеледилер. Төдүзүү дириг-ле хире, а сөөк-даяа бүдүн ирги бе деп бодап олурумда, туралын келгени хамыктың мурнуунда мындыг айтырыг салган тур:

— Демги чүвөвис бүдүн-дүр бе, алдар?

Черде тургалак чытканнарының бирээзи дүвү-далаш-бile ол-бо карманнар душтарын суйбагылааш, өөрээн шинчилиг алгыра-дыр:

— Харын-даа бүдүн-дүр! Бүдүн!! Бүдүн!!!

Үш дугаары база ону дыңнаап кааш, идеңкейлии кончуг туралын келди:

— Канчап харын ажырбааны ол ой..

Иштимде пат-ла кайгап калган-дыр мен: бот-боттарын кандағы-дыр сен деп айтыржыр улуу — «Демги чүвөвис бүдүн-дүр бе?» деп чүү адам чоор! Мага-боттарының кадык чаагайындан, мунуп чораан хөлгезинден артыкка бердинген, сагыш човаар чүвези ол ышкаждыл — шилде арага!

КӨСТҮП КААР...

Хандыр бодай бээрге, кижилерниң эскет чокка чугаалай каантар домактарының утказында анаа эвес чүүлдер база чаштынып чоруур чүве бооп-тур ийин мөн. Ындыг домактарны мооң мурнуунда чеже дыңнаваан дээр мени, тоомча чок чорааным ол ышкаждыл. Кырыыже угаан кирер деп чүве ол-дур-ийин.

Бо удаада база мурнунда чедир бодавайн чорааным ол-ла домакты дыннаар ужурга таварыштым. Эртенгинин тос шак бичии-ле ажа дүжүп чорда, совхозтун конторазынче шиглээн орукка, аажок танырым Адавастайга уткужа бердим. Кижимниң ындазында далажы аажок, артында-ла шошкунгурлай аарак бар чорду.

— Чүү кончуг далажып чоруурун ол? — деп чиктигзиндим.

— Ажылдаар черге чогуур үезинде көстүп кагбас болза хоржок! Ам харын-на бичии озалдал бар чыдыр мен...

Он шак үезинде магазинге кире бээримге, демги далажып чораан Адавастайым ам мында базып тур. Кижимниң байдалында далаш шинчи чок: бир барааның өртээн айтырып, бирээзин садыгжыга алдырып алгаш — үр-ле суйбап көргүлээш, дедир салып, өске бир хепти алдырып алгаш, кедип көргүлээрдаа. Чанынга бир эжи келгеш, айтыра-дыр:

— Хостуг-ла сен ыйнаан, чугаалашкан черивисче халтар бис бе?

— Ынчанмайн канчаар, хостуг-хостуг!

Чувениң байдалын арай каразынгаш, ам харын Адавастайдан чугаа эрей бердим:

— Дем эртен бачымың аажок контораже челип бар чордун, ам чоп даамайың кончуг апаарды, кылыш ажыл төнген болду бе?

Кижим менче элдепсинип көргеш, дүште-даа чок харыллады:

— Ажыл чүге төнер чүвөл? Бистин ажылывыстың төнүп чораанын кажан көрген сен? Сенээ чугааладым чоп: «ажылдаар черге көстүп каар-дыр» деп! Көстүп каан соонда ажырбас-ла болгай...

Ындыг чүве турган чүл! Ажылдаар черге эртен көстүп каарга-ла, чогуур организациязы ол кижиин ында бар, ажылдан турар кылдыр билир aan! Черле харын кайгаар кижи мен: чамдык улустарны көөргө, эң ылангыяда чамдык херээжен чонну көөргө, эртен ажылдаар черлеринче дүвү-далаш-бile бар чыдарлар, а каш шак эрткенде көөргө, мырынай-ла оожургап калган, кайда-чүде чоруп тургулаар: улуг кара барбаларын туткулап алгылаан, садыг-наймаа кезип чоргулаар. А эртен демги улустарның ажылдаар өрээлдеринге, бичии када олуар үелеринде кандыг-бир айтырыглыг бараалгап баар сен — сээн ооңче улуг-ла сагыш салбас: чылдагаан тыпкаш, даартаже, соңгузу хүнчө чылдыргаш, чиде бээр. Чок болза, хейде-ле хыйланып, кончуттунгуглаар боор чүве. Ажылынга көстүп каардээш келген кижиге ол-даа болза шаптыктыг чүве ыйнаан.

А демги Адавастайга ооң дараазында — үш дугаарында база душкан мен: бо удаада кассаның акша алыр көзенәэнин қасынга чүве. Ээлчегде эвәэш кижилерниң бир дугаарында манап тураг болган.

— Акша алышыңар ол бе? — дидим.

— Ынчанмайн канчаар, бөгүн шалың алыр хүп-не болгай! Баш бурунгаар туруп албаска хоржок, оочур улгады бээр болгай...

АҢНААР, АҢНААР...

Шаанды бир аалдың оглу койгун, торлаа дузактап каар ийикпе, азы бодунун өөнүң орун бажында, ачазының ай-айы биле анаа турза-ла турар багай дүүргезин чүктеп чорааш, согур душ бооп, элик душтуруп каан дижик: кожа аалдарга чугаасоот чайгаар-ла тарай бээр. Сүттүг сарыг шайны таваар аартап каап, тавында хөөрөжип олурган, назы дөгүй берген ашактар, кадайлар ону база чугаа кадында демдеглэй соп каарлар:

— Ачазы дег, аннаар болган кулугур-дур але!

— Кырган-ачазын дээзэн болгай aan ол!

— Чок, авазының угунда кончуг аңчылар бар болбазыкпе!..

Үя оон төптинип алгаш, ол оолдуң ада-ие ызыгуурунга чедир дыка солун барымдааларны контарып чугаалажы бээрлер. Билдинмейи чораан онзагай төөгү ацаа бирден-бир чок, адышта дег, ажыттынып келгилээр. Ынчалза-даа ол бүгүнүң бижимел төөгү кылдыры боттанып турбазы харааданчыг!

Биче шаанды кижииниң сонуургалы, күзелдери арбын-на чоргулаар болдур ийин! Ынчанмыже, сагыш ышкани ол-ла хөвээр боттанып бээр чүве кайда боор: дыка хөй сонуургалдар үениң аайы-бисе, назы-харның өскөрлиишкүннери-бile кады, күсүү тоглаан буруулар дег, чайгаар-ла соонга чыткылап каар болгайлар.

Элээди шаамда мен база-ла арга-эзим кириксээр, тайгасын үнүксеэр чораан мен. А тайга-сынының бир янзы амыдьралын, хоийлу-дүрүмүн, ужууралдарлыг болуушкуннарын билир аңчы кижилерни бодаарымга, кандыг-ла бир тоолчургу хуулгаазыннар ышкаш сагындыраар. Аңчыларның барык-ла төдүзү чугаакыр чон: хөй-хөй коргунчуг, хораданчыг, каттырынчыг, чаптанчыг ужууралдар долган чугааларны — олардан аңгы кымдаа ынчаар солун, каракка көстүп, кулакка дыңналып кээр кылдыры чугаалап шыддавас. Үе-дүпте-ле кым-бир аңчы-бile болган таварылганы база олар утпайн,— дижинде ызырып, ды-

лында өртеп каан дег чоруурлар. Ону улам немеп-немеп, харындаа мындаа чаа, дүүн чаа, бөгүн чаа боттары-бile таварылга кылдыр суг хөөрөп кээри хаая эвес болгулаар. Бойдусту улам хандыр билип, анаа амы-тыным тудуш кылдыр ынакшырынга чогум-на олар дөгүткен чадавас.

Бодум дугайты аңчы-менчи ызыгуурм-даа чок кижи чораан мен. Ачам ашак ындыг чүвеге мырыңай тек: боонун канчаар аттынарын билир хамаанчок, ону канчаар тударын безин билбес боор деп бодаар мен. Бодунга көшкүрәеш ындыг чүве ийикпе, оолдары бистер кым-бир кижиниң ап чораан боозун тудуп, суйбай берген болзувусса, девидел-ле үнер:

— Ой-ой, өршээзин, анаа дегбенер! Бово-монгү-бile үрелдешпес чоор, дадайым! — дигеш, боонун чогум ээзинге саналдаар: — Чаныңче салып ап көр оонну, күжүрүм!..

Ынчангаш, билип кээримге-ле, өөвүске боо янызылыг чүве турбаан. Ачам ол дугайында дүжевес-даа чораан. Оон кедерезе аксындан дүжурбес мындыг үлөгер чугаазын сыгаар: «Ан эдерерге — хан, мал эдерерге — чаг». Ынча дигеш, оозун улам күштелдир немеп каар:

— Мал-маган эдерип чоруур болзунарза, эктиңерден-даа элевес, хырныңардан-даа аштавас силер, оолдарым!

Өөвүске аңнаар-меннээриниң ада-төөгүдөн салғап келген чанчылдары турбаан. Элээди шаамның ол сонуургалы боттан-майн, чүгле күзелдерим бооп артып чораан чүве. Чангыс-ла аргалалым — аңчыларның чечен-мерген чугааларының карачангыс идепкейлиг дыннакчызы чорааным болгай. Ол безин менээ кайы хире магалыг таалалды берип чорбады дээр!

* * *

Ол чорукту ам бодаарымга — үе-дүптеги, харын-даа дүшдүлде дег ырай берген чүве-дир ийин.

Ачамның хоругдаашкыннары турза-даа, бодум сурагланып тургаш, кайын-на бир хос дүүрге тып алган мен. Холдарымга кандыг-ла бир үнелиг эртине туттунуп келген дег, кандыг-ла бир шынчы эштиг апарган дег болу берген мен. А боога херектиг каш холаларны, эвээш ок, дарыны кандыг арга-бile, кайын тып алганымны манаа чугаалааш-даа канчаар.

Аңнаар херек. Кайызын эдерерил, кажан аyttанырлар ирги? А эдертирлер бе ынчаш? Орук кижизинге saat, чорук кижизинге шаптык дижип база болурлар болгай...

Бінчаарда кандыг аңнарны қажан аннаарын доктаадып каан үе-шаг дүрүмү турбаан — ону улуг аңчылар кымдан дээрे сағып билир, ол-бо аңнарны өлүрерин шыңгызы хоруп турар дүрүм база турбаан — боттары-ла ылгай көрүп, хумагалап, өйлеп чоруулар. Өй-чижек чокка қырып чоруур аңчылар база турбаан чүве: дайын үезинде өлүрген аң-мекни күрүне садынчы кинрери-бile, оон дараазында бут қырынга чаа туруп кел чыдар МЧАЭ-зинин чем-ажынга түрү хереглээри-бile дужааттынып турган. А аң-мөң дээргэ, бистиң чурттап чорааныбыс Ак-Хем дээр бичин ораныбыска безин кедергей элбек — кодан-кодаң чоргулаар чүве. Хой кадарып чорууруңга суг оларның кедээзинге тоор-херексээр чүвези чок оъттап тургулаар.

Чүү-даа болза мәэн сөткилимге чоок, эптиг-ээлдек болгу дег кижиниң — Дадарыкпай аңчының аалынга барган мен. Бінчаарда сиғен кезин турар үе, июль айның төнчүзү чүве болгай: ол аңчым баштаан үш кижи белеткенип каапкан, кидин-не айттанырының қырында турлар.

— Хүлбүстүң семирээни ам тулуп келген, бүүрээ мунгаш, боску дунук болдур эвеспе, алдар! — деп, Дадарыкпайның ыдыңдү.

— Мойнаа-даа ам аянчок аа? — деп, дыт дег узун Димитындыг.

— Оонарның ам туразы улгаткан, чөр чыттап чоруп турар болдур эвеспе — деп, Чыргай немеп кагды.

Багай эр мен-даа оларның караанга илдикпедим ышкаш. Кайызының-даа сөткилимге тааржырын бодап, чашпаалай аарап диледим:

— Мени база эдертип көрүнерем, ақыларым!

Бирээзи мени бир-ле дугаарында көрүп каан чүве дег, бажымдан будумга үндүр шинчилээш, хоранныы кончуг сөгледи:

— Сени чоор улус бис? Эдерктен ыдывыс, дергилээн хойт-паавыс дээр бис бе?

— Аа хупурай бер, аң-мөң хойгузар ыйнаан бо! — деп, Димит ойнааны-даа, шыны-даа билдинмес өнемчитти.

Сөткилимге чоок кылдыр көргеним Дадарыкпай аңчы демги ааспырак өөрүн соксаткаш, мени ылаптап көрдү. Оон чугулаалап айтырды:

— Бoo-хөөң бар бе ынчаш, оол?

Багай дүүргемни көргүстүм. Кижим ол-бо суйбап, шыгаай тудуп көргүлээш, өөрүнгө чугаалап кагды:

— Ам канчаар, барыксаан эрни. Бирээнер ушкарлып алындар, алдар. Ону алгырты кааптарга хоржок: чүве аайлышпайн баар болгай...

Өөрээнимден арта-ла чалгыиналы берген чүве дег, бирээзиниц эзериниц соонче ушкаштыр, күн дег барып хонуптум. Ол Чыргайның аъды болган. Чедер черге чедир, арганзымаар альтын кондаалайы бергезимээр-ле болган... Мээн бо аас-кежним-ге бодаарга, ында чүү деп! Доктаар ужурулуг черивиске чедир анчыларымның чугаа-сооду үзүлбээн. Диңгээп чоруурга солундаа, ындыг кижилер-бile ден эргелиг анчы болун чор мен деп бодап қээrimge — чоргааранчыг-даа!

Анчыларның эртен, кежээки одарларда ол-бо чүкчө салчып бээрде эптиг төвү — Сонгу-Адырның Белдир-Даг ужунга кээп дүшкүледивис. Анчыларның чуруму ындыг чүве ыйнаан, оон башка аштап-суксаар хире болбаан-на улус болгай бис: үедүптуң одаанга пашты тип, шайны хайындыра бердивис. Тик-кен шайывыс улуг-ла саадавайын, боргурады хайнын турду. Ону дыңгээп олуруп-олуруп, улуг чаагай, чугаакыр Чыргай амыраан шинчилиг төлгелей чугаалаады:

— Пашка эът кирер дээн эвеспе моонаар, алдар! Чоп кончуг бургурап тур бо.

— Бирээгэ черле таваржыр ыйнаан бис. Оран-таңды база хайырлаар он, боллар база шыырак болгай — деп, анаада шоолуг чүве ыыттавас Димит, ня ол шай боргуралынга хей-аът кире бергени ол ийикпе, немей каалты.

Пашта шай эстинген. Ынчалза-даа ижеринчэ далашпадывыс: баштап чоруур анчывыс шинтирлээр ужурулуг. Киживис бичии калгак хымыжын арыды чуп-чуп, шайның үстүн аякка куткаш, чүк-чүкчө чашышаан, чалбарып тур:

— Өриээ хайыракан, оран-таңдым, бай таңдым авыраа-а!..

Анчывыс элээн ур чалбарып келген. Уран-чечен, солун деп чүvezин магададым. Оран-чуртка ханы ынакышылдың чылыг сөстери анчының чүлдү-чүрээндөн үзүк чокка куттуулуп кээп турду. Тааланчыг ыры, хуулгаазын тоол ышкаш, ынчалдыр сеткил ханып дыннаксаар боддум.

Чалбары-ла, анчы! Чалбары-ла!..

Шалыкын-шалыпкын чемненикенивисте, Дадарыкпай анчывыс чүгүрүүнде кире берген кежээки хүнчө топтап көргеш, далаштыра берди:

— Чоруур өй келген-дир, кайгалдар. Қым кайыже баарыл, чээ? Бодум хуумда Белдир-Дагның дөзүнгө чедер мен. А сен кайыже баар сен, Чыргай?

— Мен-даа Кызыл-Хажы же баар мен. Аннан-даа өскен, адып-даа чораан черим ол — дигеш, бырдаан дээр хуртун боозун суйбагылай-дыр.— Қүжүрүн дээп турда ана карак-ла болбазыкпе!

— Мен Дестиг-Қаътче барып көрейн — деп, Димит таваар чугаалааш, сиирлөнчек узун холдары-бile уш адар аңчы кара-бинин чоокшуладып олур.

База-ла мен хөөкүйнүң ат-сыым үнмеди. Аңчыларның бирде бирээзинче, бирде өскезинче, сартык эрээн хаважык дег, чанныр чыгыы эдерти көргүлөн каал тур мен. Боду-бile кады кыраан, араалыг кара боозун чүлгүп доозупкаш, Дадарыкпай аңчы харын мени сакты хонуп келди ышкаш:

— Бо турар Буюн-оол аңчывыс кайыже баар чүвел? Одаг ээлэзин дээриңцер ол бе?

— Мону эдертии аарга дааш-динмиттиг, аң-мен хойзур-ла ыйнаан — деп, Чыргай хөөн чокталды.

— Мээн баар черим ырак, хей-ле түрэй бээр ыйнаан бо — деп, Димит ындыг.

Оларның шуут ойталааны ол. Сөөлгү идегелим Дадарыкпай акыйда барган. Кижим бичин бодангаш, шинитнирий үндүрдү:

— Мээн баар черим кадыр-берт болгай, оол, чорун көрбээн кижиге берге. Ужуп-туруп, кемдеп-кергеп болур болгай. Дүүрген база ыракшыл эвес. Мыя куду шөл эзимни долганып-дескинип туруп тур сен ийин, бис келгижевиске. Альт-хөлдү-даа хайгараарында эки ыйнаан...

Шыырак бооларлыг, шыырак аңчыларым чорулканнаар. Мени чүгле ыттан эрттирип кааннаар хире. Ам канчаар, багай дүүргемни чүктээш, чорултум. Кижи чагыргазынга эвес, шөлээн, туразында тояап чоруурга база эки-ле ыйнаан деп бодап келгеш, сергеп-даа келир болдум. Шөл эзим шырынталбас, шаарштай көрүп чоруурга дескиндири кайын бээр көстүп чоруур оозу доруун боор чүве-дир. Оон ыңай аңчыларның мындыг дүрүмүн база сагып чордум: буттарының даажы бодунуң кулаанга дыңналбас кылдыр кедеп билир кижи аннап болур деп. А «стандзызындан чөгөнмес» деп чугааңың утказын база хандыр бодап чордум. Шынап-ла мында-даа бар-ла ыйнаан!

Кезек кеденгирлеп кылаштааш-ла, элээн олуруп каан, хайгааралды улгаттырып, кулак салып дыңцаалаарын шынгызырадып чордум. Чүү хире үе эрткенин безин уттупкан мен. Бир-ле черге келиримге, ынаар бир-ле черде дааш үнүп, шимээн дыңиалып турар мындыг: чарт будуктар каккылаштырган дег — чык-чык кыннып, даванинар-даа дидирээн ышкаш... Ол шигже кылаштаарымга, демги шимээн улам-на улгадып олурап. Ам мырынай эгиштер безин дыңцаалыр болу берген. Эзим черге ындыг ужур-мажыры билдинмес чувени дыңнаарга, дың чангыс багай эрге, коргунчуг чораан. Улгаттыр тынарындан безин сеести-сеести бурунгаарлавышаан мен. Ур болбаанда, бар чыт-

кан чүгүм чоорту чырып, ыяштар улам тарамыктай берди. Төгерик аяңыңды мыйнаңдың кызында кээп-тир мен.

Аяңны эргилдир аяар бакылап көргүледим: хенертен күйгам чырылыш, чүрээм серт кылышы — бичиң аяңың даңдал ортузунда ийн кончуг хүлбүс көс-баш чок чаалашкан, ана кызаңнаар чүве турлар ийин мон! Қайзы-даа ийн талазынче дедирленип-дедирленип, оон сыр маң-бile бот-боттарынче даңла бээр, ол баарда кайзының-даа мыйистары, бурунгаар сунукан чыдалар дег, дорт шиглеп алган бар чыдар — харындаа коргунчуг! Кижин ынчаар атакалаар чүве болза, ша-даа чедирбейн бурганнадып каар ыйнаан, аа өршээ! Аң-мен бүрүзүнүң кижиден коргар болганы-ла чаяан чүве-дир ийин.

Багай дүүргемни шыгаай бээримгэ — чүрээм дургедеп, холдарым сирилээш мыйнаң талаар. Бoomну дыт ийинге быжыглай хөлдеп алрымга, балдырларым база ырбаңайны бээр — чадажып-ла тур мен. А оон кадында, демги хөделип турган хүлбүстөрим хензиг-даа доктааш қынмас, ол-бо шывыңнашкаш, хараалга база орта кирип бербес.

Адак сөөлүнде бирээзин бастым-на! Кара дарының ыжыарын-бажымны дуй ап, кулактарым дүүнчейни берди. Бодум онналып, ыш арлы бергенде көөрүмгэ — ийи эвес, чаңгыс хүлбүс күдүжецейнип тур: черде бир-ле чүвени үскүлевишаан. Күргүх холаны ушта соп каапкаш, база бир октуг холаны киир идиптим. Хүлбүстүң шимченген айы-бile эдерти тудуп тура, мажыны база кааптым. Демги-ле ыш, демги-ле динчмит... Аяңны топтап көөрүмгэ, бедик сиғеннерден өске ам ында чүү-даа чогулу. Оң талакы эктимниң ыстаан ышкаш аарышкызын ам чаа миннип кагдым: ол-даа боонүң тевиишкини боор. Эзимни бодаарымга ыржым-на чүве. Хүлбүстөр ам та кайнаар салчып бергеннер! Хээ чазып үнгеним ол ыйнаан, а демги ашактар четкилеп келгеш, мени шоодарлар. Харын-даа чемелээр-даа чадавастар. «Сээн мурнунга оон артык канчаар туруп бээр чүвел! Мыйнаң үстүрүп алгаш, чазып турган кижи ышкаждың чүл» дээрлер. Бо хос дүүргениң даажы оларның кулаанга чайлыг четкилээн болбайн, хөрлээр арга ам чок...

Боолаан болганды, ок изин албан көөр апаар. Хүлбүстөрниң чаалажып турган чериниң уунче хөөннүүг-хөөн чок базыптым. Мыйнаң илдигер чыгыны чеде бергеш, көрүп кагдым: төрөн сиғеннер аразында бо дедаан! Баштай караамга шуут бүзүрвээн мен, дүжүм бе, дүлүм бе деп, пат-ла аңгадай берген турдум...

Ол черниң кайдазын, ынаар чедер уг-шигни демдектей көрүп чорааш, одаавыска буттарым ана черге дээр-дэгбес маң-

нап келген мен. Аңчыларым ам-даа келбээн болдулар, дүрген-не тө каал берзимзе дээш, манагзынарымга — үе-шагның чылбас деп чүвезин кандыг дээр! Дыка-ла үр болганда, улузум барык-ла денге чыгыы ээп келгиледи: улуг-ла чугаа-соот чок, хей черге хыйланчылар-даа. Шыырак бооларлыг, шыырак аңчыларымның куруглап келгилээний эндеведим. Менден «Чүнү көрдүн?» деп, ужур сагып чүве-даа айтырбадылар, мени хереке-даа албаан ышкаш болдулар. Чүү шаг болганда, Дадарык-пай харын айтырды:

— Ынаарга чүнү дааладып турдун, оол?
— Бир хұлбұс турған, оон... — деп бар чорумда, Чыргай үзекирди:

— Оон чазып-ла алдың ыйнаан?!
— А-дыр даан, бо кандаай кижи сен, ол кижи төндүр чу-гаалаай-ла — деп, Димит болчу берди.— Чугаала, оол.

— Оон бир бооладым, иий бооладым...

— Канчалды ынчаш?

— Та, салып бергенин көрбедим.

Бодум шаамче эрлерниң бажын бичии төөредириим ол.

— Ок изи көрбээниң ол бе?

— Чок! — деп. мегеледим.

— Элдептиин але, аңның салып бергенин база көрбээн... Аңчы кижи ок изин албан хынаар-ла болгай! Буюн-оолдуң оозу кандаай чүвел, хынаң көрзе эки эвеспе, алдар.

Эзим ишти караңгылап-даа келген болза, өөрүмнү демги черге чазыг чок эдертип келдим. Өөрүм бүгү чүвени караабилем көргеш, кайгап кааннар. Эрлерниң чугаа-соодуу база үнүп келген:

— Кончуг эр-дир мон!

— Азаның бичизи кончуг дижири-ле чөп-түр!

Дадарыкпай аңчы менәэ, езуулуг-ла улуг кижиғе дег, өөрүшкүзүн чажырбайн чугаалай-дыр:

— Чоруун чогунгур, чолун әк кижи-дир сен, оол! Эр хей! МЧАЭ-виске улуг дузаны чедиргениң бо-дур, сигенчилер-даа ам амыраан. Че, кайгалдар, суг-чарлыг черге баргаш, союп-бузар, баардан согажалаар, эъттен шиштээр-ле болгай. Чинге аңнар сүржүрүнүң бүдүүзүнде келген болгаш, бо хұлбұстар тергиидекчи чинзе дээш адааннажып турганнары ол-дур. Ынчаар чаалажы бергенде, өлүр-баарын билбестеп, изирниге бээр, серемчилели оскундурап. Эжин чыттыр адыптарга безин халдавышаан болур. Бо Буюн аңчывыс ындыг черинге таваржы берген эр-дир! Баштайгы аңнаашкыныда-ла, мажайты тава-

рышкан көрбеспө! Чоорту мергежип, моон сонгаар шыырак аңчы бооп болур-дур сен, сундулууң аажок ышкаждыл.

Аксы-дылы хоранныг-даа болза, алзы эки эрлер болган. Оон сөөлүнде-даа кады чоруп тургулаан мен.

Эдудард ДОНГАК

ДҮЛГЭЭЗИННИГ ДҮШ

Вашингтоннун қырында кедергей айдың дүн дүшкен. Капитолия бедигээжи чүден тода көзүлген. Бичин чаштарның дартайты үргеш, дээрже салып үндүрүпкен шарынга дөмейи аажок, боп-борбак ай диптэ база бир эрте-бурунгу хоорайының дээр шаар дүндуүштелген бажыңнарының қырында азып каан чуве дег, оожуму аажок салдал бар чораан. Сагыш човаар чувези чок миллиардерлер айдың дүннүң өпейинге улам таалап удуп чытканнар. А президент Рональд Рейганның, чуге-ле чуве ийик, уйгузу келбес. Соңгулдаларга чедир ам каш-ла ай арткан. Демократтарның төлээлери Гэри Харт биле Мондейлиниң алдары алгып олурган.

Рональд ол дээш улуг-ла ундараваан. Чүгле оон сагыжын өйүп келир чуве бар; ол дээрге Кейси биле Бейкерниң аразында анаа эвес демисели. Ол дугайын «Дейли телеграф» деп англи солуннун бижээн чүүлү хөрек иштинде суп каан аар даш дег өйүп келир. «Ак бажыңның харыысалгалыг ажылдакчыларының аразында хып үнүп келген маргылдаалар, бот-боттарын балдырлаашкыннар болгаш каразыышкыннар Рейганның президентиге катап соңгудар дээни хөделишикиннеге шаптык болуп тураг. Ук алгыш-кырыштың чамдык киржикчилерин эргедужаалындан халаар деп тураг».

Саазында бижип каан соонда, балды-биле чона шавар арга бар эвес. Президент чүгле даштыкы солуннарның эвес, бодунуң-на баштап олурар күрүнэзиниң парлалга органнарынга дириг кара хөңү чок болу берген. Ыыт-шимээн, хөлзээзинниг медээлэр-биле ат-алдар чедип алыр деп, капиталистиг делегейниң парлалгазының амыдыраар аргазын бодап келирге, оон сагыжы чырыш кылынган. Ынчалза-даа Капитолия бедигээжинде хөлзээзиниер удуур уйгу бээр ужур-даа чок. Соңгулдалар чылының бүдүүзүндө төлээлэр палатазының чеди кежигүннери конгресстиң судун чыылдыраар деп негелде салып турагын

сактып келирге, чүректи ине-бile шанчып турган дег апарган. Чүрек эми ижер ужурга таварышкан.

Ынчанмайн канчаар. Шынап-ла конгресстиң суду чыылган болза, президентини дүжүлгезинден халаар болгай. «Вашингтон пост» солуннуң кол редактору Бендижамин Бредлиниң чүнү-даа билбес бис деп кортук чугаазын сактып келирге, хөрек көзүрүн сый тептер чазып турган чүрек оожургаан.

«Уотергейт» биле «рейганейт» деп чаа терминнер солунинар арыннарындан сөөлгү үеде дүшпестээн. Ук ийи терминниң баштайгызы солунинар болгаш сеткүүлдер арыннарынга көстүп келген дораан, соң «маадырлары» хоругдалга олуруп эгелей берген. Ак бажыңың ээзи Никсон президент дүжүлгезинден дүшкен.

«Рейганейтиң» төнчүзү кандыг болурун Рональд бодаптарга, чырык хүн караңылап, көк дээр динмиреп эгелээр. Сагыш оожургадыр борбак эмни дыл алдынга суга каапкан. Хей черге коргуушкуннар, хатка алысан ыйба ышкаш, арлы берген. Ынчанмайн канчаар, «Уотергейтчилер» дугайында америк парлалга чеже-даа шуугаза, соң dort киржикилериниң ат-бажы безин билдинмений барган. Ыичап кээрде, Ак бажыңың политикиг документилер оорлары кеземче чок артып калган болгаш ам-даа артары чугаажок. Американың күрүне эргелелинде олуруп турар эрге-дужаалдыглар чүнү-даа үүлгедип болур ышкакыл!

Президент турган Картерниң национал айылы чок чорук талазы-бile дузалакчызы Бжезинский күрүне ужур-дузалыг документилерниң элдептиг чидип турарының дугайында илет-кеп пат болган. А рейганның кезектер чажыт шиитир талазы-бile ындыг-мындыг чугаа тараий берген болза, дораан хемчег алыфлар. Бичин-ле каразынчыг кижилерни эрге-дужаалын-даа барымдаалавайн, кудуруунга куу тосту баглаптарлар.

1980 чылдын сентябрь он бирде национал айылы чок чорук Чөвүлелиниң хуралынга Рейганның Ливанны бомбалаар дугайында берген айтышкыны база-ла дыңналы хона берген. Ону дыңнаткан кижилерни истеп, хынаар дээш шыңгы-ла ажыл чоруткан. Иstellениң федералдыг борозу, камгалал министерству болгаш Төп разведка эргелелиниң ажылдақчылары бажында карактыг кижи бүрүзүн байсааган дизе, хөөредиг апарбас боор.

Рональд Рейган ийиги соңгулдага база катап артып калыр дээш, борбак бажын дүңгүрлендир боданып, бодунга чоок дээргилери-бile эш-хуузунун харылзаазын улам быжыктырган. Парлалганы база болбайн aan. Мындыг кичээнгейлиг болур

чорукка «Үотергейт хөрээнин» берген кичээндирии улуг салдарлыг болган. Үк хөрөнгөй хөнек ышкаш илереп келгендэ, Төл разведка эргелели Никсонга удур хөдлийн турган болза, «рейганейт» үезинде ТРЭ президентиниц талазында. Эргелэлдийн замын директору Кейси Ынчаны президент Картериниц документилерин оорлааннаарныц хартаачызы эвсэс иргэ бе деп бодал, кижи бүрүүзүүнүүц бажынга кирип келириниц чылдагааны чогум на мында.

Президент боллаа бүгүү чүүлдүү эргилдир бодап-бодап, күрүнэ секретары Шульцтун чугаазын сактып келген: «Мен бодаарымга Рейганда эки чаңчылдар бар. Эргежок чугула айтрыглар шинтпирлэп турда, конгресске чөрүлдээлэр үнүп келир. Ынчан ол ыяап-ла тиилэп үнер. Кедергэй берге таварылгалар турду. Ынчалза-даа ол бодуунуун чедип ап келген. Моон-даа сонгаар ол ындыг болуп артар деп бодаар мен».

Рональдыныц сеткили кедергэй ханганд. Хүлүмзүүн шыдавыже си базын дүжүүрүүкен. Дүрген удуй бээрингэ магадылал болзун дээш, база бир таблетканы сыйрынкан.

Президент боллаа хамык үен-даян бодалдарны талыгыр дайллар ажыр сывырыпкаш, тамчыктыг удуй бээр дээш чадашкан. Бирээни утту каалтар, ёскэзи сагышты дувүреткеш хоржок. Ынчалза-даа үр мунчулбаан. Эм ишкеш чартык шак бэзин четпээнде, күштүг таблеткаларныц дээжи кээп, делгем өрээл иштин хаарыктаашкан дүй алы берген.

Тамчыктыг уйту ыяап-ла дүш-бile холбаалыг. Удаа-ла шак бэзин четпээнде, үен-даян дүштер улашкаш турупкан. Баштайында хүндүску ажыл-чорудулгазыныц ужу-кыдын шокар-шакар сагындырган болза, ам тодазы кончуг болу берген. Хөрөнгөй кырында амыдыралга болу бээр таварылгалар ышкаш аларган.

Бир-ле дугаарында «Вашингтон пост» солуннуун ийн чыл бурунгаар үнген номери дем чаагы ышкаш, катап эргип келген. Үк номергээ күрүнэ секретары турган Александр Хейгтин чугаазын парлаан чуве-дир ийин. Сактырга-ла үк чүүлдүү бир кижи дынналдыр номчуп-даа турган ышкаш. Өске кым-даа эвсэс, генералдын бодуунуун үнү чарт дынналган.

— Мында мен эц байжыг тепкииште мен. Бистиц чазаавыс куруг доскаар-бile дөмий болу берген-дир. Камгалал министри дээрги Уайнбергер кандыг-даа нийти стратегия чокка камгалал дээш хоозун чарыгдал үндүрүүл турар-дыр — дээш, күрүнэ секретары диштерин шаарартып, бо чеде хонуп келген.

Таптыг чугаалажыр бодап, чанынга чеде бээргэ, оозу көзүлбейн баар.

«Дээрги президент! — деп, генералының үнүндөн оон эйткежи чаңгыс черге келген. — Ха! Ха! Филадельфияга силерниң чугаңарны дыннадым. Бодуңарны эмин эрттири улуг көрдүнүп турар чордунар!»

— Бистерже чүгө халдан турарынарын ужурун билип чадаштым — деп, президент ынчанғы номерни номчуп олура, бодунга чугаалаттынып олурганын ам дембээрел-бile дамчыдып чыткан.

Хейгтин үнү ырактан ам-даа дынналбышаан:

«Эн chiook кижилиериндерде өөделиг кижи бар бе, дээрги президент? Чөрле Ак бажында будулгаазыннар көвүдээн-дир».

Рональдың тос өкпези тозалаа туруп келген.

— Оон ыңай? — деп, ол удур айтырган. Артында дижи беzin кыжырт диген.

«Чугаалаар болза чүве-ле хөй. Европада бистиң өннүктери-вис коргуп турарлар ышкаждыл. Англичаннар ыядыр арын чок мегелеп турлар. Немецтер тенек аарый берген ышкаш-тыр. Польшада байдалга хамаарыштыр Шмидт-бile шыңгызы чугаалажыр ўе келбээн чүве бе, дээрги?»

— Дээрги генерал! Ол дугайын чүгле бодунар бодап чорунар. Эн chiook кижилиеринерге безин ыттаваңар! Силерниң шүгүмчүлелдеринерни хүлээп алдым.

«Кандыг хемчег алыр силер?»

— Бир дугаарында нейтроннуг бомбаны шенелдеже киирдим.

«Шын-дыр, дээрги! Оон башка чазак баштап олурган дүжүүнер чүл? Ха-ха-ха-а-а!..»

— Оон бээр ийи чыл болду. Хейг-бile чугаалашканывыс соонда аан — деп, Рейган улам тодаргайлаан. — Ам удавас сонгулдалар — деп, президентиниң чүрээ көңгүс одуг чугааланган. Орундан бир андарлыр часкаш, катап шыыгайндыр удуй берген. Хайлыг дүш база-ла Хейг дугайында. Сураглаарга оозу тывылбас. Уайнбергерден айтыrarга, база билбес.

Ол Ак бажында башкарыйла пультуулуг өрээлгэ кире маңнап келген. Бир кызыл кнопкани базыпкан. Дузалакчыларының бирээзинин үнү дынналган:

«Нейтроннуг бомбалар Совет Эвилелиниң төп районнарында барып дүштү. Эн дүрген ужугар ракетага саадаптыңар, дээрги! Дүргеденер, ракета манай берди».

Мону дыннааш, президент Хейгтен чаштынып турар болу берген. Өрү-куду көрдүнегре, оозу сураг. Нейтроннуг бомба дүшкен чөрде Хейг ону мурнап чеде берген боорунда деп сэзиглээш.

Билбези ракетага олурупкан. Чүгле сыг дээн ышкаш болганда, ол бир улуг хоорайның төвүнгө хонупкан.

«Канчап бардынар, дээрги? Силерниң нейтроннуг бомба чүктээн ракеталарынар чөр ара туттурган. Оларны мында узтакап кааптывыс. Угааның орталандырынар, дээрги. Бистер кажан-даа дайын күзевейн турага бис. Бодунарың чонунарны чүгэ мегелеп турага силер?» дээш, Донбасстың шахтеру оон оруун дуй турупкан.

Рейган ракетазынга олурупкаш, Аляска таварты дедир чанарын дужааган.

Үндэн дурген ужар ракета таакпы тыртым хире болганда, кызаалар аразында көвүктелип чыдар ак-көк хемнерлиг, көк эзим тайга-сыниарлыг, тараалаң ховуларлыг оранга хонупкан. Чоогунда амгы үениң төлевилели-бile туткан хоорайның бараганы көзүлген. Хоорайның кедээзинде кадар ойттуг дагда хоюн чалаан, торгу тоннуг, дордум төрепчилиг, базыткыштары шулу мөңгүн, сыйн мыйзы хыраалыг кызыл чунгу эзер урдунган, омак-шинек тыва кижи чындыңнады чырааладып чедип келген.

«Дээрги Рейган! Чээрби векте база бир сайзырангай чуртуң баштыны-дыр силер. Шаанды шагда болза, кижи одун одура манаан, кижи кезээн кезе манаан улчумал ламалар чоруп чораан. Силерни көөрүмгө оларга дыка дөмей болдунар.

Дээрги! Делегейниң кишилери шаг төөгүден бээр өлүржүп чидиржип келди. Бо сайзырангай үеде от-көс-бile ойнап болбас. Кым-на ону күзэй-дир, оон бодунун-на кара бажын эргиир деп билинер. Чуртунарда донуп-дожап чоруур чонунарны бодаанар, дээрги!— дээш, эрес малчын кижи эзенги кырынга туруп, мунгаш-дынын шеле соптарга, мөңгүн чайнаан суглук, дээрбек кыңгырт кынган.— Тыва чоннуң чаңчылы ындыг чүве. Аалга келген кижи аяк эрий ызырар деп aan. Мээн алымга кире дүжүптуңер. Силер камгалал министерствозунга берген директиваарда азы «Хосталга болгаш демократия» деп марыжындарда социализм ниитилел-политиктиг система болганда, ону узуткаар деп кыжанган болгай силер. Частырыңарны кажан бир шагда миниир боор силер деп идегеп каайн. Ам бистиң алывысче моорлап көрүңер!— дээш, аъдының дынын тутсу каапкан.

Сылдыс шокар айт бажын савантарга, шулу мөңгүн чүген, чулар аянны аажок шыңгыраан. Президент айтка олурга каапкан. Чымчак сижен чүзү сый баспас кулун болган. Оон салын берзе-ле, ракетадан безин дурген, сылдыстар аразында чеде хонуп келген. Мөөп-мөөп, президентини черже дүжүр октапкан.

Рейган дуза дилеп алғырган. Чүнү-даа мурнай Уайнбергерни күйгүрган. Оозу тамы дүвүндө өлүмзүк үн-бile харылаан.

Оттуп келирге, орнундан чайлып барып дүшкен чыдып-тыр.

— Тыфук! Ону чүге сагындым — деп, ийн чыл бурунгаар «Вашингтон пост» болунга Барының чүктүң политикитүг тайылбырлакчыларының республиканчылар «Тамы бизенчин қырында туруп алган танцылап турар» — деп бижэенин шугулдап бодап чытканын, ам кәэп буруу шапкан.

Хайлыг чүве-дир ийин, политологтар-бile чажыт чугаа кылганы база сагыштан ыраваан. «Коммунизмниң сүлде-сүнезини Европадан Мурнуу Америкада чедип келген. Ук сүнезин ам Сонгу Америкада база эвээши эвес алдарны чедирип турар. Дириг сүнезиниер Пентагониң политиказын дүжүр октаптар дээш, хөделип чорун турар-лырлар» — деп, политологтар ыичан анаа эң чажыды-бile чугаалааниар.

— Чок! Өлүг сүнезиниер-дир. Коммунизмниң сүнезиниери маңаа турбас ужурулуг — деп, президент шиитпирлиг чугааланган.

Рейган сонгаже харапкан. Лозун, плакаттарлыг бөдүүн американнаар кудумчуда чыскаалыпкан: «Дайын белеткелин соксадынар!», «Социал амыдыралывысты экижидицер!» деп алгырышкан.

Алгы-кышкы намдаардан дам барган.

«Никарагуа, Сальвадориң чону салым-хуузун боттары шиитпирлезин!», «Ливанда хан төгүүшкүнү соксазын!», «Европа чурттарында «першингтерни» ырадынар!», «Биске тайбың хөрек, президент!..»

Рейган көзенээн хаай идипкен. Кедергей дүвүренчиг эртөн. Дүжүнде дүже бер часкан тамызы, уен-даяи дүжү диирен ышкаш сүрүп туруп бергөн. Мырынай дириг ышкаш диирен. Дүне келир диирен. Дүрзүзү бак диирен...»

1982, февраль. 1984, апрель.

ХОЙ КАДАРГАН КОКАЙ

Чөөн чүк уулстарының чаңчылы-бile бо үнүп келген Иnek чылын аас-кеjиктиң aажок тодуғ-догаа чылы деп йөрээл салып уткуур. Японнар ол чылын инек өстүрерлер. Аңаа хамаарышкан хөй-ле чаңчылдарны коптарып-даа канчаар. А дескиндир далай шыптынган ортулук чуртунуң чазааның баштыны Накасонэ шагаа бүдүүзүндө, даштыкы херектер министри Абэнни Хөккайдонун эң соңгу кызыгаарынчे албан езууз-бile айбылаан. Сайыт полицияның катеринге саадапкаш, Немура хоорайның чоогу сугларынга элээн каш шак әжиндирип, мурнуу Курил ортулуктарын харап көрген. Ол анаа чүгле селгүүстээшкінниң анаа-ла әжиндириин кылбаан. Реваншичи организациялар: «Курилчилерниң каттыжышкыны», «Соңгу девискээрни катап эгидип алыр комитеттерниң» удуртукчулары-бile ужурашкан.

Хоккайдо ортулуктун Носану дээр мугулдурундан совет кызыгааржыларның хайгылда турарын иий караа-бile көрген-даа. А япон эриктен кара хеп кеткен, автобустарын база кеткен хевинге дөмейлештир будуп алган аныяк кижилер алты-кышкызын төп, иероглифтерлиг лозуннар туткулаан, тук чайып турганныар. Делегейниң ийиги дайыны төнгенде, Совет Эвилелиниң девискээринге катап кирген Курил ортулуктарын эгидер дээн үзелдиг реваншичи угланышкының бөлүктерниң чамдык кежигүннери боттарының ажыл-херектерин бүдүрүп турганныры ол. А япон ортулуктарда хоорайларның миллион-миллион чурттакчылары америк империализмин мында мөөннеп кааны чепсегленишикининг удурланып, хөй-хөй чыскаалдарны шагаа үезинде улам калбарткан. Олар база-ла япон иероглифтерлиг лозуннар туткулаан. Ында космосту дайын чепсээ-бile бокталдыrbазын, Японияны дескиндир үглээн термоядерлиг чепсек чүдүрген шериг корабльдерни чурттан ырадырын негээн.

Бични Курил ортулуктарының шөйлүп чоруткан дилиндектерин көрген сайыт Премьерге чүден артык өөрүшкүлүг илет-кээн:

«Соңгу девискээрлерни бүгү-ле күштү үндүрүп тургаш, дедир эгидип ап болуунга бүзүрээр-дир мен, дээрги Премьер!»

Ийе, харын японнар Иnek чылын (олар ону Буга чылы дижирлер) бүгү чүвеге чедишикинниң чылы деп, үе-дүптен бээр йөрээп келгеннер. Накасонэ биле Абэн база Иnek чылдың шагаазында, чорудуп турары политиказының боттана бээринин идеgeлдиг чылы дээш, алдын дашканы дээвиирге чедир көдүр-

геннер. «Чурттуң сонгу девискээрлерин катап эгидип алышының шиитпирлиг чылы»— деп, олар бүдүү сымырашканнар-даа. Ынчангаш чазак баштыны айның чаазында АКШ-че айттанып, Рейган-бile найыралдың чугаазын дугуржуп чорупкан.

...Чер бөмбүрзээнүү чөөн талазында изиг оттун одаан кыпсыр дээн империализмниң чүткүүшкүнү-бile каксы таныжарынын бетинде, төөгүже бичии када хая көрнүптээлиңер.

Курил ортулуктарынга он чедиги чүс чылда орус аян-чорукчулар чеде бээрge, ооң чурттакчылары япониар эвес болганин Накасонэгэе кандыг-даа тайылбырының хөрээ бар бе? Тус черге чурттап турган айнылар деп биче аймак книжилер ортулуун Кунашир дижир. Оларның дылындан очулдураг чүве болза, ук сөс «Кара ортулук» дээн. Дыка хөй саниыг вулканнар частын үнгеш, кара ышты тынып тураг болурга ынчаар адаан. А он сес чүс чылдың эгезинде анаа база-ла орус шинчээчилер чеде бээрge, айнылар оларны кедергей хүндүлээчел чаны-бile уткуп алган. Ооң соонда барык үжен хире чыл болгана, орус далайжыларны тус черниң ынчангы чурттакчылары кымга-даа хамаарышпас ээн чыдар он ийи ортулукка барып чедирген. Ол-ла чылын Парижтин «Газет де Франс» солуну: «Курил ортулуктарын орустарның ажытканы кайгамчык улуг чедишишкин-дир... Ортулуктарның ээлери шинчилекчилерни кедергей ээлдек «чаагай найыралдыг байдалга хүлээп алган»— деп бижээнин дээрги Накасонэ билбес бе? Кайын ындыг боор. Ыя ындыг төөгү билбес мирият чазак баштап олураг чоор деп улус бодай берзэе канчаар.

Накасонэ мелегей эвес, кажар дээрзин чер бөмбүрзээнде үнүп тураг парлалганиң номчукчулары тывызык чокка-ла билирлер. Ол төөгүнү школачы чылдарында-ла өөрсөнгөн. Чижээ, 1854 чыл дижик. Хоккайдо ортулуктуң үнлэзин чурттакчылары айныларга удур Японияның эжелекчи шерин дайын чорудулгаларын кылган. Крымның аар-берге эжелекчи дайынынга харыксыраан хаанынг Россия Курил ортулуктарының мурнуу талазын Японияга бээр ужурага таварышкан. Берип эвес, эжеледипкен деп бөгүн ынчаар чугаалаар апаар. Таңтыг-ла чартык чүс чыл болгаш Японияның Россия же база катап шургуушкунун дээрги Премьер кайын уттур. Тиилеттирген хаан чазактың Портсмут керээзин ам чээрби чүс чылда ол катап көдүрүп, керээгэ ийн таладан ат салғаннарның хөөрүүн казып эккээринге бэзин белен. Ирип калган куу сөөк чугаа-сооттуг эвес, ону капсарлаарга ажыы чүл аан!

Портсмут керээзин дээрги Премьер сактып келгеш, удургузуң казырады дайнаап олураг. Ынчан Сахалин ортулуктарының

мурнуу талазын база-ла японнаар эжелеп апкан чүве-дир ийин.

Чүгле совет улус эвес, делегейниң угаан-сарылдыг кижи-лери бо чылын Тиилелгениң дөртөн чыл оюн уткуурлар. Накасонэ баштаан япон удуртукчуларның сагыжы-ла саарзык. Олар 1945 чылда мурнуу Сахалин болгаш Күрил ортулуктарындан үндүр ширибидиккениң сактып, өскениң чурт девискээрин былаа-жырын күштелдирип туарлары бо. Бистер совет улус Аляс-каны хунаажып туар бис бе? Дээргилер ону билир. Билзэ-даа кулаан күмнап алган чүве дег, үнү читкен олуарлар. Совет шериг дөртөн чыл бурунгаар бодунун черинден эжелекчилерни үндүр хөөглөп турда, японнаар ук ортулуктарга мөңгүннелчек дүктүг кара дилгилер өстүрүп турганнар. Пентагоннун ыйыш-кынының күжү-дүр ийин ол, бөдүүн японнарның халас чыгыы күш-ажылы-бile чепсегленишикинче хөй чарыгдал үндүрүп туар. Дээрги Накасонэ мөңгүннелчек дүктүг кара дилгилерни мурнуу Сахалин, Күрил ортулуктарынга курт дег кылдыр өстүрерин бодап алган. Ону делегей рыногунга улуг өртекке чеди-рер күзелдиг. Ону чорударда Рейган болгаш ооң талалакчы-ларның арга-сүмези чугула.

Аштаан бөрү шала кошкак эжин чара соп чиптер ышкаждык. Бөгүн найыралдың чылыг куспаа-бile хүлээл ап туар өөрүн чогум кымнарыл деп чүвени Накасонэ борбак бажын ыжыт-пайн бодаар чүве болза, японнарның бо Буга чылы өг-бүле бүрүзүнгө бүгү-ле экини эккээр ийик. Оон ынай Хиросима, Нагасакиниң чонунга аар-берге човулацны кым чедиргенин са-гынза.

Бүгү чүве эки болур деп бөдүүн японнарның күзели ындыг. Үнчяарга дээрги Накасонэ Америкага чедиц, «Оожум океан чурттарынын дем каттыжышкыны» деп хоозун бодалын ба-жындан ушта соп октаптас чүве болза, бөдүүн чоннуң чаагай күзел-соруу кайын боттанырыл.

Рейган кажар дээрзин канчап уттуул алган дээрги силер? Ол бо удаада силерниң бажыңар төөредип шаг болду ышкаш. «Кокайга хой кадартпас» деп үлгөр домактың дүүшкүнү чо-гум-на мында. Ону чазак баштыны билир-ле боор деп, бөдүүн японнаар идегелин ам-даа оскунмааннар.

Рональд Рейганның кажары бөрү-ле деп база катап чугаа-лап каалы. Хүнү кээрге, силерни сыйрыптар болдур эвеспе, дээрги Накасонэ.

Боданыңар!

1985, январь.

ӨЛҮМ «АДАЗЫ»

Дөртөн чыл бурунгаар Хиросима биле Нагасакиниң кырынга кедергей аяс хүнгө амьраан чаштар аваларындан четтинип-кеш, кудумчуга шөлээн базып чорааннар. Кааң хүнү карангы булут диргей алгаш баарын олар кайын эскерген деп.

Барының чүктө тулган чараш хоорайлар ыйба хүл кылдыр хуула бээринге каш-ла секунда хереглеттинген. Америк эртемден Эдвард Теллер Ак бажының ынчангы ээзи-бile кожа олурган. Эртемденниң ажылының түннели чеднишикиннig боттанган деп медээ алгаш, президент ооң холун туткаи. Эртемден Теллер өөрээндөн чолдак кудуруу-бile чер эттөп, тамчыктыы-бile дыштаныксаазы келген. А Хиросима биле Нагасакиниң хөй-хөй чону өлүм-чидимге таваржып, балыг-бышкын кижилерниң уе-човууру кайын бээр чангыланган.

Водородтуг бомбаның «адазы» Эдвард Теллер Ак бажының амгы ээзиниң айт өдээ кевиртпес аалчызы апарган. Ында кижи кайгаар чүү боор. Американың Катышкан Штаттарының эң-не дайынзырак президентизи Рональд Рейган космосту чепсеглээр дугайында хөделишикинн cөөлгү үеде улам күштелдирген. Бо таварылгада өлүм «адазын» чалавайи кымны чалаар.

Кижи төрелгетениң төөгүзүнгө көстүп көрбээн өлүмнүг частыышкын болганының дөрт он чыл бүлүүзүндө, Хиросима, Нагасаки хоорайларның төлээлери Вашингтонга чедин келген. Ук делегацияның баштыны президент-бile ужуражырын дилээн. «Келир уениң айтырыгларын чугаалажып», бөлүк эртемденнер-бile чай чок ажыл кылып туар мөн дээш, ол хүлээн алышкындан ойталаан. Бөмбүрзектиң кырынга өлүм чепсээн эндере үндүрүп каар деп, оларның «келир уе дугайында сагыш човаашкыны» ол ышкажды.

Американың баштыны чоокта чаа Барыны Германияга хүндулуг аалчы болуп чораан. Кымнарның хөөрүнгө ол чечек салчык? Эмин эрткен арын-нүүр чок дээрги. Ол-ла хөөрдө боттарының шын өлүмүн тыпкан эргетенинерниң холундан мөчээн мун-муң американнары Рейган канчап уттуп алганыл? Ону Японияда атомнуг бомбаның баштайгы «шенелдезинге» таварышкан хоорайларның чурттакчыларының хөөрүнгө чалап көрзе чүл? Ээ, ол дугайын чугаалааш-даа чоор. Чулук өйде кадырып каан ыргай-бile кагар-согар-даа болза, ол ынаар барып өлбес. Ынчалза-даа Япония-бile «найыралдын» чылыг харылзаазын тударының суртаалын ол салып туар. Ийи чурттуң камгалал сайттары Като биле Уайнбергер чылдың-на ужуура-

жыр чаңчылдыглар. Оларның ындыг ужуражылгаларының эгелээнинден бээр он чыл ою удавас болур. Ону база байырлыг байдалга демдеглээри көрдүнген. Рейган Ак бажыңың баштыны апарганды, ук харылзааларга чугаалажыр айтырыгларның хемчээли улам өсken. Ийи чурттуң шериг ведомстволарының кол кижилери ужуражыр бетинде, президент оларга хууда чагыг-сүме бээрийн утлас. Садыг-экономиктиг чөрүлдээлер шериг талазы-бile харылзааларга дегбес ужурлуг деп ол катап сагындырац.

Ийе, Уайнбергер бодунуң өнүүнүң дөрт мөчүзүн хөртейти урүп шыдаан-даа. Япон далайга чоокку үеде болур «Римпак» деп шериг өөредилгеге япон ракеталар болгаш самолеттар хөйү-бile киржирий Като аазаан. А Пентагоннуң баштыны сезен чылдарда Япония бодунуң күсели-бile шериг күжүн калбартыр хүлээлгезин дарый күүседирийн база катап сагындырган. Бир эвес Япония ону чедип алыр болза, америк шериг киржилгезинүү хуузу кызырлыр деп, ол көгүткөн.

Америк шериг чепсээ халас келбес дээрзин депшилгелиг япончулар эки билир. «Найыралдың» шак ындыг харылзаалары сая-сая акша-төгерикти сыйрып тураг. Ындыг садыг-наймаа бөдүүн япончуларның карманын кагары чугаажок. Олар Хиросима, Нагасаки хоорайларга таварышкан өлүм-чидимни ам-даа утпааннаар. Ооң уржуу дөрт он чыл эрте берзэ-даа, ам-даа уламчылавышаан. Хөй-хөй кижилерниң бажын чип тураг каргыштыг өлүмнүүн «адазы» дээрги Эдвард Теллер Ак бажындан үнмestээн. Ол арыг, чараш октаргайже хире-хире болгаш тулдур кайгай олургулаар. Қек торгу хөлбенчиди чадып каан ышкаш, аяс дээрниң делгеминде тоолзуг чиргилчинни, айдың дүнө кижилерже карак баскан сылдыстарны ол эскербес.

Эртемден Теллер черден үнүп, теректен чарлып келбээн. Эдвардты ава кижи аазын эмзирип, аар сөөгүн көдүруп, аяс дээрде сылдыстарны ал берейн деп эргеледип чораан. Иениң кызыгаар билбес ынакшылы келир үеде барып, өлүм «адазы» болу бээрин кым-даа билбээн.

1985. июль.

Эртем тайылбыры

Монгуш МАННАЙ-ООЛ

«ТЫВА» БОЛГАШ «ТЫВА УЛУС» ДЕП АТТАРНЫҢ ТЫВЫЛГАН ТӨӨГҮЗҮНҮң ДУГАЙИНДА

Чөн бүрүзү өске улустардан аңыланып, ылгалып турар тускай аттыг болур. Улустар, төрел белүк ийикпе азы аймактар болуп чурттап турар үде, ниити ады чок турган. Улустарның ниити ады төөгүнүң дараазында үе-чадазында, олар бир аай ажыл-агыйлыг, чаңгыс девискээрлиг, ниити дылдыг апарган үеде, ынчалзажок нация бооп хегжүүрүнүң мурнуу чарында тывылган бооп турар. Өскээр чугааларага, улустарның ниити ады төрел белүктөр-даа эвес, аймактар-даа эвес, а бир аай тускайлаң белүк улус апарган үде тыптып келир. Чижээлээрге, орус, кыдат, моол, казах, бурят, якут дээн ышкаш аттар ол үде тыптып келген.

Тываның үндезин чурттакчылары болур түрк дылдыг тыва улус Төп Азияның бурунгу улустарының биррээзи болур. Ооң тыптырынга түрк аймактар улуг ужур-дузалиг болган. Оларга эрте-бурунгу чик, ас, теле, түрк, уйгур, кыргыс болгаш ескелер-даа хамааржыр. Тывалар-

ның составынче түрк аймактардан аңыда, моолдарның болгаш сонгу чүктүң улустарының чамдык төрел белүктөри болгаш аймактары база кирген. Оларның тыва кижи деп ниити ады дораан тыптып келбээн. Тываның девискээринге хөй чылдарның иштинде чурттап турган янзыбүрү төрел аймактарның (туматтар, кыргыстар, сояннар, түлүштер, монгуштар, иргиттер, салчактар, ондарлар дээш оон-даа ескелерниң) чаңгыс аай девискээрge үр үе дургузунда кады-кожа чурттап келгенинин, боттарының ниити ажыл-агыйлыг, дылдыг апарганының, материалдыг база угаан-бодал культуразының ниити шынарларының быжыгышкының түннелинде, олар тывалар деп аттыг бир аай белүк улус бис деп медерелге кирген. Ол медерел тыва кижи мен деп ниити аттың тургустунарынга чедирген. Бижимел барымдаалар езугаар алырга, «тыва» деп тускайлаң ат XVII вектиң ийиги чартыындан эгелээш, Тываның бүгүлө чурттакчыларынга тарап непте-

рээн турган. «Тывалар» («тыва») база «Тыва чер» деп тускайлан болгаш девискээрлиг аттар эн-не баштай XVII вектиц 60—80 чылдарыныц орус документилеринде бар бооп турар. Ол болза ук үеден эгелээшли, тывалар чаңгыс ай улус бооп хевирлэлтийн эгелээнин херечилеп турар. Ол дугайын XIX векте Тываны өөренип шинчилээр соруулгалыг кээп турган орус эртемденнерниж ажылдарындада база көрүп болур. 1861 чылда Тываныц барыны талакы девискээринге чоруп турган В. В. Радлов ылаңтыя мынча деп бижээн: «Сойоттарныц «тываларныц»—М. М. Х. (ниити адын туба (тува) дээр, оларныц хөй нуруузу Кобдо хемниц бажыныц Сибирь-бile кызыгаарын дургаар Хемчик хемниц иштин дургаар болгаш Улуг-Хемниц иштин дургаар, Косоголга (Көпсөхөлгэ,—М. М. Х.) чедир, Косоголдун чөөн талазындан Селенгага чедир чурттап турарлар. Ол бүгү соёлттар түрк дылда чугаалажып турар, Кара-Хөлдүц сойоттарыныц дылы база-ла түрк дыл бооп турар».

Бо авторнуц бижип турары-бile холбаштыр чугаалаарга, XVII векте болгаш XVIII вектиц бирги чартында тывалар Тываныц амгы девискээринден аңгыда, мурнуу чукте Кобдо хоорайга чедир, чөөн талаже амгы Иркутск хоорай, Көпсөхөл чедир чурттап чорааннаар. Оларныц чамдыктары Саян ажыр амгы Даг-Алтайныц, Хакасияныц девискээрлеринден Иртыш хем бажы, Томск хоорай чедир көжүп чурттап чораан дээрзин ол үенин орус дыл кырында материалдары херечилеп, көргүзүп турар. Бо Тываныц девискээринден дашкаар көжүп чораан тыва аймак-

тар (сояннаар, иргиттер, маадылар, күжүгеттер болгаш өскелер-даа) ол үенин орус дыл кырында документилеринде боттарыныц төрөл бөлүк аттары-бile адап турган болза, чогум Тываныц девискээринге чурттап турган тываларныц хөй нуруузу боттарын тывалар деп нийти ады-бile адап чораан.

Тываларныц тыва кижи азы тыва улус деп нийти ады Тываныц Көпсөхөл чедир чөөн талакы девискээринге чаа эраныц 6—8 вектерийде чурттап чораан «дуб» деп түрк дылдаг аймактарныц адындан укталип тывылган бооп турар. Ол аймактарныц ажыл-амыдыралыныц болгаш сөөк-язызыныц дугайы ук үеге хамааржыр кыдат чыл демдегледдеринде бижиттинген. Үнди бижип турарын езуугаар алырга, дубо аймактар: дубо, милиге, эчжи деп үш аймактардан тургустунган болгаш бурунгу уйгурларныц база бир салгалы бооп турар. Ол дээргэ, дубо аймактарныц түрк уктуун болгаш амгы тываларныц өгбелери болур дээрзин херечилеп турар-дыр.

Революцияныц оранчок мурнуундагы үелдер-ле тыва улус тывалар деп тускай аттыг турбуже, оон-бile кожа-хөлбээ чурттап чораан улустар оларныц шын адын адавайн, хажыдып, өскээр адап турган бооп турар. Орус болгаш моол дыл кырында албаныц тускай документилеринде-даа, а ол ышкаш олар боттыры-даа тываларны «уранхайлар» азы «сойоттар» деп адап турган. Хакастар биле алтайлар тываларны чоокку үеге чедир-ле «сояннаар» дээрлэр. Үнчаар адап турганы анаа эвес, чүгэ дээргэ, сояннаар ол үеде хойсаныг болгаш калбаа-бile непте-

рээн төрөл бөлүктөрний бирээзи. Үнчан соянаар чамдык-даа өске тыва төрөл аймактар-бие (маадылар, күжүгеттер, ооржактар болгаш өске-даа) кады амгы Даг-Алтайның дэвискээринде Телег хөл болгаш Обь болгаш Иртыш хемнөр аразы, Томск хоорай ынчаар көжүп чурттап турган болгаш олар чоорту алтайларны составынче кирген.

Соянаар моолдарның составынче кирген тыва аймактарынц иштинде база хөй саныг бөлүк болур. Мынчангаш тываларны бистиц чамдык кожаларыбыстыц соянаар деп база адай бээринийн чылдагааны ындыг болур.

Ам тываларни «уранхайлар» азы «сойоттар» деп кажан, чүгэ адай бергенинин база ук сөстерниц канчаар тывылганының кыска тайылбырын бээрин оралдажып көрээли. Тыванын үндэзин чурттакчылары түрк дылдыг тыва улус бодун кажандыа «уранхай» ийикпе азы «сойот» деп адап чорбаан. Оларны чүгле өске улустар ынча деп адап турган. Баштай «уранхай» деп сөстүн тынтып келгенинин дугайыныц допчу тайылбырын берээли. Кыдат чыл демдеглелдеринин бижип туарын езугаар алырга, уранхай деп ат (кыдаттан бижээнинде «улохэу», «улянхай») Мооллуу мурнуу чөөн дэвискээринге ортаа вектор үезинде чурттап чораан моол уктуг бир аймактарынц ады бооп турар. Чингис-хаан үезинде ол аймактар Моолдуу сонгу-чөөн дэвискээринге болгаш Байкал хөл кыдыы ынчаар чурттап турган. Оларны, ынчан «урянхаттар» деп адап турган. Чамдык совет эртемденнерниц бодап туары-бие алырга, урянхаттар үстүнде айытканыбыс «улохэу» азы

«уланхай» деп аймактарның салгалы бооп турар.

Ол үеде Төп Азияга чораан чамдык аян-чорукчулар «урянхаттар» азы «оренгай» дээр аймактар Тываның сонгу-чөөн дэвискээринге чурттап турган деп база бижип турар. Оларны «арга-арыг» кижилери деп база адап турган. Үнчагар чүгэ адай бергенинин чылдагаанын персид эртэмден Рашид-ад-Дин мынчаар тайылырылан турар: «Өг-ораннары арга-яыш чоогунга турган аймак бүрүзүн арга-яыш чурттуг аймактарга хамаарыштырып турган, ынчаарга арга-яыштыг черлер бот-боттарындан ырак болгана, ол черлерге чурттап турган аймактарын, төрөл-бөлүктөрний болгаш оларның салгалдарынц аразында харылзаа чок турган. Ол бүгү улустарны оларның чурттап турар черлериниц аайы-бие «арга-яыш» кижилери деп турган болзажок, олар бот-боттарынц кандыг аймакка хамааржырын билир турган». Тываның сонгу-чөөн дэвискээри Тожу, Кaa-Хем бажы, Тере-Хөл ынчаар херек кырында ыяш-бие шыптынган тайга, шынаалар болгай. Чамдыкта оон чурттакчыларын «ыяш чурттуг кижилер» дей бээр таварылгалар база бар.

Тываның дэвискээринге чурттап турган «урянхаттар» азы «оренгай» дээр аймактарынц кандыг дыл кырынга чугаалажып турган дээрзиниц талазы-бие эртемденнерниц аразында чангыс аай бодал чок. Бис эртемденнерниц хөй кезии-бие бир дөмөй ук аймактарынц аразында түрк дылдиглары база турган деп бодаар бис. «Уранхай» деп атты хову чурттуг моолдар арга-яыш чурттуг улустарга болгаш чамдык өске-даа

аймактарга, оларның иштінде тываларның өгбелери болур дуболарга, тұматтарға, сөөлүнде барып тываларға хамаарыштыра берген, чүгө дәэрge, ол үде арга-яыш чурттүг аймактарның эләен хөй кеззә, оларның аразында чамдық моол аймактар база Тываның амғы чөен талақы девискәэринге чурттай берген. Чогум қажан тываларны уранхайлар дей бергенин тодаргай чугаалаары берге. Ындыг болза-даа чок, Тывага революция мұрнундагы үелерде чоруп турған орус әртемденнерниң бижип турарын езуғаар алырга, тываларны моолдар XVII вектен әгелеп уранхайлар деп адай берген деп турар. Оон әрте бижәэн документилерде ол дугайында үн-даа биживәэн, чүгө дәэрge тывалар дугайында орус дыл қырында бижимел материалдар айтыкан үеден бәэр бижиттинип әгелән.

XIX векте Тывага чораан М. Райков тываларны моолдар XVII векте уранхайлар деп адай берген деп турар. Ону суралығы орус аян-чорукчу Г. Н. Потанин мынчаар бадыткаан: «Уранхайлар деп атты оларға (тываларға,— М. М. X.) моолдар берген, олар (тывалар,— М. М. X.) боттарын туба азы тува деп адаарлар»,— деп ол айтыкан.

XVII вектен әгеләш XX вектиң әзезинге өдір орус, моол дылдар қырында бижип турған албаның тускай документилеринде тываларны «уранхайлар» азы «сойоттар», а Тываны «уранхайлар чурту» азы «сойоттар чурту» деп адап келген. Орустар ук аттарны моолдардан үлегерлеп алған бооп турар.

«Сойот» деп сөс «соян» деп сөстен уқталып тывылган. Моолдан

«соян» деп сөстү хөйнүң санынга соянар дәэрде «сойот» дәэр. Мыидыг язылығ «сойот» дәэрғе-ле моолдан соянар дәени ол болур. «Уранхай» деп атты моолдар биле орустарның соонда, маньчжур-қыдат эжелекчилер 150 хире қыздарның иштінде Тывага тергиидеп турар үезинде тываларның тускай ады болдуруп, бижиқ-документилеринге быжыктырып келген.

Алыс сайгарып тайылбырлаарға, «уранхайлар» азы «сойоттар» деп сөстерде улустың адын хаждыдып адаан дәэрден башка, алыс багай сөгләэн үтка чок, ындыг-даа болза кижилир соора биле бәэр ийикпе азы өскәэр ажыглай бәэр таварылгалар тургулаан. Оон ынай черле ынчаш улустун бодунуң тускай ады турда-ла, ону хаждыдып өскәэр адаанының хөрәэ үү боор. Тываларның шаандан бәэр адаттынып, ажыглап чораан «тыва улус» деп ады Улуг Октябрьның дорт салдары-бile 1921 چылда Тывага тииләэн улусчы революцияның түннелинде, ажылчы араттарның тускай докунинаан күрүнензи — Тыва Арат Республика тургустунган соонда, оон чурттакчыларның тускай ады болуп өзгөрттөнген. Тыва Арат Республиканың бирги конституциязында «уранхайлар», «сойот» деп аттарны күш чок болдуруп, тываларны моон соңгаар тыва улус деп адаарын дүрүмчүткен. Совет әрге-чагырганың چылдарында Тыва сайдырангай үлет-пүрлүг, хөй адырлығ механизастыг көдәэ ажылдығ, социалистиг үткалығ болгаш национал хевирлиг күльтурлуг Республика апарған. Тыва улус социалистиг нация бооп хөгжээн.

Бистиң календарының

Сергей ШОЙГУ

АМЫДЫРАЛДЫҢ АЛЫС УТКАЗЫ

Тывага он тос, чээрби чылдарның үези дүвүрээзиннег-ле турган. А 1921 чылдың чайынында Моолду дамчыштыр Тываже шургуп кирип келген атаман Казанцевтиң ак дээрбечилерин чылча шавары-бile Атамановка (амыг Кочетово) суурдан тываларның «бистиң Чапаевивис» дижири Сергей Кочетов командылаап бөлүк хөй партизаннар Тес-Хемниң Тарлашкынче чорукканнар. Дайзыннары оларның чылча шапкаш, тулчуушкундан тиилелгелиг ээп кээрин дөргүлтөрелдери, ажы-төлү четтикпейн манап турганныар. Удаваанда олар четкилеп келген. Ынчалзажок олче чораан кызыл партизаннарның дыка хөйү тулчуушкун шөлүнгө бажын салганнар.

Ээп келгеннерниң аразында орус-даа, тыва-даа партизаннар эвээш эвес. «Ачам каяжан-на көстүп кээр ирги?» деп бодааш, ынчан элээди оол

Миша өрү-куду хараттынгылап, четтикпейн шыпыраннады көрүп каап турган. Қөзүлбес, сураг болган. Ынчап турда, соң адазының кады чоруткан эжи Семен Дойбанаевич Билчиир аңаа уткуштур муңгаргай чортуп келген.

— Миша, сээн ачаң, Узун Иван ам черле аалынче дедир ээн келбес. Ол Тарлашкын чоогунда Кызыл-Даг деп черде «мөңгө уйгузун» удуй берген. Ачаңың күзөп чораан күзелин, соругдаан соруун уламчылап, эчизинге чедирер апаар сен, оглум! — деп чылыбы-бile чагаан.

Тулчуушкун шөлүнгө маадырлыбы-бile өлген кызыл партизан эжи Иван Иванович Пахомовтуң эзэрлиг аъдын соң оглунга хүлээдип бергеш, Билчиир суур ындында хараганнар аразында өөнчө чортуп чоруй барган. Семен Дойбанаевич Билчиир Тываның араттың намын тургузарынга

идепкейлиг киришкеннерниң бирээзи. Ооң үндезилекчизы Оюн Құрседи-бile ол Таңдының Элегеске суртаалчы бөлүкке киргеш, «Үгудар яамының» кежигүнү болуп, Революстүг намны тургузарының онза идепкейлиг суртаалчызы чораан. Ооң соонда чылдарда ол Тывага чаа амыдыралды тургузар дәэш чаныш-сыныш чок демиселчи болуп турган...

Чаа-ла он бештепкен Михаил Пахомов иий дунмазыбыле өскүс артканын болгаш өске-даа хөй чүүлдерни бодап келгеш, карактарының чажы борбаңнады дамдылап бады келген. Ол дәэрge Тывага чаа амыдыралдың эртенги хүн дег чаа-ла эгелеп турган үелери-ниң бирээзи.

Кижиниң намдарынын арыннарын ажа тыртып көөр болзувусса, хөй талаларлыг. Ол нарын болгаш шаптараа-зыннарлыг-даа болур, ол ышкаш аас-кежик, өөрүшкүнү чедип алыр дәэш демисежир ужурга таваржыр. Кызыл партизаннарның оглу Михаил Пахомовтуң амыдыралы базала ындыг болган.

Ооң адазы Иван Иванович Пахомов революция мурнуnda Алтайга ядыы-туренги амыдыралдыг чораан. Шыдажыр аргажок кадыг-берге амыдыралдан дезип, «тараа тарып, амыдыраарынга эптиг ирги бе» деп бодааш, Даг-Алтайны таварты эрткен Чуйнун делгем оруу-бile Моолду дам-

ыштыр хөй хонуктарда аштап, түреп чорааш, тергелиг болгаш коштуг-комнуг аўттарлыг Хөндергей бажын ажыр Таңдының Сүг-Бажынга көжүп келген тараачыннарның бирээзи. Тывага хувискаал өөсүп эгелээр деп турда-ла ол Сергей Кочетовтуң кызыл партизаннарның отрядынга кирген.

Адазының болгаш өске-даа партизаннарның салдары элээди Михаилдин мөзүлүг, төлөптиг кижи болуп дадыгып, быжыгарынга, амыдыралдың шын оруун тыварынга улуг идиглиг болган.

— Мени баштай «караам ажыдып», бижикке өөртөкен кижи, ынчанғы Атамановкага ажылдан, чурттап турган кызыл гвардейжи Григорий Алексеевич Баранов чүве. Ооң дет-кимчези-бile дыка хөй чүүлдерни билип алган мен — деп, ол сактып чугаалап турар. Ынчан Атамановкага школада турбаан. 1922 чылда турган комсомолчулар, оларның аразында Пахомов боттарының күжү-бile баштай клуб хевирлиг — «Улусчу бажыны» тудуп алган.

Дараазында чылдын чайында Минусинскiden Тываже чоруткан эки турачы бөлүк башкыларның бирээзи — Евгения Веремейниң (Чугуновының) Сүг-Бажынга келгени — ол сууринуң амыдыралынга чугула болушкун болган. «Улусчу бажынга» аныяк башкы эң

баштайғы школаны ажыткан. Михаил Пахомов өске-даа эш-өөрү-бile кады аңаа бижики тулам хандыр өөренип, билиглерниң эге ундеziнин алган. Евгения Николаевна башкылаарындан аңғыда, аңаа бот-тывынгыр ураи чүүлдүң концерттерин, лекция, беседаларны организастап, библиотеканы тургускан. Чaa амырыралга холбаштыр ол орус-даа, тыва-даа хөрөжженинерниң чаагай сөткىлдиг сүмөлекчизи апарган. Башкының хөй талалыг ажылынга Михаил баштаап комсомолчулар бирги дузалакчылары болу берген.

Удаваанда олар сууринуң чонунуң күжүн эвиелден тургаш, боттарының күжү-бile школаның улуг эвес чаа бажынын тудуп алганнар. Пахомовтуң баштааны комсомолчулар Атамановкага бижик билбес чорукту узуткаарынга, бот-тывынгыр уран чүүлдү организастаарынга идепкейлиг киржип, чамдыкта артистердаа болу бээр турганиар. Советтер чуртунуң кандаашындан бергедээн черлериниң чонунга эки туразы-бile халаска тараа тарып бээри, суурга хөй-ниитиниң корум-чурумун тудары дээш оларның кылбааны ажылы чок. Олар кызыл партизаннарын турары эргежок чугула эвес апарган үеде ынчан онза даалга күүседир кезектиң дайынчылары болу бергеннер.

Тывага чаа амырыралдың хөгжүлдези-бile Михаил Па-

хомов денгэ базып, ону тургурсының идепкейлиг дайынчыларының бирээзи болуп, ол үеде биске ажылдан турган большевиктерниң дузазы-бile билиг-медерели өзүп, дадыгып кел чораан.

— Кийинин намдарынга кезээде уттундурабас үелер тургулаар. 1928 чылдың январьда мени коммун намның хүрээлэциигэ кирии алган, соң кызыл биледии РКП(б)-ның ынчангы Тывага турган райбюрозуун сектетары эш Чудиновтуң мснээ тывыскан хүнүн кажан-даа утлас менидеп, ол чугаалап турар. Оон бээр-ле ол бодуунуң медерелдиг бүгү амырыралың, хөй талалыг ажыл-чорудулгазын Коммунистиг партия-бile сырый холбаштырып, онц хөрөэнгэ бараалгадып келген.

Михаил Иванович чугаакыр-даа, баштак-даа книжи. Бажыннарынның кожа болгаш хөрим иштинде бөкнек көк талдарның хөлөгезинде сандайларга олурупкаш, өй-өйдө онц-бile сөткүл хандыр хөөрешкилээр бис. Бир катан ол бажыныда шкафтан дөртегер-дөртегер папкалар уштуул экелген. Оларда язы-бүрү документилер, фото-чуруктар бар. Ынчан онц чөншээрээнни биле намдарын бижээн хуудусту танышкан мен. Оон ажыл-чорудулгазының дугайында демдеглэлдер-ле ында хөй: анык Пахомов онза даалга күүседир кезекке тургаш, чээрби чылдарның ортаа

үезинде Сумунактың Хемчикке үндүрген Үймәенин базарынга киришкен, үжен чылдарның эгезинде Элегестиң Чал-Кежигге эң баштайгы колхозтуң нам үүрүн секретарлавышаан, аңаа магазинниң садыгжызы турган.

Чогум-на ынчан ооң амытыны кес кырындан үнген. Час орту кирген, апрельдиң сөөлгү хүнү, а даарта май бирнин байырлалы, ынчангы «Элегес» күрэкономнүң база аңаа турган улуг эвес баштайгы колхозтуң төвү — Чал-Кежигниң чурттакчылары ол байырлалга ылап белеткенип алган. Хүн аажок кааң аяс. Дал дүүш. Суур бодунун аайы-бile чурттар, ажылдавышаан. Пахомов магазинге чай, шөлээн чок садыглап турда, хенертен суур бажында боолар даажы чаңгыланған. «Аңчылар кара боолап турлар боор» деп бодааш, ону ол улуг-ла тоомчага албаан. Кел дивээн «аалчылар» хенертен суурже халдап, шургуп кирип кээрип кым манаан боор. Удаваанда даштын альттыг кижиниң дидиреди шаап келгени дыңналган соонда, ооң бичизизинден ойнап өсken эжи Оюн девидеп кире маңнап келген.

— Михаил, магазиниң кагаш, моон дүрген чору.

— Чүгө?

— Чүгө деп чүң боор, суур бажында сээн бажың кезер ногаандыктар — дээрбечилер боолап эгеледи. Хамыктың мурнунда коммунистерни ту-

дуп ап, оларны сураглап турлар.

Михаил Пахомов бодунун дузалакчызы Черновка:

— Магазиннин эжин, соңгalarын ылап, дуглап быжыглап каар сен — деп чагааш, артыкы эжиктен үне халааш, эзерлиг айтты муунупкаш, Элегес арынче карашла дээн. Улуг-Хемниң Торгалыгга үймәэн үндүргеш, аңаа чылча шаптырган дээрбечилернин артыы Хендерге таварааш, Хову-Аксындан маңаа чажыды-бile чедип келгени ол. Ак гвардейжи офицер чораан Антон Кузнецовка баштаткан ол дээрбечилер Чал-Кежигже шургуп киргеш, дораан-на аңаа ажылдап турган коммунистерни «аңнап», ханныг үүлгедийн эгелээн. Хамыктың мурнунда олар коммунистер — колхоз даргазы Агафон Пахомовту, күрэконом директору Павел Городищевти араатанзы-бile боолап өлүргеш, күрэкономнүң кассазындан хөй акшаны үтеп ап, калчаарал-ла турганнар. А ол аразында Михаил Пахомов Сүг-Бажында (амы Кочетово суур) онза даалга күүседир кезекче, Кызылче ТАР-ның нам, чазаанче дээрбечилерниң ханныг үүлгедиглериниң дугайын кончуг дүрген дыңнадып-кан. Удаваанда Кызылдан Араттың революстуг шериниң база Сүг-Бажындан онза даалга күүседир кезектиң дайынчылары Чал-Кежигге чедип келгеш, хенертен халдааш,

дээрбечилерни чылча шаап каан. Оон соонда бо суурга элээн каш чыл ажылдааш, Пахомов Кызылга келген болгаш кооперация садының ажылдакчызы, совет хамаатыларының Кызыл хоорай комитетиниң даргазы, «Вперед» («Тувинская правда») солуннун ажылдакчызы база чораан.

Солун редакциязынга ажыл кезээде бачым, чай чок болгулаар. Кажан «Тувинская правданың» редакторунуң оралакчызы тургаш, Пахомов бир-ле хүн ындыг байдал-бile шөлээн чок ажылдап, дараазында үнер солунну номчуп олурган. Хенертен телефон кынгырт дээн.

— Силерни СЭКП обкомунуң бирги секретары Салчак Калбакхөрөкович Тока чалап тур мен — дээн үн дынналган. «Чүү болу берген ирги?» деп бодааш, ол шала дүвүрексей аарак, дурген-не мацнаал четкен. Бирги секретарь ону эвилен-ээлдек чаны-бile хүлээп алган.

— Михаил Иванович, силерниң бижиттинип ажылдаа-рынар ам болзун, ынчангаш партийжи удуртур ажылче чорудар диштивис. Канчаар бодал тур силер? — дээн.

Пахомов кезек боданып олурган.

— Удуртукчу ажылга чорбаан кижи-ле болгай мен. Кайнаар баар чүве ирги? — деп ол ылавылаан.

— Бистиң бодал турарын выс болза, ол ажылга силерниң билиннер-даа, дуржуулганаар-даа четчир, партия Кызыл райкомунуң бирги секретарынга сүмелээр бодал тур бис — деп, дарга саналдаан. Салчак Калбакхөрөкович партияның область организацизы ол үеде эн чугула айтырыгны — көшкүн, быдаргай араттарны сууржун амыдыралче, колективизацияже шинчилдерин шинтепирлөп турарын чугаалааш, ол районда бо чугула ажыл багай чоруп турар, ону холга ап, дораан эдерин сүмелээн. Ол болза 1947 чылдыр.

Райкомунуң пленумунга Пахомовту бирги секретарьга сонгаан соонда, ол дораан-на ажыл-хөрөкчө кирилкен. Байдал нарын, шинтепирлээр айтырыглар аажок хөй. Чая тургустунар колхозтарда материалдыг бааза, машина-техника барык чок. Өргөн безии чок черлерге бажын-балгатты, тудуг-суурну тудуп тургузар ужурлуг турган. Чүвени чедир билбес чамдык араттар колхозка малын киририн харамнангаш, назы четлээн ажы-төлүн дүвү-далаш-бile өглээш, оларга үзүп бээр, оон кедerezе мал-маганны кайы хамаанчок төтчеглээр база садыглаар, елүрүп чиир турган. Лама, хам чораан идегеттер араттарны «мал-маганынар колхозче шуптузун хавырыг аппаарга, хол-даян артар си-

лер, оон кедерезе кадайларыңары база каттыштырып алыр деп билиндер» дигилеп, колхозка киреринден коргудуп, оон ойталаарынчه албадаар пий-чаңгыс чижектер райкомга база билдинип келген.

Ол бүгүнү барымдаалааш, райком хамыктың мурнунда арбаннарга, сумуларга араттар ортузунга организакчы болгаш политмассалыг ажылды күштелдирип, чер-черде партия организацияларының, бүгү активтин күжүн кижи-лер-бile тодаргай ажылче угландырган. Удаваанда Ондумга, Суг-Бажынга, Чедерге, Сессерлигге, Бай-Булунга, Эки-Оъттургга болгаш еске-даа черлерге тургулаан үүрмек МЧАЭ-лерни колхозтар кылдырып каттыштырарының хуралдарын эрттиргилээн. Михаил Иванович оларның хөй нуруузунга олурушкан.

— Улуг ақывыйс ССРЭ-ге каттыжар, ооң орус болгаш еске-даа хөй нация, аймак улустары-бile салым чолувусту кезээ мөңгеде тудуш холбаштырар дээн чаагай күзелсоруувус 1944 чылда боттанган болгай. А ам чүү боор, колхозтажыр, кадының ажыллын сайзырадырындан улуг аас-кејик кайда боор — деп, ындыг хуралдарының киржикчилери бир үн-бile медеглеп турганнаар. Ынчалзажок чамдык хуралдарга чидиг-чидиг айтырыглар, изиг маргылдаалар, шуут-ла шаштырыглыг чугаалар безин тыптып келги-

лээр турган. Оларның чамдыктары Пахомовтуң сагыш сеткилиден ам-даа уттуцурбаан. «Ондум», «Шонатты», «Хая-Бажы» МЧАЭ-леринин кежигүннериниң болгаш ол кавының хуу амыдыралдыг араттарының Суг-Бажынга болган ындыг хуралы онза хайнышкыныг, янзы-бүрү айтырыгларлыг болуп эрткен. Хавак кырында дазыр шөлде улуг ак өgniү эжинде кызыл тук азып каан. Ооң чоогунда кырын ногаан шекпен-бile шыпкан стол артында президиум олурган, а мурнунда хөй араттар тырыкылай олурупкан, а оларның хөй нуруузу чаа колхозту тургузарын изии-бile деткип, ацаа күзелдин-бile кирген болгаш улуг өөрүшкүзүн илереткеннер. Ынчалзажок илергей-ле ийи-чаңгыс шаштырыглыг айтырыглар база бар.

— Хамык малды колхозче коданың карартыр сүрүп берипкеш, канчап амыдыраа-рыл?

— Кадайларны, ажы-төлдү база каттыштырып алыр бе?

— Шулту-ла сууржуур дээр-дир, ацаа чурттап олуруп алрывыска, колхоз малын кым кадарарыл?.. Ындиг-даа база еске-даа хөй айтырыгларны харылаан, адак соонда артельдин адының, оон төвүн каяа тургузарының дугайында маргылдааларны болгаш еске-даа айтырыгларны шинтпирлээн соонда, хурал

доостур чоокшулап келген. Даргалакчы Бурулбаа:

— Ам партия райкомунуң бирги секретары эш Пахомов сөс алыр-дыр — дээн. Чылгани хэй чоннуң мурнуунда ногаан шекпен-бile шыккан узун стол артындан кижи ортузу чеде берген, дэлгем хөректиг, ындыг кончуг узун эвес, шевергин кеттинген кижи оожум тургаш, чугаалап эгелээн:

— Эштер, силер ам күш улуг болган-дыр. Бө Каа-Хем биле Бии-Хем катышкан, кончуг Улуг-Хем болган-на болгай. Ам болза, эштер, катышни-каш, колхоз болганаар, ол дег күштүг болган силер аа...

Шимээн чөк отурганиарның аразындан:

— Орус дарга хирезинде тывалаарын аа! Метис-хайнак кижи эвес ыйнаан — деп, бир кадай сымыранган.

— Орус-арыс, метис-матыс деп алгаа, аксыц тырт, орта олур сен — дээн, ооц-бile ко-жа олурган ашак олче ширинни аажок көрген.

— А-аа, бо дээрge Тацды чурттуг, ол черинц улузунуң Узун Иван дижири кызыл партизан чораан кишиниң огту болбас ийикпе...

Сымыранган ындыг чугаалар чоорту соксаан.

Пахомов Совет Эвилелинин составынга Тыванын каттыжып киргенинин төөтүлүг ужур-дузазының болгаш коллективтиг күш-ажылдың, суурожун амылдыралдың артык

куштүүи, ооц ужур-дузазын, баштайгы үсде чаа колхозтуң мурнуунда бергелерниң, ээн дазыр ховуга суурну тудуп тургuzарының, кол чүве чаңгыс кижи дег коллективтиг, ак сеткиндиг ажылдаарының чугулазын тайылбыраан. Таңдыда, Бии-Хемде быжыга берген орус колхозтарнын дуржулагазын чугаалап берген.

Удаваанда партия райкому районга колективизация айтырын шинтиирлээриниң колшавы апарган. Райкомун бюроларынга, плenумнарынга, актив хуралдарынга ол дугайын удаа-дараа чугаалажын, шинтиирлерни хүлээн ап, оларның күүсөлдөзинче онза кичээнгейн салып турган. Чедерге, Чербиге, Сессерлигге, Бай-Булууцга болгаш өске-даа черлерге колхостар тургустуунган. Оларның чамдыктары улуг ажыл-агыйлар болуп катышкан, а өскелери сөөлзүредир «Тинилгэ», «Кара-Хаак», «Совет Тыва» ынкаш хөй адырларлыг улуг совхозтар болгулаан.

Бичан Кызыл районга чаа тургустуунган баштайгы колхозстарын ажылы нарын, бергэ-даа болза, оларны башкара-рынга Домбаалац, Бурулбаа, Мөндүрге, Шагдыр, Дамдын, Сүлдүм-оол, Ензүк, Шомуктай, Лаа-Сүү, Чинге Аракчаа ышкаш өске-даа эрес-соруктуг кайгамчык практик-организакчыларның дугайын Михаил Иванович сеткил ха-

ныышкыны-бile чугаалап чоруур.

Ленинчи гвардияның дайынчызы М. Пахомов ооң соонда бодунун ажыл-чорудулгазын хөй чылдарда Барын-Хемчиктиң партия организациязын удуртурунга, Тыва облкуүсскомунун секретарынга эрттирген. Персоналдыг пенсияже 1971 чылда үнгүже чедир сөөлгү он уш чылда СЭКП обкомунун чанында партийжи комиссияны даргалап келген.

— Каяа-даа, кандыг-даа албан-хүлээлгени күүседип чорааш, партиянын, чонун хэрээнгэ хире-шаам-бile бараан болурун эн-не бедик хүлээлгэ, бодумунун амыдыралымның кол ужур-утказы кылдыр көрүп чораан мен — деп, ол чугаалап туар.

Ооң бажында папкаларда шыгжаттынган «үүжелер»

анаа-ла эвес, база ужурлуг-дур дээрзин сөөлүнде билген мен. Шыгжал чорууру ол документилерге үндезилээш, ол «Таңды-Уланың эдектеринде», «Орук белдиринде», «Бурунгу черниң эртени» деп тоожуларны бижээш, номчукчуларга бараалгаткан. Сезен харны харлаза-даа ол чогаал бижириин ам-даа үргүлчүлевишаан болганда, ону чүгле партия ажылдакчызы эвес, чогаалчы деп база чоргаар чугаалаар бис.

Шаандакы кызыл партизанның оглу, хүндүлелдин хүннериинде орден-хавыяаларын хөрээнгэ кадалтар, найысыал Кызылдын хүндүлүг хамаатызы Михаил Иванович Пахомовтуң амыдыралчы эрткен оруу амгы салгалдың кижилеринге чаагай үлгөр-чижек болур.

Кадыг-шириин Мөңгүн-Тайганың ыраажызы

Салчак Молдурга бо чылдың 12-де бежен харлаан. Башкы-шүлүкчү бодунуң юбилейин хей-аэт кириши кинниң чоғаадыкчы ажыл-бile уткуп турар. Ол шүлүктер болгаш шүлүглелдерниң чеди номунуң автору. Салчак Бүрүшкесковичиниң күш-ажылчы болгаш чоғаадыкчы ажыламыдыралы ооң төрээн Мөңгүн-Тайгазы-бile сырый харылзаалыг. Ооң шүлүктери харлыг баштыг Мөңгүн-Тайганың эдектерин эзлэй чүрттаан малчын чоннуң ажыл-ижи, амыдыралы, сөткил-саяжысы-бile ханы дазылдаши, чаңгыс судалдыг.

Шүлүкчү бодунуң чоғаалынга төрээн чөриниң, кадыг-шириин бойдузүн, ооң даг-сыннарын бижип турар, ол булунуң каасталгазы — ажыл-ишичи малчыннары оюп кагбайн турар. Даشتыкы хевири чүгле бичши хензиг булуң дүгайында-даа болза, ол шүлүктерни таптыг кичээнгейлиг оваарып номчур болзуусса, авторнуң бичши булунуңга ынакшылындан ооң Тывага, улуг Төрээн чүртүнгэ ханы ынакшылы төрүтүнүп кээп турар-дыр деп чөсени билип каар бис.

Салчак Молдурга үениң судалын, ооң агымын кончуг онзагайы-бile эскерип билир шүлүкчү. Ооң уламындан ооң шүлүктеринде хамааты угланышыкынныг, бедик патриотчу хөөннөрниң элбек болганы-даа ол.

Шүлүкчүнүң «Шүурган», «Истер», «Аялга», «Тура-сорук» деп шүлүктериниң болгаш шүлүглелдериниң чынындылары тыва калбак номчукчуңуң болгаш критиканың үнелелин алган.

Шүлүкчү Салчак Молдургага ооң бежен харлааны-бile холбаштыр, Тываниң Чоғаалчылар эвилелиниң баштаар чери, «Улуг-Хем» альманахтың редколлегиязы аңаа чоғаадыкчы хей-аэтти, аас-көжикти, кадыкышлды күзеп тур. Орууцар улам-на делгем, олчаңар улам бай-шыырак болзун, Салчак Бүрүшкековиң!

Салчак МОЛДУРГА

ҮЕВИСТИҢ СУДАЛЫ

1. ПАРТИЯ, ЧОН

Ам бо шакта станокта ажылчыннын,
 Алгыг-делген хову-шөлде тараажынын,
 Ажыдыышын шенээр черде эртемденниң,
 Ада-чурттың албанында дайынчының;
 Херәзжән, эр, улуг-биче кижилернин,
 Кежигүннүң, энгининң-даа бодалында
 Партиявыс сөзү, херәз чурттал турар —
 Партия, чон сырый, демніг, күчүлүү ол!

Сайзырангай социализм чалғыннарын
 Ийн мүң чыл дацын уткай херивиткен,
 Чаагай, өндүр Программа — сорулгазың
 Үе-бile бүгү чуртум хынап, шылгаан.
 Беш чыл үдеп, чаа беш чылга чүгнү берген
 Чәэрби чедиги улуг партия шуулгаанының
 Чепсегләэни шиитпирде сөс, ужүк саны —
 Берге, солун чазалгаже — орук, сорук!

2. ДҮРГЕДЭЭШКИН

Қарак чивеш аразында чуртувусту
 Қайын тура эргий сактын, цуруптаалы:
 Ужар, маңаар хамык дириг техника,
 Угаан биле ишчи холдар — шимчәэшкінде!

Дүне безин үүле-херек соксаш кымас,
 Дүүн чок үүве бөгүн тыптып, бодарал тур:
 Дүгде — завод, мында — хоорай, дүжүт, байлақ
 Дүрген өзүп, кижи боду чаарттынын тур.

Дүүнгү чепсек, арга, чанчыл биске — эрги,
 Даарта ону өскертпезе, хожудал боор,
 Таваарлаашын, таптаашынның өйү эрткен,
 Дүргедээшкін — үевистиң судалы бо!

Шүгдүнүкчү, шүгүмчүлекчи бүдүш-бile
 Шүргеттинип, аштаныры — бужар эвес:

Партиявыс четпестерни ажық сөглээн,
Бачыдывыс минириинден чалданмаан бис.

Эргижирээн моондактарны ажып эртип,
Эн-не чаа чүүл бүгүдезин шингээдип ап,
Чедишиккинер чежемейниц хөрлүг-даа бол,
Сеткиливис ханмас болза, экивис ол!

3. ТАЙБЫН ХЕРЕК

Амыдырал дээди кежини тургузарда,
Амгы, келир салгалдарга тайбын херек,
Амылыглар төрүп, өзүп догуннаарда,
Ай, Хүн адаа бөмбүрзектиң боду херек.

Айыыл чепсээ ында-мында хорумналган,
Алдаар-ла бол, озал-ондак мыяды-дыр.
Ава-Черниң амызын ам албас болза,
Алыс барып, орайтай-даа берги дег-дир.

Арыг агаар, аяс дээрge бүгүденин
Женевага чырыш кынган идегелин
Невадага Рейган тепсип, шенезе-даа,
Алды диптиң бүзүрели — сенде, Москва!

Улуг халап — дайын удур Тайбындыва
Ужук сывын чуртум быжыг тудуп турда,
Угаан-сарыл, келзе-келзе, үстүн алыр —
Улустар чинк тынар хүнгэ бүзүрээр бис!

СОЛДАТ ДУГАИЫНДА БАЛЛАДА

Интернационалчы албан-хүлээлгезин күүседип
чорааш, эрес-маадырлы-бile амы-тынындан ча-
рылган, мөчээн соонда «Қызыл сыйдыс» орден-бile
шаңшаткан чаңгыс чер чуртуум болгаш өөреникчим
Кошкар-оол Ойдуевич Иргитке чоргаарал болгаш
хүндүткел-бile.

Автордан.

Дүүн чаа-ла — школачы,
Комсомолчу, оон — шериг,
Түмен, ол дег, өөрү ышкаш,
Кошкар-оолдуң намдары бо —
Чаа-ла бир, ийи базым,
Салаа дуртуу кыска назын...

Дүмбей, ырак, хары даглар,
Дүн-хүн дивес хайгааралдар,
Кошкаш кынмас серемчиел,
Командириң даалгалары —
Анаа солдат Кошкар-оолга
Ам ол бүгү — амыдырал.

...Карак чивеш аразында,
Черден үнүп келгилээн дег,
Кара салдыг дээрбечилер
Чепсээн арнып, шоглан келген —
Хөй күш удур Кошкар-оол маа
Хөрлүг тулчуп, дилим барган...

...Ажыл-хэрээ — бөдүүн малчын,
Алдар-ады — ада, ие —
Анаёкка, Ойдаа ол хүн
Ажыг, кежик денге келген —
Ындыг эрни өстүргеннер
Ыглаар, ырлаар эргелиг-даа...

Кыс-даа ошкап четтикпээн оол
Бөгүн маадыр болу бээр деп
Мөгөн-Бүрэн чурттуглардан
Кым-даа сактып, дүжевээн боор —
Салаа дурту кыска назын
Салгал дамчыыр — мөнгө болган.

Кызыл-Хая суурувуста
Кошкар-оолдун ады-бile
«Кызыл сылдыс» орден амдан
Кожа чырып, чайнай берген —
Онмас, ыдык херектерже
Оолду, кысты кыйгырышаан!

АМЫДЫРАЛ

Амыдырал — көвей дамыр Улуг-Хем дег,
Адыр саны — эрик, тамы, ужар, саарыг,
Агымы, уу — дүрген, оожум, терең, сыйктыг,
Аңгы-аңгы өннүүг, үннүүг, ырлыг, ылыыг.

Амыдырал — турум чаң чок агай ышкаш,
Аажызы — донгун, топтут, бирде, оптур:

Аазап, кый деп, бодуидува хандыкшыткаш,
Аамай болза, ымзандыргаш, мегелептер.

Амыдырал — чөлээш азы чиргилчин дег,
Анаа көөргө, мында бол, ылчың, дезиг:
Аңаа кижи чооктан тудуш, улам ырап,
Арт-сын ажыр, ыш дег, чидип, талыя бээр.

Амыдырал, тывзыык дег, чажыттарлыг,
Арта базып эртил көрбээн моондактарлыг,
Алдаар-ла бол, анаа төөреп, эндеп-даа боор,
Амыдырал — кижээ дээди шылгалда-дыр.

Амыдырал — нарын, солун дээри-ле шын,
Ам-даа хандыр шинчиц, чиндип четтиктээн мен,
Амдан, чулуун амзангырлап чораан боордан,
Аяк долдур чооглаан мен деп диттикпес мен.

Амыдырал Ынакшылды чаяап төрээн,
А ынакшыл — чарааш, кезээде-ле аныяк!
Ынчангаштың ынакшылдан чүрээм пөкпээн,
Ыңык куспаа — чассыдыындан сеткил ханмаан.

Амыдырал чаңгыс назаа сыңышпас-тыр,
Ам бир чустүн чартыын-даа бол, хайырлап көр!—
Ханып-пөкпээн кежик-чолум оода кезиин
Харамдыгып четтирзимзэе, салым! — дээр мен.

ДОПЧУЗУ

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Кызыл-Эник Кудажы. Чүрек</i>	3
<i>Екатерина Танова. Иениң салым-хуузу</i>	44
<i>Кара-оол Натпий-оол. Күску хек-даванинар</i>	61

ШУЛУКТЕР

<i>Александр Даржай. Даң бажында кылаш дээн карак чажы</i>	73
Буюнныг чанчыл	74
«Бодап-бодап орарымга, элдеп апаар»	75
<i>Куулар Черлиг-оол. Чаартылга хады-бите</i>	78
<i>Олег Сувакпит. Тайбың үнү</i>	78
<i>Виктор Сагаан-оол. Карғыш, яла хемчээл чок!</i>	83
Ис кижи изеп эртти	84
<i>Монгуш Көмжелдей. Сүт-Хөл</i>	85
Ынакишилдың дону	85
<i>Саая Таспай. Хүлбүс-Чүрээ</i>	86
«Баян-Дугай аржаанынга»	87
<i>Саая Майнак. Чалбышталзын</i>	87
«Аяк шайны ческинмейн төндүр чоогла»	88
«Хаяалыг хүн херслдерин чажылтарг»	88
«Кыштың үнү чырык-даа бол»	88

УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ — ЛИТЕРАТУРАЛАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ

<i>«УЛУГ-ХӨМНИН» ААЛЧЫЛАРЫ — АЛТАЙ ЧОГААЛЧЫЛАР</i>	89
<i>Аржан Адаров. Ак-көк хува. Очул. О. Сувакпит</i>	90
Сээн адый. Очул. О. Сувакпит	91
<i>Бронтой Бедюров. Авазының өпей ыры. Очул. М. Өлчей-оол</i>	92
Ачам дугайында баллада. Очул. М. Өлчей-оол	93
<i>Сазон Суразаков. Төрээн чуртка. Очул. М. Өлчей-оол</i>	95

<i>Эркемен Палкин</i> , Ленингэ чагаа. Очул. С. Молдурга	96
Хемнер аккан, булат көшкен. Очул. С. Молдурга	97
<i>Таныспай Шинжин</i> , Шоор. Очул. М. Өлчей-оол	99
Алтай чылгычылар. Очул. М. Өлчей-оол	100
<i>Константин Козлов</i> , Аксакалдар. Очул. К. Черлинг-оол	101
<i>Георгий Кондаков</i> , Чопар-Даш. Очул. К. Черлинг-оол	102
Ээндей Тююшев, Алдын-Хөл. Очул. К. Черлинг-оол	103
<i>Шатранов Шатинов</i> , Кызыл дайышы. Очул. С. Сүрүп-оол	103
<i>Сурайя Сартакова</i> , Шүлүкчү. Очул. С. Сүрүп-оол	106
Ава. Очул. С. Сүрүп-оол	106
Чааслаңда. Очул. С. Сүрүп-оол	106
Ном. Очул. С. Сүрүп-оол	106
Өлүм. Очул. С. Сүрүп-оол	107
Сөз бурууц. Очул. С. Сүрүп-оол	107
<i>Иван Кочеев</i> , Элдептиг таварылга. Очул. К. Бичедей	108

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Күулар Черлинг-оол</i> , Адым	117
<i>Леонид Чадамба</i> , Эртежикпей	121
Тенекпейни Телик-оолду	122
<i>Кара-оол Маспык-оол</i> , Чылдагааны чүдөл?	123
<i>Экер-оол Кечил-оол</i> , Танк болгаш чаштар	126
«Садыцар!»	126

АНЫЯК ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ ЗОНА СЕМИНАРЫ

<i>Чкалов Мандынычы</i> , Дүнеки ээлангеде	128
«Серинтепеп, чунуу каапкан хемде сууцун»	128
<i>Светлана Байыр-оол</i> , Авам ышкани	130
<i>Анатолий Монгуш</i> , Тайбын мөнгө чырызын!	130
<i>Чейнеш Хомушку</i> , Эжиким көжээкей	131
<i>Алексей Бегзин-оол</i> , Чаагай чаңчыл	132
«Кезек чаашкын сидирдин эрткен соопда»	132
<i>Мария Күкүгет</i> , «Шыктыг черии изыва үнген»	133
«Чүрээм чүгө чым-сырт кынды»	133
<i>Василий Хомушку</i> , Шарлан	134
Борбак чүрээм улешкен кыс	134
<i>Арагачы Донгак</i> , Тайгата ужураддар	135
<i>Азыранды Ондар</i> , Шүлүктөр	139
Айдын дүне	139
<i>Кан-оол Чулдум</i> , Хөөрөмөк Койгүн	140

<i>Бавуужан Ондар. Көдүрер-даш</i>	141
Сүмбер-Уула	141
<i>Сергей Күжүгет. Соора танаан</i>	142
«Ажык чок эт»	143
ШООДУГЛАР	
<i>Монгуш Өлчей-оол. Дүнеки дииреңнер</i>	144
«Араганың хайы-дыр ийин»	145
«Демги чүвөвис бүдүн-дүр бе?»	151
Көстүп каар	152
Аннаар, аннаар...	153
<i>Эдуард Донгак. Дүлгээзиннег дүү:</i>	160
Хой кадарган кокай	166
Өлүм «адазы»	169
ЭРТЕМ ТАЙЫЛБЫРЫ	
<i>Монгуш Маңгай-оол. «Тыва болгаш «тыва улус» деп аттарның тывыл- ган тәөғүзүнүң дугайында</i>	171
БИСТИҢ ҚАЛЕНДАРЫВЫС	
<i>Сергей Шобгу. Амыдыралының алыс утказы</i>	175
КАДЫГ-ШИРИИН МӨҢГҮН-ТАЙГАНЫҢ ЫРААЖЫЗЫ	
<i>Салчак Молдурга. Үевистин судалы</i>	184
1. Партия, чон	
2. Дүргедээшкін	
3. Тайбың херек	
Солдат дугайында баллада	185
Амыдырал	186

ҮЛҮГ-ХЕМ, № 64

На тувинском языке

Фоторепродукции
Г. Суздалецева.

Редактор издания
A. D. Сат.

Художественный редактор
M. Ч. Чооду.

Технический редактор
A. A. Чернова.

Корректор
Г. Н. Биче-оол.

Сдано в набор 3.11.86. Подписано к
печати 18.12.86. ТС 00778. Формат
 $60 \times 84 \frac{1}{16}$. Бумага № 2. Гарнитура лите-
ратурная. Печать высокая. Физ. печ.
л. 12. Усл. печ. л. 11,16. Усл. кр.-оттис-
ков 11,39. Уч.-изд. л. 10,68. Цена 70 коп.
Тираж 5000 экз. Заказ № 2367. ТП
1986 г. Тувинское книжное издательст-
во, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и
Кравченко, 57. Типография Госкомизда-
та Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл,
ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

Чазалга

128 дугаар арында устүндөн күдү 3 дугаар одуругкү: «чогаалчыларның семинарын Тыва АССР-нин чогаалчылар эвилели» деп номчуур.

70 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫЧ НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ